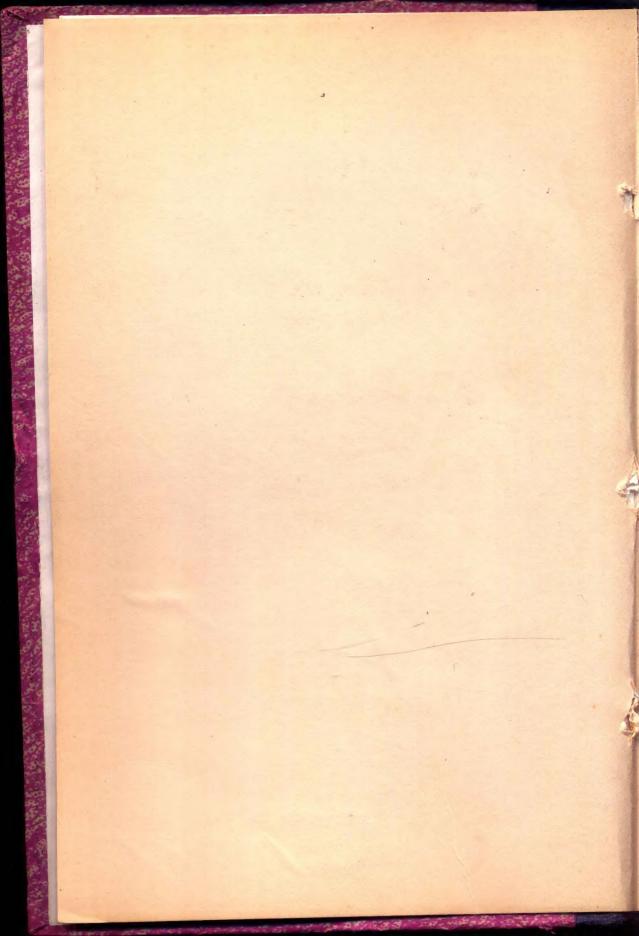
226. प दीक्षि। स्नात

श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितः तन्त्राधिकारिनिर्णयः

सम्पादक:

डॉ० अशोककुमार कालिया

अखिल भारतीय संस्कृत-परिषद्

ही-३, विश्वविद्यालय आवास

: गीकरमनाध, लखनम् - २२६००७

हैं जिला प्रतक का विका: 'तळा दिकारिने में यः'
श लेक का नाम और पता: डॉ॰ अशोक कुमार कारिया।
शी-३ विश्वविद्यालय आवार
शीकर न नाम उ॰ संस्था का नाम, यदि कोई शेडर, संस्कृत-विभाग, हो, जिसमें लेखक कार्यस्त है।:

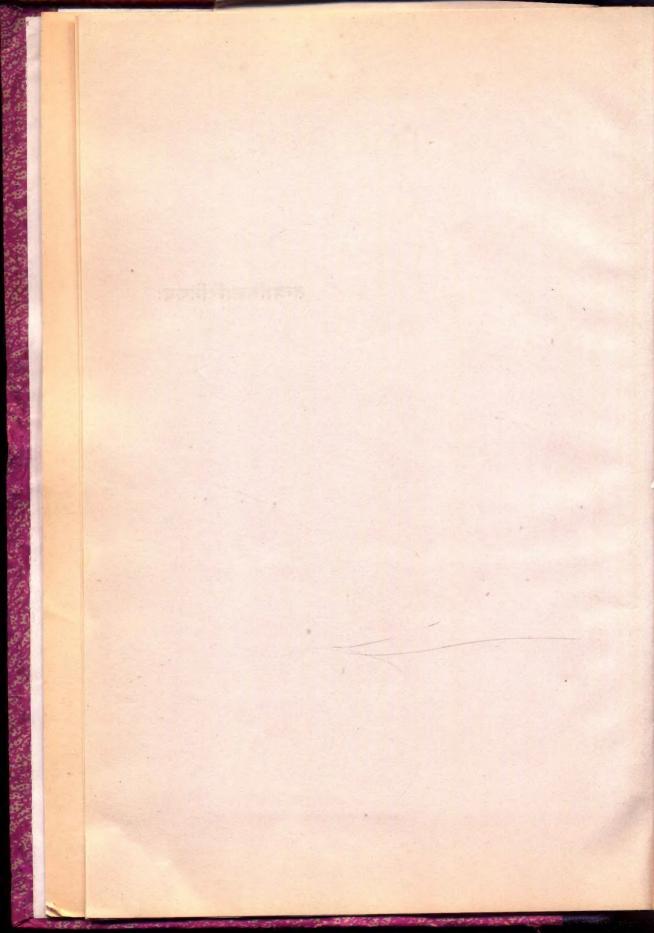
ल्यन्क विश्वविद्याल्य लखनऊ

4. नेसर का प्रमाण-पत्र श्रीन म्यालिसित रूप मेंश्र

कि में प्रमाणित करता/ करती हूं कि नेरी उपर्युक्त रक्ता समीद्वात्मक सम्पादन मौतिक/ बर्गायत/गवीन व्याख्या/प्रामाणिक बहुवाय के प्रथम बार वर्ष 1996 में प्रकारिक वर्ष है। शबा यह रक्ता शोध ग्रन्थ है। नहीं है। [ग] में जन्म ने उत्तर प्रदेश का निवासी इं/ नत-पर्व वर्जों से उतार प्रदेश में रह रहा है।

जिल्लाक्ष मा दिया निय

तन्त्राधिकारिनिणयः

भट्टोजिदीक्षितविरचितः

तन्त्राधिकारिनिर्णयः

डाँ० अशोककुमार कालिया

अखिल भारतीय संस्कृत-परिषद्
महात्मा गाँधी मार्ग, हज्रतगंज
लखनऊ-२२६००१

प्रकाशिका:

अखिल भारतीय संस्कृत-परिषद्
महात्मा गाँधी मार्ग
हजरतगंज
लखनऊ-२२६००१

226.4

© अखिल भारतीय संस्कृत-परिषद्, लखनऊ

प्रथम-संस्करण १९९६

मूल्य:

साधारण-संस्करण ४५.०० विशिष्ट-संस्करण ७५.००

मुद्रक:

प्नार मुद्रक ११७, नजीराबाद लखनऊ–२२६००१

Publisher's Note

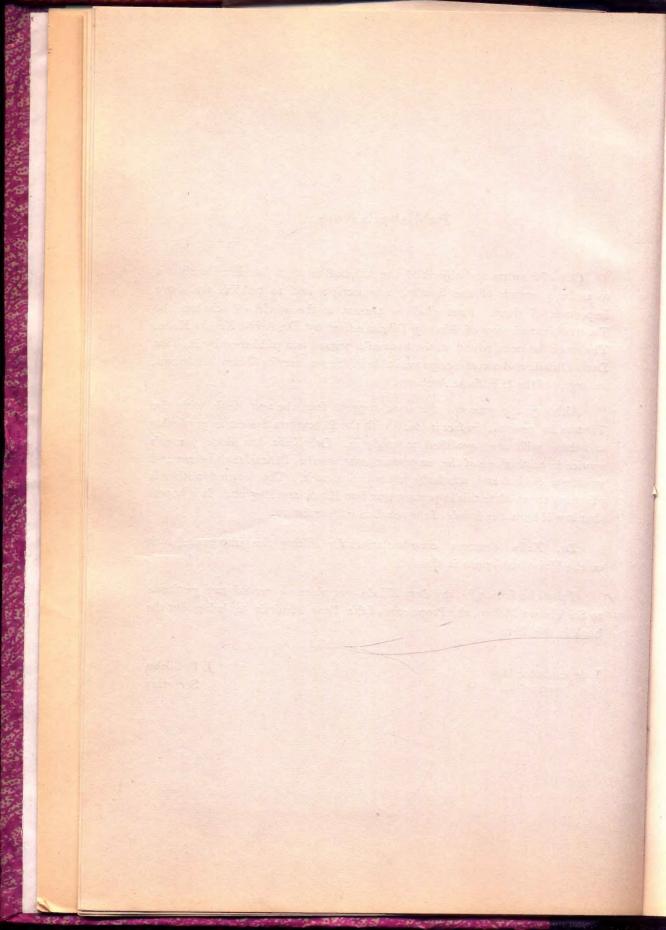
One of the aims and objects of the Akhila Bharatiya Sanskrit Parishad is to make a search of the Sanskrit manuscripts and to publish the more important of them. I am glad to present to the world of scholars the Tantrādhikārinirnaya of Bhaṭṭoji Dikṣita edited by Dr. Ashok Kumar Kalia. The work has been edited on the basis of a printed text published by Pt. Tika Datta Dhitala and a manuscript available in the manuscript library Allahabad, an organ of the U.P. State Archives.

Although the name of the work suggests that the text deals with the Tantras in general, in fact it deals with the Pāncarātra System in particular and those who are qualified to study it. Dr. Kalia has done yomen's service in editing one of the important texts on the Pāncarātra Āgama and writing a critical and scholarly introduction to it. The learned author is planning to translate this important text into Hindi and English. It is hoped that it will be in the hands of the scholars in near future.

Dr. Kalia deserves congratulations for editing this important work on the Vaisnava Agama in this form.

I shall be failing in my duty if I do not place on record my gratitude to Sri Vishwa Mohan, the Proprietor of the Pnar Mudrak to bring out the book in this form.

Independence Day 1996 J. P. Sinha Secretary

विषयानुक्रमणिका

उपोद्घातः

ग्रन्थकर्तृ परिचयः	i
भट्टोजिदीक्षितस्य देशादिनिरूपणम्	ii
ग्रन्थकर्तुः कालः	iii
प्रित्रयापरम्परा भट्टोजिदीक्षितश्च	v
रूपावतारः	vii
२. रूपमाला	vii
३. प्रक्रियाकोमुदी	viii
४. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी	ix
भट्टोजिदीक्षितस्य गुरवः	xii
१. शेषश्रीकृष्णाचार्यः	xii
२. अप्पयदीक्षित:	xiii
३. नृसिहाश्रममुनिः	xiv
४. रुक्माङ्गदः सुधीः ?	xvi
भट्टोजिदीक्षितस्य गुरुद्रोहित्वम्	xvii
भट्टोजिदीक्षितस्य कर्तृत्वम्	xix

१. शब्दकोस्तुभ:	XX
२. वैयाकरणभूषणकारिकाः	xxi
ः ३. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी	xxii
४. प्रौढमनोरमा	xxii
	AAII
तन्त्राधिकारिनिर्णय:	xxiii
तन्त्रशब्दस्यार्थः तन्त्रसाहित्यस्य वैविध्यञ्च	xxiii
तन्त्राधिकारिनिर्णयस्य प्रतिपाद्यो विषय:	xxiv
पाञ्चरात्रतन्त्राणां प्रामाण्याऽप्रामाण्यविमर्शः	XXV
तन्त्राधिकारिनिर्णयस्य वैशिष्ट्यम्	xxvi
सम्पादनमधिकृत्य	xxxi
सन्दर्भग्रन्थाः	xxxiii
तन्त्राधिकारिनिर्णयः [मूलग्रन्थः]	१-५२
मङ्गलाचरणम्	9
पाञ्चरात्नादिप्रामाण्यदौर्लभ्योक्तिः	9
तत्र कौर्मप्रमाणम्	٩
पाञ्चरात्नादीनां मोहकत्वम्	ą
तत्र वासिष्ठलैङ्गप्रमाणम्	9
हेमाद्रिश्राद्धकाण्डब्रह्मवैवर्तप्रमाणम्	2
सूतसंहिताप्रमाणम्	8
पाञ्चरातादीनां त्रथीबाह्यत्वे तन्त्रवातिकप्रमाणम्	Ę
पाञ्चरात्नादीनां विद्यास्थानेष्वपरिगणनादप्रामाण्ये तन्त्रवार्तिकप्रमाणम्	६ —5
पाञ्चरातादीनां पाषण्डत्वम्	5

याञ्चरात्नादीनाम् (अधिकारिविशेषं प्रति) प्रामाण्यम्	90
सूतसंहिताप्रमाणम्	99
वेदाविरुद्धांशस्योत्तरमीमांसासम्मतप्रामाण्यप्रतिपादनम्	१२
शाङ्करभाष्यप्रमाणम्	92
वासिष्ठलैङ्गप्रमाणम्	१४
तन्त्रेषु कोऽधिकारी को नेति प्रतिपादनम्	१८
वेदबाह्यानां सङ्कीर्णयोनिजानां स्त्रीशूद्रानां च तन्त्राधिकारित्वप्रतिपादनम्	१८
कौर्मप्रमाणम्	95
तन्त्राणां भ्रष्टाधिकारित्वम्, भ्रष्टान् प्रति प्रामाण्यञ्च	२१
सूतसंहितः प्रमाणम्	२१
पराशरोपपुराणप्रमाणम्	२६
सौरपुराणप्रमाणम्	२७
कौर्मप्रमाणम्	२७
पराशरोपपुराणसाम्बपुराणप्रमाणम्	२८
सूतसंहिताप्रमाणम्	28
सङ्करजानामप्यधिकारे कौर्मप्रमाणम्	३३
स्त्रीशूद्राधिकारे भागवतप्रमाणम्	३४
कुण्डगोलकयोरधिकारोक्तिः	38
ब्रह्मपुराणाऽऽश्वल।यनस्मृतिप्रमाणम्	38
तप्तमुद्रादिधारणनिषेधे वृहन्न।रदीयप्रमाणम्	३५
विविधपुराणादिप्रमाणम्	३६
तप्तचक्रादिधारणे प्रमाणानि	38
उदाहृतवचनानां याथार्थ्यम्	४२
विष्णभक्तिचन्द्रोदये ब्रह्मपुराणवचनोदाहरणम्	४७

तप्तमुद्रानिन्दावचनानि	४८
पतितत्राह्मणानां निश्चपूजायामधिकारित्वम्	५०
पतितत्राह्मणानामागमेष्वधिकारनिरूपणम्	χo
अनुबन्धाः	
उदाहृतश्लोकानामनुक्रमणिका	ХŞ
<u>उदाहृतवेदवचनानामनुक्रमणिका</u>	৩২
उदाहतसववातिकाहीनामनकप्रणिका	tare

उपोद्घातः

तन्ताधिकारिनिर्णयस्याऽस्य रचिता श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितो मुख्यतया व्याकरणाचार्यरूपेण नव्यव्याकरणाचार्य रूपेण वा जगित प्रसिद्धः । एतिष्वरिचता वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी
प्रिक्तयापरम्परायाः प्रतिनिधिग्रन्थतया समग्रेऽिष भारते प्रथिता विराजते । श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरिचतानाम् उपलब्धाऽनुपलब्धानाम्, प्रकाशिताऽप्रकाशितानां सर्वेषामिष ग्रन्थानां
विवरणेन स्फुटतरमवभासते यदयं विद्वद्वरेण्यो न केवलं व्याकरणशास्त्रस्य मूर्द्धन्यो विद्वानासीत्, धर्मशास्त्रदर्शनादिविषयाणामिष विशिष्टो बहुश्रुतश्चाऽऽसीद् विद्वानयम् । तथ्यमिदं
तन्ताधिकारिनिर्णयाभिधानस्य ग्रन्थस्याऽस्य सम्यगनुशीलनेन सुविशदं प्रमाणीभवति । ग्रन्थोऽयमेतावता कालेनाऽनुपलब्धप्राय एवाऽऽसीत् । प्रायः शतवर्षेश्यः प्राक् मुद्रितोऽिष ग्रन्थोऽयमणुद्धयादिद्ष्टया कस्माच्चिद् हस्तिलिखितग्रन्थादिविशिष्ट एवाऽऽसीत् । अतएव ग्रन्थस्याऽस्य
सुसम्पादितं संस्करणं नितान्तमपेक्षितमासीत् । तामेव प्राक्तनीमपेक्षामेतत्सुसम्पादितं
संस्करणं समीचीनतया निरवकाशां विधास्यित ।

ग्रन्थकर्तृ -परिचयः

तन्त्राधिकारिनिर्णयाख्यस्याऽस्य ग्रन्थस्य रचयिता वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीरचनया लब्धकीर्तिः श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितो वर्तत इत्यस्मिन् विषये कोऽपि संशयो नाऽस्ति । ग्रन्थस्याऽस्य पुष्पिकायामेवमुन्तिखितमुपलभ्यते—

'इति श्रोमदद्वैतसिद्धान्तप्रतिष्ठापक-श्रौतस्मार्तस्सम्प्रदाय-प्रवर्तक-श्रोमद्भट्टोजिभट्टविरचितस् तन्त्वाधिकारिनिर्णयस्समाप्तः।''

अत ग्रन्थकर्तृ रूपेणोल्लिखतः श्रीमद्भट्टोजिभट्टो वस्तुतः प्रसिद्धवैयाकरणः श्रीमद्भभट्टोजिदोक्षित एव, तेषु तेषु ग्रन्थेषु भट्ट-दीक्षितशब्दधोरव्यितरेकेणोपलभ्यमानत्वात् । यथोक्तं सिद्धान्तकौमुद्धन्ते—

तन्त्राधिकारिनिर्णयः, समाप्तौ

'भट्टोजिदोक्षितकृतिः सैषा सिद्धान्तकौमुदी। प्रीत्यै भूयाद् भगवतोर्भवानोविश्वनाथयोः॥

इति **भट्टोजिदोक्षित**िवरचितायां सिद्धान्तकौमुद्याम् उत्तरार्द्धं समाप्तम् ।'' यथा चोक्तं भूषणसारे—

> 'वाग्देवी यस्य जिह्वाग्रे नरीर्नात सदा मुदा । भट्टोजिदीक्षितमहं पितृव्यं नौमि सिद्धये ॥'१

एवं दीक्षितेति कुलनाम्नाऽनेकेषु स्थलेषु विद्वद्वर्योऽसौ समुल्लिखित उपलभ्यते । भट्टेत्य-प्यस्ति कुलनामैतस्य । प्रसिद्धमेवाऽस्त्येतद् यदेतत्कुले जाता 'भट्ट'—इति कुलनाम्ना सम्बोधिता भवन्ति, यथा—रङ्गोजिभट्टः, कौण्डभट्टः इत्यादि । अनेनैवोपनाम्नाऽऽत्मानमपि निर्दिशिति ग्रन्थकारः—

> 'समर्प्यं लक्ष्मीरमणे भक्त्या श्रीशब्दकौस्तुभम्। भट्टोजिभट्टो जनुषः साफल्यं लब्धुमीहते ॥'

भट्टोजिदीक्षितस्याऽनुजः सहोदरः श्रीरङ्गोजिभट्टोऽप्येवमेव 'भट्ट' इति कुलसञ्जया तं विनिदिशति—

> 'वाग्देवी यस्य जिह्वाग्रे नरीर्नात सदा मुदा । भट्टोजीभट्टसञ्ज्ञं तं गुरुं नौमि निरन्तरम्॥'

श्लोकोऽयं शब्दसाम्येन भावसाम्येन च पूर्वोदाहृतं भूषणसारगतं श्लोकं स्मारयित ।

भट्टोजिदीक्षितस्य देशादिनिरूपणम्-

श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितोऽयं महाराष्ट्रियः सारस्वतब्राह्मण आसीदिति केचिदभिप्रयन्ति । पण्डतबलदेवोपाध्यायस्तु मतिमदं न स्वीकरोति । तन्मतानुसारेण विद्वद्वर्योऽयम् आन्ध्रप्रदेश-

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, चतुर्थी भागः, पृ० ३७९

२. वैयाकरणभूषणसारः, ३

३. शब्दकौस्तुभम्:, मङ्गलश्लोकः

४. अद्वैतचिन्तामणिः, पृ० ७६

Y. 'Born in Mahārāṣṭra, Bhaṭṭoji belonged to a Brāhmaṇa family of the Sāraswatas'.

Bhattoji Diksita: His Contribution to Sanskrit Grammar, p. 2

वास्तव्यः तैलङ्गब्राह्मणश्चाऽऽसीत्। एवं परस्परिवरुद्धं मतद्वयमुपलभ्यते । किन्तु तैस्तैर्
मतावलम्बिभः स्वस्वपक्षपातिनी काचिद् विशिष्टा पुष्टा च युक्तिनैंव प्रादिशि । एतस्मात्
कारणान् मतद्वयेऽस्मिन् किं वा मतं निर्दृष्टं स्वीकरणीयञ्चेत्येतन्निश्चित्य वक्तुं न शक्यते ।
एतत्परं निश्चित्य वक्तुं शक्यते यवयं विद्वद्वयों मूलरूपेण दक्षिणदेशवास्तव्य आसीत् । तत्व
कारणमस्ति विद्वद्वर्यस्यास्य 'जी'—इत्यन्तनाम । प्रायो दक्षिणदेश एव 'जी'—इत्यन्तनामनः
प्रथा प्रचलितोपलभ्यते ।

ग्रन्थकर्तुः कालः

ग्रन्थकर्तुः श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितस्य काल इदानीं विवेचनविषयतामाप्नोति । को वा संस्कृतज्ञो न जानाति यत् पिष्डतराजजगन्नाथः श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितस्य न केवलं विद्याक्षेत्र आसीत् प्रतिस्पर्धी तं प्रति सामपोंऽप्यासीत् । जभाविष विद्वांसौ समकालिकावेवाऽऽस्तामित्य-स्मिन् विषये न कोऽिष सन्देन्धि । एतयोः पिष्डतराजस्य समयो निश्चित एवाऽस्ति । अयं खिल्वितिहासप्रसिद्धान् कांश्चित् पुरुषान् स्वरचनासु यत्न तत्न समुल्लिखति । यथा अकवर-नृपतितन्तूजं मुगलराजानं जहाँगीरम् एवं स्मरित पिष्डतवर्योऽयम्—

'व्याकुप्यन्न्रदोनिक्षतिरमणरिपुक्षोणिभृत्पक्ष्मलाक्षी-लक्षाक्षीणाश्रुधारासमुदितसरितां सर्वतः सङ्गमेन ॥'

अत्नोत्लिखितो नूरदीनो जहाँगीर एव यस्य सर्वमान्यः शासनसमयः १६०५ ख्रिष्टाब्दतः १६२५ ख्रिष्टाब्दपर्यन्तमासीत् । शाहजहाँनृपतेर् मातुलो नूरजहाँ-नाम्न्या महिष्या भ्राता 'आसफखाँ' विशेषतया विणतोऽस्ति पण्डितराजेन । यथा—

'सार्वभौमसम्बन्धिषु सकलेषु सामन्तेषु वाङ्मयेष्विव काव्यकलापः, काव्य-कलापेष्विव ध्विनः, ध्विनिष्विव रसो, रसेष्विव श्रृङ्गारः सकलसहृदयहृदयङ्गमेन महिम्ना मधुरिम्णा च सम्भावितः सकलशास्त्रसारावगाही नवाबासफजाही।'

एवमेव रसगङ्गाधरेऽपि नवाबासफखानस्याऽसकृदुल्लेखोऽकारि--

१ भट्टोजिदीक्षित आन्ध्रदेश के निवासी थे। ये तैलङ्ग ब्राह्मण थे। ये महाराष्ट्रीय नहीं
 थे जैसा कि सामान्य लोगों में असामान्य विश्वास है।'

काशी की पाण्डित्य-परम्परा, पृ० ५८

२. पण्डितराजकाव्यसंग्रहः, पृ० २००

३. आसफविलासः, (पण्डितराजकाव्यसंग्रहे); पृ० ५४

'सुधेव वाणी वसुधेव मूर्तिः सुधाकरश्रीसदृशी च कीर्तिः। पयोधिकल्पा मितरासफेन्दोर्महीतलेऽन्यस्य न हीति मन्ये॥'

नवाबासफखानस्य मृत्युः १६४१ ख्रिष्टाब्देऽभूत् । एवं पण्डितराजः कञ्चित्कालं जहाँगीरस्याऽऽश्रयं स्वीकृत्य तस्य मृत्योरनन्तरं १६२८ ख्रिष्टाब्दे उदयपुरनृपतेर् जगतिसहस्याश्रयं स्वीकृतवान् । तत्रैवाऽनेन तत्प्रशस्तिमुद्दिश्य जगदाभरणस्य रचना कता । जगतिसहस्य शासनकालः १६२८ ख्रिष्टाब्दतः १६५९ ख्रिष्टाब्दपर्यन्तमासीत् । तदनन्तरं कदाचिदयं शाहजहाँनृपतेर् आमन्त्रणं स्वीकृत्य तस्याश्रयमङ्गीकृतवान्, राज्ञा 'पण्डितराज' इत्युपाधिना सम्मानितश्च । शाहजहाँनृपतेः शासनकालः १६२८ ख्रिष्टाब्दतः १६५८ ख्रिष्टाब्दपर्यन्तमासीत् । पण्डितराजेन 'प्राणाभरणे' कामरूपनृपतेर् प्राणनारायणस्याऽपि वर्णनमकारि । प्राणनारायणस्याऽस्य शासनकालः १६३३ ख्रिष्टाब्दतः १६६६ ख्रिष्टाब्दपर्यन्तमासीत् । एतानैतिहासिकान् सन्दर्भानाधृत्य काणेमहोदयेन पण्डितराजस्य साहित्यिकगितिविधीनां कालः १६२० ख्रिष्टाब्दतः १६६५ ख्रिष्टाब्दपर्यन्ते स्वीकृतः । १

मनोरमाकुचर्मादन्यां पण्डितराजो जगन्नाथः शेषकृष्णात्मजं शेषवीरेश्वरं स्वगुरुत्वेन समुल्लिखति—

'सा च प्रक्रियाप्रकाशकृतां पौत्नैः अस्मद्गुरुवीरेश्वरपण्डितानां तनयैर्द्-षिताऽपि स्वमतिपरीक्षार्थं पुनरस्माभिर्निरीक्ष्यते ।'

पण्डितराजस्य गुरोः शेषवीरेश्वरस्य पिता शेषश्रीकृष्णो भट्टोजिदीक्षितस्य गुरुरासीदिति स्वयमेव भट्टोजिदीक्षितेन विशदतरमुदघोषि, यथा—

'निर्विशेषमहं शेषाच्छेषकृष्णं गुरुं भजे । यो मामशेषाः शेषोक्तीविशिष्याध्यजीगपत् ॥'*

१. रसगङ्गाधरः पृ० २२९

तथा च 'युक्तं तु याते दिवमासफेन्दी तदाश्रितानां यदभूद् विनाशः। इदन्तु चित्नं भुवनावकाशे निराश्रया खेलति तस्य कीर्तिः।।'

तत्रैव

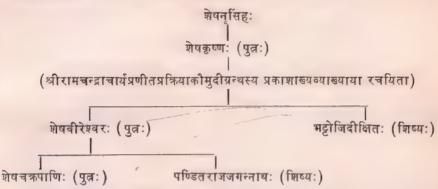
२. 'Therefore, the literary activity of जगन्नाथ lies between 1620 and 1665 A.D.

History of Sanskrit Poetics, p. 324

३. मनोरमाकुचमर्दिनी, उपोद्घाते

४. शब्दकौस्तुभम्, १

एवं पण्डितराजस्य गुरुः शेषवीरेश्वरः भट्टोजिदीक्षितश्चोभाविष समकालिका-वेवाऽऽस्ताम् । तथ्यमिदमधोलिखितेन चित्रेण विशवतया निरूपितं भवति—

पण्डितराजजगन्नाथस्य कालविषये नाऽस्त्यद्यत्वे कोऽपि सन्देहः। एतेन तद्गुरोः शेपवीरेश्वरस्य कालः किञ्चित्पूर्वमेव भवितुमर्हति। पी० वी० काणे-महोदयेन विचार्येव भट्टोजिदीक्षितस्य साहित्यिकगतिविधीनां कालः १४८० ख्रिष्टाब्दादारभ्य १६३० ख्रिष्टाब्द-पर्यन्तं निर्धारितोऽस्ति। १

प्रित्रयापरम्परा भट्टोजिदीक्षितश्च

दशमख्रिष्टात्पूर्वं संस्कृतभाषायाः सर्वमप्यध्ययनम् अष्टाध्यायीक्रमेणैव भविति सम । एवं प्रतीयते यदेतस्मादेव कालादारभ्यैतेन क्रमेणाऽध्ययनेऽध्यापने च जनैः किञ्चि-त्काठिन्यमनुभूतम् । अष्टाध्यायीक्रमस्य वैशिष्ट्यमिदमस्ति यदेतेन क्रमेणाऽध्ययने कृते संस्कृत-व्याकरणस्य सर्वाङ्गीणं ज्ञानं भवित । किन्तु यदि कस्यचिदांशिकज्ञानमेवाऽपेक्षितमस्ति तिह् तदर्थं कोऽपि सुकर उपाय एतिसमन् क्रमे नाऽस्ति । समग्राया अष्टाध्याय्या अध्ययनमावश्य-कमस्ति, व्याकरणस्य पूर्णं ज्ञानमपेक्षितमस्त्वांशिकं वा । एतस्याऽनुभूयमानस्य काठिन्यस्य निराकरणार्थमेव प्रक्रियापरम्पराया आविभावो बभूव । प्रक्रियापरम्परायाम् अष्टाध्यायी-सूत्राणां विषयक्रमेण पुनर्व्यवस्थापनं तैस्तैराचार्यः प्रयतितम् । एवमष्टाध्यायीक्रमेणाऽध्ययने-उनुभूयमानस्य काठिन्यस्य निराकरणं सञ्जातम्, किन्त्वन्ये दोषाः समापितताः । अष्टाध्यायी-सूत्राणां पुनर्व्यवस्थापने कृते तेषां मौलिकः सहजश्च क्रमो विनष्टो जातः । नष्टे च क्रमे पौर्वापर्ये च विपर्यस्ते कमजन्यं पौर्वापर्यजन्यं वा सामरस्यं सुखावबोधित्वं च प्रणष्टम् । एतस्य दोषस्य निराकरणार्थं प्रक्रियापरम्परावलम्बिभर् अर्थावबोधायापेक्षिता वृत्तिर् विरचिता । एवमस्वाभाविकोऽर्थावबोधस्तु सुलभः सञ्जातः, किन्तु वृत्त्यध्ययनरूपाऽधिकायासात्मकः

^{9. &#}x27;Therefore, भट्टोजिंड literary activity may be placed somewhere between 1580 and 1630 A.D.'

कश्चनान्यो दोषः पुनरायातः । प्रक्रियाक्रमेणाध्ययनेऽनुभूयमानान् दोषान् वर्णयन् श्रीगोपाल-शास्त्री दर्शनकेसरी एवं प्रतिपादयति—

> 'काठिन्यबुद्धिः क्रमसूत्रलोपाद् मेधाविलोपोऽपि च वृत्तिघोषात् । हा कौमुदीरीतिरभूतपूर्वा महर्षिशिक्षोत्तमशस्यदूर्वा ॥ सदाऽध्येया सर्वैिनगमसदृशी पाणिनिमुनेर् अहो अष्टाध्यायी झटिति पदबोधप्रणियनी । सुपूर्णा वैज्ञानी ध्रुवमितशयाह्लादजननी स्वयं स्वार्थं बूते क्रमनियमपाठेन सुगमा ॥''

भवतु, सर्वेषां सूत्राणां तेनैव क्रमेण कण्ठस्थीकरणम्—इदमेकमेव अष्टाध्याय्याः सर्वजनग्राह्मतायां प्रथमं प्रकृष्टञ्च बाधकमस्ति । एवमस्माभिदृ श्यते यदुभयविधाऽध्ययन-परम्परासु दोषा अपि सन्ति, गुणा अपि सन्ति । अतएव संस्कृतव्याकरणस्य सहजगम्भीरज्ञानायोभयविधपरम्परयोः किमपि विशिष्टं सामञ्जस्यमवश्याऽपेक्षितमिव प्रतिभाति ।
नाऽन्यः पन्था विद्यतेऽयनाय । इदानीं प्रक्रियापरम्परायाः संक्षिप्तपरिचयोऽप्युपस्थाप्यते क्रमप्राप्तत्वादपेक्षितत्वाच्च ।

विषयानुसारमष्टाध्यायीसूत्राणामुपस्थापनं प्रक्रियाक्रमस्याऽस्ति किमपि विभिष्टं स्वरूपिस्यवोचाम । प्रक्रियाक्रमस्याऽऽविभावात्पूर्वमेव विषयानुसारि व्याकरणं तैस्तैराचार्येर् विरचितम्, तत्सर्वमपाणिनीयकोटौ समाविशति । अत्र यानि व्याकरणान्युल्लेखमहीन्त, तानीमानि सन्ति—

- कातन्त्रव्याकरणम्; रचियता—शर्ववर्मा, रचनाकालः-प्रथमशताब्दी ख्रिष्टीया।
- २. हैमव्याकरणम्; रचयिता—-हेमचन्द्रः, रचनाकालः-एकादशद्वादशशताब्द्यी।

संस्कृत पठन पाठन की अनुभूत सरलतम विधि, पृ० १८

२. 'मर्ववर्मणा प्रथमशताब्द्यामस्य ग्रन्थस्य रचना कृता ।'

[—]प्रक्रियाकौमुदीविमर्शः पृ० ८

१एकादशशताब्द्यां हेमचन्द्रेण संस्कृतप्राकृतेत्युभयविधानां शब्दानां ज्ञानाय सिद्धहेमचन्द्र शब्दानुशासननामकस्याऽपाणिनीयप्रिकयाग्रन्थस्य रचना कृता ।'

[—]तत्रैव, पृ० १३

ब्राप्टच्यम्—'Hemachandra was born on the full-moon night of the month of Kārtika in the year of Vikrama 1145 (Corresponding to A.D. 1088, November, December) at a place called Dhunduka, now in the British collectorate of Ahmedabad'.

⁻Systems of Sanskrit Grammar, p. 61

३. मुग्धबोधव्याकरणम्; रचयिता—बोपदेवः, रचनाकालः–व्रयोदशशताब्दी । १

पाणिनीयव्याकरणमाश्चित्य यः प्रिक्तियासम्प्रदायः प्राचलत् तस्य सम्प्रदायस्य भट्टोजि-दीक्षित एवाऽऽसीत् प्रधानो मूर्धन्यश्च विद्वान्, किन्तु नायमासीदस्य सम्प्रदायस्य प्रथमाचार्यं आविभीवकाचार्यो वा । इयं परम्परा पाणिनीयाऽपाणिनीयैर् व्याकरणाचार्येर् भट्टोजि-दीक्षितात् पञ्चशताब्दात् प्रागेव समारब्धा । भट्टोजिदीक्षितात् पूर्वं पाणिनीयप्रिक्तियापरम्प-रायां ये प्रमुखा ग्रन्था विरचिता अभूवन् तेषां संक्षिप्तोल्लेखोऽत्र वाञ्छितत्वात् प्रस्तूयते—

१. रूपावतारः

पाणिनीयाष्टाध्यायीमाश्रित्य समारब्धस्य प्रिक्तयासम्प्रदायस्य रूपावतारोऽयमस्ति प्रथमो ग्रन्थः। अस्य ग्रन्थस्य रचियताऽस्ति सिंहलदेशीयो बौद्धधर्मावलम्बी 'धर्मकीर्ति'— नामध्यः कोऽप्याचार्यः। 'ख्रिष्टीयदश्मशताब्द्यामस्य ग्रन्थस्य रचनाऽभूदिति विद्वद्भः सुविचार्य निर्णीतमस्ति। 'अवतारेषु विभक्तत्वाद् ग्रन्थोऽयं 'रूपावतार' इति नाम्ना व्यपदिष्टः। विषयानुरोधेनाऽवताराणां नामानि कल्पतानि सन्ति। पूर्वार्द्धेयोः पूर्वार्द्धे प्रकरणानां नामान्येवमुपलभ्यन्ते, यथा—सञ्ज्ञावतारः, सन्ध्यवतारः, विभक्त्यवतारः, अव्ययावतारः, स्त्रीप्रत्ययावतारः, कारकावतारः, समासावतारः, तद्धितावतारभ्च। 'धातु-प्रत्ययपञ्चिका' इत्यस्ति उत्तरार्द्धंस्य सञ्ज्ञा।

२. रूपमाला

'विमलसरस्वती' इत्यस्ति नामैतस्य 'रूपमाला'—नामधेयस्य प्रिक्रयाग्रन्थस्य रचियतुः । डाँ० बेल्वल्कर-महाभागेन १३५० ख्रिष्टीयाब्दोऽस्य ग्रन्थस्य रचनाकालत्वेन स्वीकृतः । माला-सञ्ज्ञकप्रकरणेषु विभक्तत्वादस्य ग्रन्थस्य नाम रूपमाला इति कल्पितम् । केषाञ्चित् प्रकरणानां नामानि द्रष्टव्यानि—सञ्ज्ञामाला, स्वरसन्धिः, प्रकृतिभावः, व्यञ्जनसन्धिः, विसर्गसन्धिः, अजन्तमाला, हलन्तमाला, सर्वनाममाला इत्यादीनि ।

१. '१३५० ईशवीयतमे वर्षे बोपदेवपण्डितेनाऽयं ग्रन्थो व्यरिच ।'

[—]प्रित्रयाकौ मुदीविमर्शः, पृ० १३

^{7.} Panini, p. 285

२. 'On the basis of this evidence, the Rūpāvatāra could be placed in the tenth century.'

अथ च-- 'अस्मिन् कमे रूपावतारस्य निर्माणं दशमशताब्द्यामभूदिति रूपावतार-सम्पादकैः श्रीरङ्गाचार्यैः संसाधितम्।' -- प्रक्रियाकौमुदीविमर्शः, पृ० १२

Y. 'The earliest and on that ground the Simplest of these recasts of the Aṣṭādhyāyī that has come down to us is the Rūpamālā of Vimala Sarasvatī, a writer who, if the date given in a Ms. of the work be true, must be placed not later than A.D. 1350.'

—Systems of Sanskrit Grammar, p. 36

३. प्रित्रयाकौमुदी

भट्टोजिदीक्षितात् पूर्वं विरचितेषु प्रिक्तियाग्रन्थेषु प्रधानतमोऽितमहत्त्वपूर्णंश्च ग्रन्थो-ऽयमस्ति 'प्रिक्तियाकौमुदी' इति । वैयाकरणिसद्धान्तकौमुदीरचनायाः पूर्वमयमेव ग्रन्थः संस्कृत-भाषाया अध्ययनायाऽध्यापनाय च प्रचलित आसीत् । श्रीकृष्णाचार्यपुतः श्रीरामचन्द्राचार्यो-ऽस्ति 'प्रिक्तियाकौमुदी'-नामधेयस्याऽस्य ग्रन्थस्य रचिता । एतस्याः प्रिक्तियाकौमुद्या रचना-कालः सम्पादकेन के० पी० तिवेदिना १४५० खूष्टीयाब्दः स्वीकृतः । पण्डतबलदेवो-पाध्यायः चतुर्दशशताब्द्या उत्तरार्द्धं (१३५०-१४००) श्रीरामचन्द्राचार्यस्य कालत्वेन स्वी-करोति । विद्वद्वर्येणाऽनेन ग्रन्थत्त्रयस्य रचनाऽकारि । यथा—

- १. प्रक्रियाकौमुदी,
- २. कालनिर्णयदीपिका,
- ३. वैष्णवसिद्धान्तदीपिका च।

विट्ठलाचार्यः प्रिक्रियाकौमुदीकारस्य रामचन्द्राचार्यस्य पौत्न आसीत्। अनेन विट्ठ-लाचार्येण प्रिक्रियाकौमुद्धाः 'प्रसाद'—नामधेया काचित् टीका विरचिता। अस्यां टीकायाम-नेन विट्ठलाचार्येण रामचन्द्राचार्यस्य वंशवृक्षः प्रदत्तः। तदनुसारेण श्रीरामचन्द्राचार्यं आन्ध्रदेशवास्तव्यः, ऋग्वेदी, शेषवंशीयो ब्राह्मणश्चाऽऽसीत्। 'कौण्डिन्यम्' इत्यस्त्यस्य गोत्ननाम। अस्य वंशो व्याकरणशास्त्रीयज्ञानवैभवेन जगित विश्रुत आसीत्। एतत्सवं विट्ठलस्याऽनयोक्त्या प्रमाणितं भवति—

'र्कि शेषः पाणिनिर्वा वररुचिरथवा सर्वविद्याप्रणेता शम्भुर्भभावभूद् भूसुरकुलतिलको ह्यन्धदेशेऽग्रवंशे । ऋग्वेदी सर्वशास्त्रप्रकटनपटुधीः कृष्णजो रामचन्द्रोऽ-नन्ताचार्यप्रपौत्नो दिशतु कृतिमित्त मे स कौण्डिन्यगोतः ॥'

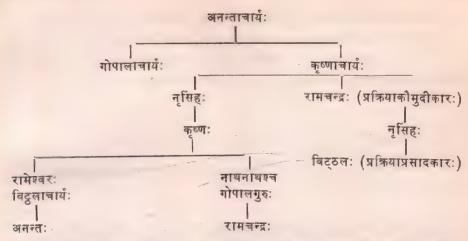
श्रीरामचन्द्राचार्यस्य वंशो वैष्णवमतावलम्बी पाञ्चरातागमे बद्धादरश्चाऽऽसीत्। डॉ॰ आद्याप्रसादमिश्रेण श्रीरामचन्द्राचार्यस्य वंशवृक्ष एवं प्रस्तुतोऽस्ति*—

१. प्रक्रियाकौमुदीविमर्शः, पृ० १७

२. संस्कृत शास्त्रों का इतिहास, पृ० ४९५

३. प्रक्रियाकौमुदीविमर्शः, पृ० १९

४. तत्रैव

प्रक्रियाकौ मुदी मुह्श्य नैका व्याख्या विरचिता विद्वद्भिः । तासु द्वे व्याख्ये विशिष्यो-लेखमहंन्ति । प्रथमा व्याख्या प्रक्रियाकौ मुदीकारस्य रामचन्द्राचार्यस्य पौलेण विट्ठलाचार्येण विरचिताऽस्ति 'प्रसाद' इति नामधेया, यस्याश्चर्चाऽस्माभिः पूर्वमेवाऽकारि । द्वितीयाया व्याख्यायाः 'प्रकाश' इति नामधेयाया रचयिताऽस्ति शेषश्रीकृष्णाचार्यः । एतस्यामेव व्याख्यायां प्रतिपादितानि मतानि व्याख्याकृच्छेषश्रीकृष्णशिष्येण भट्टोजिदीक्षितेनाऽसकृद्दूषितानि प्रौढमनोरमायाम् । इदमप्येकं कारणमस्त्येतस्या व्याख्याया अतिशयप्रसिद्धेः ।

४. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

प्रित्रयापरम्परास्रोतिस्विनीयमण्टाध्यायीमाश्चित्य रूपावताररूपमालादिभ्यः तीर्थेभ्यः प्रवहन्ती प्रित्रयाकौमुदी प्राप्य स्वरूपवैश्वद्यं प्रकटयन्ती श्चीमद्भट्टोजिदीश्चितविरिचतां वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीमिमामधिगम्य स्वरूपस्य विश्वदत्तरतां वैभवस्य चरमोत्कर्षञ्च प्राप्तवती। एतस्या आविभावानन्तरिमयमेव समग्रेऽपि भारते संस्कृताऽध्ययनाऽध्यापनयोर् आधारभूतो ग्रन्थः सञ्जातः। तथ्यिमदं ग्रन्थस्याऽस्य किमप्यनितरसाधारणं वैभवं वैशिष्ट्-यञ्च प्रकटयित। अध्ययनाऽध्यापनमाध्यमरूपेणैतस्याः सिद्धान्तकौमुद्याः प्रसिद्धेः कारणात् सर्वाण्यप्यन्यानि व्याकरणान्यप्रासङ्गिकानि विहितानि पाणिनिश्च।

q. द्वार्ड्डयम्—'.. a work which is remarkable not only by reason of the host of commentaries and Sub-commentaries that it called into being, nor again because it is at present practically the only popular introduction to Pāṇinis grammar, but also owing to the fact—strange as, it may appear—that it has eventually ousted Pāṇini himself and most of the other ancient authors of grammar, and also the numerous new Schools that had lately sprung into existence.'

⁻Systems of Sanskrit Grammar, p. 38

प्रिक्रियाकौमुद्यां केवलं कािनिचिदेव सूत्राणि सङ्कािलतािन सन्ति, किन्तु सिद्धान्तकौमुद्या वैशिष्ट्यिमिदमस्ति यदेतस्याम् अष्टाध्याय्याः प्रायः सर्वाण्यिप सूत्राणि विभिन्नेषु प्रकरणेषु संगृह्य व्याख्यातान्युपलभ्यन्ते । भट्टोजिदीक्षितेन सिद्धान्तकौमुद्या प्रौढमनोरमाऽऽख्या प्रसिद्धा स्वोपज्ञव्याख्यािप विरचिता । यथा तेन स्वयं प्रतिज्ञातम्—

'ध्यायं ध्यायं परं ब्रह्म स्मारं स्मारं गुरोगिरः। सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यां कुर्मः प्रौढमनोरमाम्॥ ।

'सिद्धान्तकौमुदी' 'प्रौढमनोरमा' चोभावपि ग्रन्थौ कालान्तरेऽनेकैर् विद्वद्भिर् व्या-ख्यातावनुव्याख्यातौ च ।

एषा सिद्धान्तकौमुदी पूर्वोत्तरभागयोविभक्ता प्रायः सर्वानिष व्याकरणसम्बन्धिविषयान् कोडीकरोति । सञ्ज्ञा-परिभाषा-सन्धि-सुवन्त-अव्यय-स्त्रीप्रत्यय-कारक-समास-तिद्धितात्मका नवव्याकरणविषयाः सिद्धान्तकौमुद्याः पूर्वभागेऽनेकेषु प्रकरणेषु प्रपञ्चिताः सन्ति । उत्तराद्धें च तिङन्त-कृदन्तविषयौ विभिन्नेषु प्रकरणेषु व्याख्यातावुषलभ्येते । तदनन्तरं वैदिकी प्रक्रिया, स्वरप्रक्रिया, लिङ्कानुशासनञ्चेति विषयाः तेषु तेषु प्रकरणेषु निरूपिताः सन्ति ।

वर्तमानकाले संस्कृतभाषाज्ञानाय जनाः पाणिनिकृतामष्टाध्यायीं नाऽधियन्ति, कौमुदी-मेवाधियन्ति प्रायशः । भट्टोजिदीक्षितविरिचतेयं सिद्धान्तकौमुदी विकल्पभूता स्थानापन्ना वा सञ्जाताऽष्टाध्याय्याः, भट्टोजिदीक्षितश्च पाणिनेः । स्थितिमिमां सोढुमक्षमा स्वामि-दयानन्दादयः केचन सिद्धान्तकौमुदीं तत्कर्तारं भट्टोजिदीक्षितञ्चाऽधिक्षिपन्ति । किन्तु यदि व्याकरणाऽध्ययनस्य विकासक्रमः सम्यगनुशील्यते तिह निष्कर्षकृपेण तथ्यमिदं सम्मुखमायाति यद् भट्टोजिदीक्षितेन पाणिनेः, सिद्धान्तकौमुद्या चाऽऽष्टाध्याय्या उपकार एव कृतः, नापकारः । कथमिति विचारणीयम्-भट्टोजिदीक्षितात् पूर्वं प्रवर्तमाना विकासोन्मुखा च प्रक्रियापरम्परा

—सत्यार्थप्रकाश, पठनपाठनविधि, पृ० ४५

तथा,

'अब जो परित्याग के योग्य ग्रन्थ हैं उनका परिगणन संक्षेप में किया जाता है अर्थात् जो जो नीचे ग्रन्थ लिखेंगे वह वह जालग्रन्थ समझना चाहिए। व्याकरण में कातन्त्र, सारस्वत, चन्द्रिका, मुग्धबोध, कौमुदी, शेखर, मनोरमादि।'

तत्रैव, पृ० ४८

प्रौढमनोरमा, माञ्जलिकः श्लोकः

२. द्रष्टव्यम्—'और जितना बोध इनके पढ़ने से तीन वर्षों में होता उतना बोध कुप्रस्थ अर्थात् सारस्वत, चिन्द्रका, कौमुदी, मनोरमादि के पढने से पचास वर्षों में भी नहीं हो सकता।'

द्विविधाऽऽसीत्—अपाणिनीया पाणिनीया च । याऽपाणिनीया परम्पराऽऽसीत् सा तु नाम्नैवाऽ-पाणिनीया । एतस्याः परम्परायाः पाणिनिना सह न कोऽपि सम्बन्ध आसीत् । या पाणिनीया परम्पराऽऽसीत्, साऽपि विशुद्धतया पाणिनीया नाऽऽसीत् । इयं परम्पराऽपि येनकेनचित्प्रका-रेणाऽपाणिनीयपरम्परया प्रभाविताऽऽसीत् । एतस्यां परम्परायामपाणिनीयपरम्पराया केचनांशा यथावद ज्ञीकृताः । रूपावतार-रूपमाला-प्रक्रियाकौमुदीप्रमुखा ग्रन्था विषयेऽस्मिन् प्रमाणतया द्रष्टुं शवयन्ते । र

किन्तु भट्टोजिदीक्षितस्याऽऽविभावानन्तरिमयमपाणिनीयांशानामादानपरम्परा सर्वथा-ऽवरुद्धा जाता। भट्टोजिदीक्षितस्य पाणिनि प्रति पाणिनीयपरम्पराञ्च प्रति महती श्रद्धा महानिभिनिवेशश्चाऽऽसीत्। एतस्मिन् सन्दर्भे तद्विरिचतशब्दकौस्तुभस्य द्वितीय आरम्भिकः श्लोको द्रष्टव्यः—

> 'नमस्कुर्वे जगद्वन्द्यं **पाणिन्यादिमुनित्रयम्** । श्रीभर्तृं हरिमुख्यांश्च सिद्धान्तस्थापकान् बुधान् ॥'³

एवमेव वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्या एतस्मिन् सन्दर्भे प्रासिङ्गिको मङ्गलक्लोकोऽपि द्रष्टव्यः---

'मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाव्य च। वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते॥'

१. द्रष्टव्यमत— 'प्रिक्रियाकौ मुदीकारैं: श्रीरामचन्द्राचार्यवर्यैं: केषाञ्चिद् वार्तिकानां मध्ये, सूत्राणामर्थे, केषुचिदुदाहरणेषु च यत्न तत्न तदानीं प्रचिलतानां कातन्त्रमुग्धबोधाद्य-पाणिनीयव्याकरणानामिष मतस्य सिन्नवेशः कृतः । अतएव प्रिक्रियाकौ मुदीविषये प्रसादे विट्ठलेनोक्तम्— 'स्वपरमतयुतां प्रिक्रियाकौ मुदीं ताम्' इति । तत्न स्वपदेन पाणिनीयं परशब्देन चाऽपाणिनीयं मतिमत्यवधेयम् ।'

---प्रक्रियाकौमुदीविमर्शः, पृ० १९५

अथ च,ं

'फलतः रामचन्द्राचार्य ने एक सौ से अधिक अपाणिनीय—पाणिनीय सूत्र से अव्या-ख्यात, किन्तु लोक में व्यवहृत प्रयोगों को सिद्ध करने के लिए सुन्दर व्यवस्था की है। इसीलिए मुनित्नय से अतिरिक्त वैयाकरणों की प्रमाणता उन्हें स्वीकृत है—विशेषतः कातन्त्र व्याकरण का तथा बोपदेव रचित मुग्धबोध व्याकरण का।'

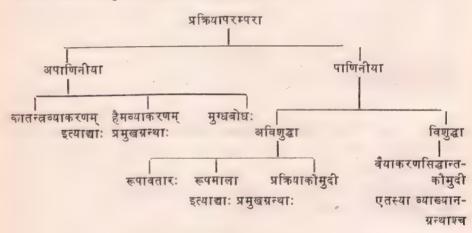
संस्कृत शास्त्रों का इतिहास, पृ० ४९८

२. शब्दकौस्तुभम्, २; द्रष्टव्यञ्च—'फणिभाषितभाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभमुद्धरेः।'

तत्रैव, ३

३. सिद्धान्तकौमुदी, १

भट्टोजिदीक्षितस्याऽऽविभावात् प्राग् रामचन्द्राचार्यविरचितः प्रक्रियाकौमुदीग्रन्थ एवाऽध्ययनाऽध्यापनमाध्यमतया सर्वत्र प्रचितः सर्वमान्यश्चाऽऽसीत् । किन्त्वेषाऽबाधगत्या प्रवर्तमाना
प्रवर्धमाना चाऽपाणिनीयमतानामादानपरम्परा भट्टोजिदीक्षितेन दृढतया बलपूर्वकञ्चाऽवरुद्धा, अन्यथा प्रवर्तमाने तस्मिन् व्याकरणे कियानंशः पाणिनिसम्मतः कियानंशश्च पाणिन्यसम्मत इन्येतद्य्यद्य वर्तमानसमये सूक्ष्मेक्षिकयाऽनुसन्धानस्याऽन्वेषणस्य च विषयोऽभविष्यत् ।
व्याकरणसाङ्कर्यस्य, व्याकरणक्षेत्रे प्रदूषणस्य वा स्थितिरकल्पनीया चाऽभविष्यत् । सिद्धान्तकौमुद्यामेतस्यां भट्टोजिदीक्षितेन पाणिनिवरचिताऽष्टाध्याय्याः प्रायः सर्वेषां सूत्राणां तेषु तेषु
प्रकरणेषु व्याख्याऽकारि । एतिसमन्नुद्योगेऽपाणिनीयव्याकरणानां संस्पर्शोऽपि तेन वर्जितः ।
एतस्य सुपरिणामत्वेन पाणिनिरद्य स्वकीये विशुद्धक्षे विराजमानः सुरक्षितश्च तिष्ठिति ।
आनुपङ्किकः परिणामस्त्वयमभूद् यद् भट्टोजिदीक्षितविरचितसिद्धान्तकौमुदी पाणिनिसिद्धान्तानां ज्ञानायाऽपरिहार्या जाता । पाणिनिपरम्परायाः सर्वेषा प्रदूषितावस्थाऽपेक्षया लोपापेक्षया वा स्थितिरियं सर्वेषामिष पाणिनिप्रणयिनामभिलषणीयतामहंति । समग्राऽपि प्रक्रियापरम्पर। सिद्धान्तकौमुद्यास्तत्न स्थितिश्चवैवमवलोकनीया—

भट्टोजिदीक्षितस्य गुरवः

पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणः श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितो व्याकरण-धर्मशास्त्र-वेदान्ताद्य-नेकविधानां विद्यानामासीत् पारङ्कतो विद्वान् । तथ्यमिदं तद्विरचिता उच्चकोटिका अनेके ग्रन्था विश्वदतया प्रमाणयन्ति । एतदनेकविषयाणां विशिष्टं ज्ञानमनेनाऽनेकप्रख्याताचार्याणां सान्निध्यमवाप्याऽधिगतम् । अत्नाऽस्य विद्वद्वर्यस्य गुरूणां परिचयः संक्षेपेण प्रस्तूयते—

१. शेषश्रीकृष्णाचार्यः

यद्यपि भट्टोजिदीक्षितस्याऽनेकेषु विषयेष्वाऽऽसीदप्रतिहता गतिस्तथापि व्याकरण-शास्त्रस्याऽऽसीदयं दुर्धपोंऽद्वितीयश्च विद्वान् । कुतः खल्वनेन शास्त्रस्याऽस्यैतादृशं वैदुष्यं समिधगतिमिति भवित सहजा जिज्ञासा विमर्शंकानां मनिस । किन्त्वद्यंतिस्मन् विषये कोऽिप विवादो मतभेदो वा विद्वत्सु नाऽस्ति यदस्य भट्टोजिदीक्षितस्य व्याकरणशास्त्रगुरुः श्रीशेष-श्रीकृष्णाचार्य आसीदिति । अनेनाऽऽचार्यवर्येण प्रक्रियाकौमुद्याः 'प्रक्रियाप्रकाश'-नामधेया काचिद् विपुलार्था व्याख्या निरमायि । एतस्यामेव व्याख्यायामुपन्यस्तानि गुरोर्मतानि तिच्छ्ष्यो भट्टोजिदीक्षितो दूषितवान्, गुरुद्रोहीत्युपाधिञ्चाऽधिगतवानिति विषयोऽग्रे 'भट्टोजिदीक्षितस्य गुरुद्रोहित्वम्' इत्यत्राऽस्माभिः प्रपञ्चियव्यते । श्रीशेषश्रीकृष्णस्येता अन्या रचनाः प्रसिद्धाः सन्ति—(१) कंसवधनाटकम्, (२) पारिजातहरणचम्पूः, (३) शब्दालङ्कारः, (४) पदचित्रका, (५) कृष्णकौतूहलञ्च । भट्टोजिदीक्षितेन स्वयमेव श्रीशेषश्रीकृष्णाचार्यस्य नाम स्वव्याकरणशास्त्रगुरुत्वेनोदलेखि । किन्त्वेतस्मिन् गुरावेतस्याऽऽत्यन्तिकी श्रद्धा नाऽऽसीदिति गुरुमतखण्डनादिकर्मणा प्रमाणीभवित ।

अप्पयदीक्षितः

श्रीमदप्यदीक्षितोऽयं तमिलनाडुप्रदेशे काञ्चीनगरान्नातिदूरवर्तिनि 'अडयप्पल'-नाम्नि भूमुराग्रहारे १५५३ ख्रिष्टाब्दस्य सितम्बरमासस्य द्वाविशे दिने जन्म लेभे । वक्षस्स्थलाचार्यं इति नाम्ना प्रसिद्धः श्रीमद्-आच्चानदीक्षितः (आचार्यदीक्षित इति संस्कृतनाम) एतस्य पितामह आसीत् । प्रसिद्धोऽद्वैतवेदान्ताचार्यः श्रीरङ्गराजाध्वरीन्द्र एवाऽस्य गुरुरप्यासीदिति स्वयमेव निर्दिष्टं श्रीमदप्यदीक्षितेन—

यं ब्रह्म निश्चितिधयः प्रवदन्ति साक्षात्तदृर्शनादिखलदर्शनपारभाजम् । तं सर्ववेदसमशेषबुधाधिराजं श्रीरङ्गराजमिखनं गुरुमानतोऽस्मि ।' ।

अनेन विद्वद्वर्येण चतुरधिकशतप्रबन्धा विनिर्मिता इत्येतद्श्रातृपौतेण श्रीनीलकण्ठदीक्षितेन स्वकीये शिवलीलाणंवे समसूचि, यथा—

१. द्रष्टव्यम्-

निर्विशेषमहं शेषाच्छेषकृष्णं गुरुं भजे। यो मामशेषाः शेषोक्तीविशिष्यैवाध्यजीगपत्।।

(शब्दकौस्तुभभूमिकायामुदाहृतम्)

तथा च

'तदेतत्सकलमभिधाय प्रक्रियाप्रकाशे गुरुचरणैरुक्तम्' (शब्दकौस्तुभे)

—Bhattoji Dīksita: His Contribution to Sanskrit Grammar, p. 4, पादिष्यण्यो, 7, 8.

- २. यादनाभ्युदयः (सर्गाः १३-१८), प्रस्तावना, xix
- ३. तत्रैव, xv
- ४. न्यायरक्षामणिः, मध्वतन्त्रमुखमर्दन-सम्पादकीय उदाहृतम् ।

'कालेन शम्भुः किल तावताऽपि कलाश्चतुष्षष्टिमिताः प्रणिन्ये । द्वासप्ततिं प्राप्य समाः प्रबन्धान् शतं व्यधादप्यदीक्षितेन्द्रः ॥''

एतस्यैव विद्वद्वर्यस्य अप्पयदीक्षितस्य सकाशाद् भट्टोजिदीक्षितोऽद्वैतादिविद्यामधीतवान् । तथ्यमिदं नीलकण्ठदीक्षितविरचितशिवलीलार्णवस्य 'श्रीनीलकण्ठदीक्षितः, तत्समकालिका द्वविद्वदेशीया अन्ये कवयः' इति शीर्षके श्री टी० एस० कुप्पूस्वामिशास्त्रिविरचित उपोद्घाते सम्यग् उपपादितम्; तद्यथा—

"शाब्दिकसार्वभौमः श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितोऽपि तानेव गुरून् प्रार्थयमानस्तेभ्य एवाध्यैष्ट श्रीमद्भाष्य ब्रह्मसूलाणां श्रीमच्छङ्करभगवत्पादप्रणीतम्। एवं व्याहरन्ति दाक्षिणात्या ऐतिहासिकाः— 'श्रीमान् भट्टोजिदीक्षितः स्वयं विरचितान् ग्रन्थान् बहून् लेखकैलेंखयित्वा प्राहिणोद् बहुभ्यः पण्डितेभ्यः। ते च दृष्ट्वा तां सरणिमितमञ्जुलां नूत्नां चापाठयंस्तामेव शिष्यान्। अथ बहुना कालेन स एव दक्षिणां दिशं प्रपेदे सह शिष्यैः। तदा किल ददर्शं क्वचिन्तिकटे चिदम्बरस्य वसतः श्रीमदण्ययदीक्षितेन्द्रान्। तत्र च सित प्रसङ्गे तानसौ अधिजिन्मवान् अखिलशास्त्रवेदनचणानिधगतवेदान्तरहस्यान्। तेषामेव मुखात् प्रयतः शुश्राव कौमारिलं तन्त्वम्, श्रीमचछङ्करभगवत्पादिवरचितं ब्रह्मसूलभाष्यं च। ततः कुर्वन् गुरवे दक्षिणां ग्रन्थान्ते चोदितः स्वयं गुरुणा पूर्वोत्तर-मीमांसयोः कर्तुमेकैकं ग्रन्थम्। प्राणैषीदसौ तन्त्रसिद्धान्तदीपिकां श्रीमत्तत्त्वकौस्तुभं च। तन्त्रसिद्धान्तदीपिकायां श्रीमदण्ययदीक्षितेन्द्रानात्मनो गुरून् व्याहरित श्रीमद्भभट्टोजिदीक्षितः—

अप्पय्यदीक्षि तेन्द्रानशेषविद्यागुरूनहं बन्दे। यत्कृतिबोधाबोधौ विद्वदविद्वद्विभाजकोपाधी'।

एवमप्पयदीक्षितस्याऽप्यस्य गुरुत्वे सन्देहाऽवकाशो नाऽस्ति ।

३. नृसिंहाश्रममुनिः

अद्वैतवेदान्ताचार्यत्वेन प्रख्यातोऽयं श्रीनृसिंहाश्रममुनिः ख्रिष्टीयषोडशशताब्द्यां वाराणसीक्षेत्रमलञ्चकार । नाम्नैव ज्ञायते यदयं कोऽपि विशिष्टः संन्यासी विद्वांश्चाऽऽसीत् । स्वयमात्मानं 'यति'-शब्देन निर्दिशत्यसौ, यथा---

'नृसिहविज्ञापनमेतदित्थं नृसिहनाम्ना यतिना व्यधायि ।'^१

१. शिवलीलार्णवम्, १.६

२. तत्रैवोपोद्घाते।

३. नृसिहविज्ञापनम्, २४३

संन्यासाश्रमस्वीकरणात् प्राक् किनामधेयोऽयमासीदिति न ज्ञायते । श्रीजगन्नाथाश्रम इत्यासीदेतस्य गुरुवर्यस्य नामेत्येतदपि तेनैव समसूचि—

'जगन्नाथाश्रमगुरोश्चितं चरणरेणवः। वाचामगोचरेऽप्यर्थे मूकं वाचालयन्ति माम्॥'

श्रीनृसिंहाश्रममुनिभिर् बहवो ग्रन्था अद्वैतसिद्धान्तप्रकाशनपरा विरचिताः; यथा— अद्वैतदीपिका, अद्वैतपञ्चरत्नम्, संक्षेपशारीरकव्याख्या तत्त्वबोधिनी, पञ्चपादिकाविवरण-भावप्रकाशिका, भेदधिक्कारः, वेदान्ततत्त्वविवेकः, दीपनम् (वेदान्ततत्त्वविवेकस्य स्वोपज्ञ-व्याख्या), नृसिंहविज्ञापनञ्च । एषु केचिदेव अद्वैतदीपिका-वेदान्ततत्त्वविवेक-दीपन-नृसिंह-विज्ञापनप्रमुखा ग्रन्थाः प्रकाशिता विराजन्ते, अन्ये ग्रन्थाः सम्पादनं प्रकाशनञ्चाऽपेक्षन्ते ।

एतस्य नृिंसहाश्रममुनेः शिष्या अपि प्रख्याताः प्रतिष्ठिताश्चाऽऽसन् । श्रीनारायणाश्रम एतेषु मुख्योऽस्ति । एतेन श्रीनृिंसहाश्रममुनिविरचितभेदिधिककारनामधेयस्य ग्रन्थस्य भेद-धिककारसित्कयाच्याख्या व्यरचि । यथोक्तं तेनैव—

'इति श्रीनृसिंहाश्रममुनिश्रीचरणपरिचरणनिरतनारायणाश्रमविरिचता भेदधिकारसिंकया समाप्ता। १९

श्रीरङ्गराजाध्वरीन्द्रः तत्पुत्नोऽप्पयदीक्षितश्चापि तिच्छिष्यत्वेन प्रसिद्धौ स्तः किन्तु विषयेऽस्मिन् किमपि निश्चितं प्रमाणं नोपलभ्यते । प्रसिद्धस्य वेदान्तपरिभाषासञ्ज्ञकप्रकरणग्रन्थस्य रचिता श्रीधर्मराजाध्वरीन्द्रः श्रीनृसिहाश्रममुनि स्वपरमगुरुत्वेनोल्लिखति-—

'यदन्तेवासिपञ्चास्यैनिरस्ता भेदिवारणाः। तं प्रणौमि नृतिहाख्यं यतीन्द्रं परमं गृहम्॥'

भट्टोजिदीक्षितस्य कनीयान् भ्राता रङ्गोजिभट्टः श्रीनृसिहाश्रममुनि स्वकीयेऽद्वैतिचन्ता-मणिनामधेये ग्रन्थे 'तदुक्तं श्रीनृसिहाश्रमगुरुचरणैः' इत्येवमसकुद् गुरुतया प्रमाणतया च

- १. तत्नैव, २४५, तथा च—'इति श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्यश्रीमज्जगन्नाथाश्रम श्रीमत्पूज्यपादिशाष्यश्रीमद्वेदान्तसिद्धान्तसाराभिज्ञश्रीनृसिहाश्रममुनिविरिचतो भेद धिक्कारः सम्पूर्णः ।'—भेदिधक्कारः, पृष्पिका ।
- २. तत्रैव, सिक्क्याच्याख्यायाः पुष्पिका । श्रीनारायणाश्रम इमं श्रीनृसिहाश्रममुनि गुरुशब्देन निदिशति, यथा—'काशते कलितं यस्य पदं वैदिकमस्तकैः ।

भक्तमुक्त्यै समीहन्तं तं नृसिहं गुरुं भजे।।' भेदधिककारसित्कया, २

- ३. 'अस्यैव नृसिहाश्रमस्य विद्याणिष्यौ रङ्गराजाध्वरी तत्सूनुरप्पयदीक्षितण्च बभूवतुः।'
 नृसिहविज्ञापनम्, भूमिका—पृ० १
- ४. वेदान्तपरिभाषा, २

प्रस्तौति । स्वयं भट्टोजिदीक्षितोऽस्य नृसिहाश्रममुनेः सकाणाद् अद्वैतवेदान्तज्ञानमधिगतवान् तद्विरचितवेदान्ततत्त्वविवेकनामधेयस्य ग्रन्थस्य दीपनाख्यस्वोपज्ञव्याख्याया 'विवरण'-टीकामपि विरचितवान् ।' रङ्गोजिभट्टस्य नृसिहाश्रमिशिष्यत्वे नाऽस्ति कोऽपि सन्देहः; यतो हि—नृसिहा-श्रमोऽयं स्वयं रङ्गोजिभट्टेनैव स्वगुरुत्वेन निर्दिष्टः । यद्यपि भट्टोजिदीक्षितस्य तिच्छिष्यत्व-विषये न काऽपि तादृशी प्रबलप्रमाणरूपा सूक्तिः स्वोक्तिर्वा समुपलब्धाऽस्त्येतावता कालेन, तथापि वेदान्तसिद्धान्ते गम्भीरं ज्ञानम्, सहजगतिम्, कर्नृत्वं च वीक्ष्य भट्टोजिदीक्षितस्य स्वा-ऽमुजेन रङ्गोजिभट्टेन सह नृसिहाश्रमस्य शिष्यता सुतरां सम्भवाऽस्ति ।

(४) रुक्माङ्गदः सुधीः ?

एतेनैव विद्वद्वर्येण प्रेरितो भट्टोजिदीक्षितो 'तन्त्राधिकारिनिर्णय'—नामधेयं ग्रन्थं विरचितवानिति भट्टोजिदीक्षितेनैव स्वकीये तन्त्राधिकारिनिर्णयस्याऽऽरम्भमङ्गलश्लोकयोः विशदतया प्रत्यपादि, यथा—

'शुद्धवैदिकमार्गेण शिवमाराध्ययन् सदा। द्विजेन्द्रोऽसौ विजयते श्रीमान् रुक्माङ्गदः सुधीः॥ तस्य धर्मैकनिष्ठस्य कुतन्त्रध्वान्तभास्वतः। प्रीतये पाञ्चरात्रादेरधिकारी निरूप्यते॥'

एतस्य विदुषो विषये न किमपि ज्ञायते श्रूयते वा । उपर्युक्तविवरणेनैतदवश्यं प्रतिभाति यदयं रुक्माङ्गदः शिवभक्तः श्रौतस्मार्तसम्प्रदायप्रवर्तकश्चाऽऽसीत्, पाञ्चरात्नागमविषयेऽस्या-

- काशी की पाण्डित्य परम्परा, पु० ५८

तथा च- 'काशी के अद्वैत वेदान्त के प्रौढ तथा प्रचुर लेखक नृसिहाश्रम भट्टोजिदीक्षित के गुरु थे। उन्होंने १५४७ ई० में अपना दार्शनिकग्रन्थ 'वेदान्ततत्त्वविवेक' (या तत्त्व-विवेक) तथा उसके अगले वर्ष उस पर स्वोपज्ञ व्याख्यान 'दीपन' का निर्माण किया। इस दीपन व्याख्या पर व्याख्या लिखी भट्टोजिदीक्षित ने जिसका नाम 'वाक्यमाला' या 'दीपनव्याख्या' अथवा 'तत्त्वविवेकटीकाविवरण' है।

-संस्कृत शास्त्रों का इतिहास, पृ० ५०२

तथा च--'नृसिहाश्रम, teacher of भट्टोजि, Composed his तत्त्वविवेक in 1547 A.D.'

-History of Sanskrit Poetics, p. 324

२. तन्त्राधिकारिनिर्णयः, २-३, पृ० १

पूष्टब्यमत—'वेदान्त का पाठ नृिंसहाश्रम से पढा था जिनकी 'तत्त्विविवेक' नामक
 टीका पर इन्होंने स्वयं विवरण नाम्नी टीका लिखी थी।'

ऽप्रामाण्यबुद्धिरासीत्, सम्भाव्यते चाऽस्याऽद्वैतवादिवषये गौरवबुद्धिः। किन्तु कोऽयमासीद् रुवमाङ्गदः सुधीः इति प्रश्नस्त्वनुत्तीणं एवाऽवितष्ठते । अस्य प्रश्नस्य समाधानमुद्दिश्य विकल्पद्वयं सम्मुखमायाति । उपर्युक्तेष्वेवाचार्येषु कोऽप्येको भवितुमहंति रुक्माङ्गद इत्येकः पक्षः । तत्नापि शेषश्रीकृष्णो रुक्माङ्गदो भवितुं नाहंति, भट्टोजिदीक्षितस्याऽस्मिन् श्रद्धाया अभावात्, भिन्नसम्प्रदायाऽवलम्बित्वाच्च । अतोऽप्पयदीक्षितो नृसिहाश्रमो वा रुक्माङ्गदः स्यादिति प्रथमः पक्षः । द्वितीयः पक्षस्त्वयमेव यद् रुक्माङ्गदोऽयमुपर्युक्ताचार्येभ्यो भिन्नः कोऽपि नूत्न आचार्यः, यस्य विषये कुत्नापि किमप्यभिहितं नोपलभ्यते ।

भट्टोजिदीक्षितस्य गुरुद्रोहित्वम्

श्रीरामचन्द्राचार्यविरिचितायाः प्रिक्रियाकौमुद्याश्चर्चाऽस्माभिः पूर्वमकारि । एतदिप निरूपितं यत्तैस्तैविद्वद्वर्येरेतस्याः प्रक्रियाकौमुद्या बहवो व्याख्याग्रन्था विरिचिता इति । केचन ग्रन्थाः प्रकाशिताः सन्ति केचनाऽप्रकाशिता हस्तिलिखितग्रन्थागारशरणा एव विराजन्ते । एतासु व्याख्यासु द्वे व्याख्येऽतिप्रसिद्धे स्तः । ग्रन्थकर्तुः पौतो विद्वलाचार्योऽस्ति 'प्रसाद-नाम- धेयायाः प्रथमव्याख्याया रचयिता । 'प्रिक्रियाप्रकाश'—नामधेयाया द्वितीयाया व्याख्याया रचिताऽस्ति शेषश्रीकृष्णाचार्यः । अयमेव शेषश्रीकृष्णाचार्यो भट्टोजिदीक्षतस्य गुरुरासीद् । अस्यैव शेषश्रीकृष्णस्य सन्निधावुपविश्याऽनेन व्याकरणशास्त्रविषयकं ज्ञानं समधिगतम् । विषयो-ऽयमस्माभिर् 'भट्टोजिदीक्षितस्य गुरवः' इत्यत्न पूर्वमेव प्रपञ्चितः । कालान्तरेऽनेनैव भट्टोजिद्यास्माभिर् 'भट्टोजिदीक्षितस्य गुरवः' इत्यत्न पूर्वमेव प्रपञ्चितः । कालान्तरेऽनेनैव भट्टोजिद्यायां प्रीतपादितानि मतानि स्वकौन्यायां प्रीदमनोरमायामनेकत्न खण्डितानि । पण्डितराजजगन्नाथः शेषश्रीकृष्णस्य भवानि विरिश्वरस्य शिष्य आसीत् । स्वगुरोः (शेषवीरेश्वरस्य) पितुः (शेषश्रीकृष्णस्य) मतानि तिच्छिष्येण भट्टोजिदीक्षितेनैव दूष्यमाणानि दृष्ट्वा सोढं न शशाक पण्डितराजजगन्नाथोऽयम् । फलतः प्रौढमनोरमायाः खण्डतायैवाऽनेन 'मनोरमाकुचमर्दनी'—नामको ग्रन्थो व्यरिच । एतत्सर्वं मनोरमाकुचमर्तिन्या उपोद्घात एव स्पष्टीभवति—

'लक्ष्मीकान्तपदाम्भोजं प्रणम्य श्रेयसां पदम्। पण्डितेन्द्रो जगन्नाथः स्यति गुर्वं गुरुद्वहाम्।।

इह खलु केचिन्निखलिबद्धन्मुकुटमिणमयूखमालालितचरणकमलानां गीर्वाणगुरुगौरव-ग्रासमांसलमिहममिण्डताखण्डमहोमण्डलानां शेषावतंसानां श्रोकृष्णाख्यचिरायांचितयोः पादुकयोः प्रसादादासादितशब्दानुशासनास्तेषु च पारमेश्वरपदं प्रयातेषु किलकालवशंवदीभवन्तस्तत्मव-द्भिरुल्लासितं प्रक्रियाप्रकाशमाशयानवबोधनिबन्धन्तर्वृष्णं स्वयं निर्मितायां मनोरमायामाकुल्य-कार्षुः सा च प्रक्रियाप्रकाशकृतां पौत्नरेखिलशास्त्रमहार्णवमन्थाचलायमानमानसानामस्मद्गुरु-वोरेश्वरपण्डितानां तनर्थर्वृष्ठिता अपि स्वमतिपरीक्षार्थं पुनरस्मामिरपि निरीक्ष्यते।

१. मनोरमाकुचमदिनी, उपोद्घातः

स्पष्टतयाऽत्र पण्डितराजजगन्नाथेन भट्टोजिदीक्षितस्य गुरुद्रोहित्वेनोल्लेखोऽकारि । एतदत्र विचारणीयमस्ति यद् भट्टोजिदीक्षितकृतं गुरुमतखण्डनमिदं रागद्वेषनिबन्धनमुत रागद्वेषातीतविद्याऽनुरागित्वमात्रनिबन्धनम् । कृते च विचारे युक्ति पश्याम उभयत्रापि । भट्टोजिदीक्षितेन स्वगुरोः शेवश्रीकृष्णस्य प्रक्रियाप्रकाशगतमतान्यनेकत्र दूषितानीति विषयस्तु प्रायः सर्वविदित एव, किन्तु तत्कृतखण्डनिमदं सर्वया युक्तिविरहितं नाऽस्ति । खण्डनाय युक्तिः परमाविश्यका भवति । अतः खण्डनं सर्वत्र युक्तिपूर्वकमेव भवति । अत्राऽप्यस्ति तथैव । यथा पण्डितवर्येण भट्टोजिदीक्षितेन युक्तिपूर्वकं चिन्तितं तथैव सत्यनिष्ठाऽनुरोधा-त्रिगदितम् इत्येवमि भवितुमर्हति । इत्यं खण्डनिमदं रागद्वेषातीतिविद्याऽनुरागित्वसत्य-निष्ठाऽनुरोधमात्रनिबन्धनमिति सुतरां वक्तुं शक्यते ।

खण्डनिमदं रागद्वेषमात्रनिबन्धनिमत्यपि नाऽस्ति सर्वथाऽसम्भवम् । प्रक्रियाकौमुदी-कारो रामचन्द्राचार्यो वंशनो वैष्णवसम्प्रदायावलम्ब्यासीत् । अयमासीच्छेषवंशीय आन्ध्रदेश-वास्तव्यो ब्राह्मण:। शेषश्रीकृष्ण: शेषवंशीयो महाराष्ट्रप्रदेशवास्तव्यो ब्राह्मण आसीद् वैष्णवश्च । उभयोराचार्ययोर्वशस्यैकत्वे प्रमाणं नाऽस्ति किमपि । नामसाम्यं वंशस्यैकत्वश्चमं जनयति । भट्टोजिदीक्षितः स्मार्तसम्प्रदायाऽवलम्ब्यासी इद्वैतवादी च । भट्टोजिदीक्षितस्यैको गुरु रप्ययदीक्षि तोऽप्यासीत् । विषयोऽयमस्माभिः 'भट्टोजिदीक्षितस्य गुरवः' इति शीर्षकान्तर्गतं पूर्वमेव प्रतिपादितः। एतस्याऽप्पयदीक्षितस्य विष्णुवैष्णविवद्वेषोऽद्वैतसम्प्रदायाऽभिनिवेशाश्च जगित प्रसिद्ध एव । यथोक्तं गुरुचरणैः श्रीमदात्मकूरु दीक्षाचार्येः---

'अर्वाचीना अप्पयदीक्षिता आबाल्यात् स्वयं शाङ्करमताऽवलम्बिनोऽपि केनचित्कारणेन क्रोधाविष्टाः दुरिभनिवेशवशीकृतचेतसः विष्णुवैष्णवप्रद्वेषपरवशाः शिवपारम्यस्थापनैदम्पर्येण प्रवृत्ताः "।'

यथा वा प्रतिपादितं गुरुवर्येर्नव्यमङ्गलवरदाचार्ये:--

'निरूपयामोऽत्र हि दीक्षितस्य विष्णौ तदीयेषु च वैरिभावम् । शैवेषु मैत्रोमपि शङ्करार्यप्रतीपगामित्वमपि प्रमाणै:॥"

अद्वैतवेदान्तिसद्धान्तोऽनेन भट्टोजिदीक्षितेन नृसिहाश्रमगुरोः सकाशादधीतः। तस्यैवाsद्वैतसम्प्रदायाचार्यगुरुविरचितस्य 'वेदान्ततत्त्विववेक'-ग्रन्थस्य दीपनाख्याया व्याख्याया भट्टोजिदीक्षितेन 'तत्त्वविवेकदीपनिववरण'-नाम्नी टीकाऽपि विरचिता । एतेनाऽद्वैत-

द्रष्टव्यम्—'इति श्रीमदद्वैतसिद्धान्तप्रतिष्ठापक—श्रौतस्मार्तसत्सम्प्रदायप्रवर्तक— श्रीमद्भट्टोजिभट्टविरचितस् तन्त्राधिकारिनिर्णयः समाप्तः।'

[—]तन्त्राधिकारिनिर्णयः, पुष्पिका, पृ० ५२ श्रीकण्ठसमालोचनम्, २ (उपोद्घाते)

तत्रैव, ५ (ग्रन्थोपक्षेपे)

सिद्धान्ताऽभिनिवेशित्वं नितान्तमस्य सहजं स्वतःसिद्धञ्चेति न साधनमहैति। एवं यद्यत्र प्रकित्पतः सम्प्रदायभेदो वस्तुतस्तात्त्विकस्तिहि साम्प्रदायको विद्वेषो निजव्याकरणशास्त्रगुरोः शेषश्रीकृष्णाचार्यस्य प्रित्रयाप्रकाशगतमतानां खण्डने कोऽपि विशिष्टो हेतुर् भवितुमहैति।

भट्टोजिदीक्षितस्य कर्तृत्वम्

श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितो नानाविधविद्यानामासीत् पारङ्कतो विद्वानित्येतावता प्रपञ्चिन्तेन निबन्धनेन सुतरां स्पष्टीभवित । व्याकरणशास्त्रवैदुष्यविषये तु प्रत्यक्षमेव प्रमाणम्; इत्यतः प्रमाणान्तराऽन्वेषणप्रयासो व्यथं एव । व्यतीतायामिष वर्षणां चतुःशत्यां तत्प्रवितता 'वैयाकरणसिद्धान्तकौ मुदी'-रूपा व्याकरणाऽध्ययनपद्धतिर् उत्तरोत्तरं महत्त्वं बिभिति । भीमांसायाम्, धर्मशास्त्रे, अद्वैतवेदान्ते चाऽप्यासीदस्याऽप्रतिहतं वैदुष्यम् इति तद्विरचितेभ्यो ग्रन्थभ्यो विशदं प्रकाशते । एतद्विरचितव्याकरणशास्त्वभिन्नग्रन्थानां संख्याविषये नाऽस्त्यैक-मत्यं विद्वत्सु । पिष्डतयुधिष्ठिरमीमांसक-पिष्डतिशवदत्त-ऑफेटमहोदयैव्यक्तरणातिरिक्त-ग्रन्थानां याः सूच्यः स्वस्वग्रन्थेषूपनिबद्धास्ता आधृत्य सूर्यकान्तबाली-महोदयैर् द्वाविश्वःस्त्याकानां ग्रन्थानां काचन सूची व्यरचि । व्याकरणभिन्नग्रन्थानां सूची यथावदत्व समुपस्थाप्यते:—

- १. अद्वैतकौस्तुभः,
- २. आचारदीपः, आचारकाण्डं वा,
- ३. आशौचितंशच्छ्लोकाः,
- ४. आशौचनिर्णयः,
- ५. आह्निकम्,
- ६. कारिका,
- ७. कालनिर्णयसंग्रहः,
- मोत्रप्रवरनिर्णयः,
- ९. चत्रविंशतिम्निमतव्याख्याः,
- १०. चन्दनधारणविधिः,
- ११. तत्त्वकौस्तुभः,
- १२. तत्त्वविवेकदीपनव्याख्या,
- १३. तन्त्रसिद्धान्तदीपिका,
- १४. तन्त्राधिकारिनिर्णयः,
- १५. तकामृतम्,
- १६. तिथिनिर्णयः,

^{9.} Bhattoji Dīkṣita: His Contribution to Sanskrit Grammar, p. 8.

- १७. तिथिनिर्णयसंक्षेप:,
- १८. तिथिप्रदीपकः,
- १९. तीर्थयात्राविधिः,
- २०. विस्थलीसेतुः,
- २१. विस्थलीसेतुसारसंग्रहः,
- २२. दशक्लोकीटीका,
- २३. दायभाग:.
- २४. प्रवरनिर्णयः,
- २४. प्रायश्चित्तविनिर्णयः,
- २६. मासनिर्णयः,
- २७. वेदभाष्यसारः,
- २८. श्राद्धकाण्डम्,
- २९. संस्कारकाण्डम,
- ३०. सन्ध्यामन्त्रव्याख्या,
- ३१. सर्वसारसंग्रहः,
- ३२. भट्टोजिदीक्षितीयञ्च।

एतस्यां सूच्यां प्रदिशितेषु ग्रन्थेषु सर्वेऽिष ग्रन्था अद्य नोपलभ्यन्ते । ये ग्रन्था उपलभ्यन्ते तेऽिष प्रायोऽप्रकाशिता हस्तिलिखितग्रन्थागारेषु संरक्षिताः कञ्चित् समुद्धारकं प्रतीक्षन्ते । एतेषामनुपलब्धानामप्रकाशितानां वा ग्रन्थानां प्रामाणिकत्वे तिद्वरिचितत्वे वा महतः सन्देह-स्याप्यस्त्यवकाशः । केचन ग्रन्थाः प्रकाशिताः सन्ति । एतेषामितिशयमहत्त्वपूर्णग्रन्थानामक्षतं विराजते प्रामाणिकत्वम ।

सत्स्वप्येतेषु विपुलसंख्याकेषु व्याकरणशास्त्रेतरग्रन्थेषु भट्टोजिदीक्षितस्य कीर्तिर् दिक्षु विदिक्षु सर्वेत्र व्याकरणाचार्यत्वेनैव विभ्राजते । एतस्य व्याकरणशास्त्रविषयकाश्चत्वारो ग्रन्थाः सन्त्यतिशयप्रसिद्धाः । तेषां नामानीत्थं परिगणितानि—

- १. शब्दकीस्तुभः,
- २. वैयाकरणभूषणकारिकाः,
- ३. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी,
- ४. प्रौढमनोरमा च।

१. शब्दकौस्तुभ:-

व्याकरणशास्त्रविषयकेषु ग्रन्थेषु भट्टोजिदीक्षितेन सर्वप्रथमं शब्दकौस्तुभाख्यो ग्रन्थोऽयं व्यरचि । मूलरूपेणाऽयमस्ति पाणिनिविरचिताया अष्टाध्याय्या वृत्तिरूपो ग्रन्थः, किन्तु महाभाष्ये प्रपञ्चितानां विषयाणामनुशीलनपरिशीलनादिकारणादयं महाभाष्यमूलकोऽपि वक्तुं शक्यते । पातञ्जलमहाभाष्यमधिकृत्य विरचितोऽयं शब्दकौस्तुभो वस्तुतो व्याख्यानग्रन्थ एव । अष्टाध्यायीकमानुसारिण्यां 'शब्दकौस्तुभ' इति नामधेयायां व्याख्यायां भट्टोजिदीक्षितेन महाभाष्ये पतञ्जलिप्रदर्शिता सरणिरेवाऽनुसृता । शब्दकौस्तुभस्य मङ्गलाचरणे भट्टोजि-दीक्षितेन स्वयमेव समसूचि—

> 'नत्वा लक्ष्मीधरं तातं सुमनोवृन्दवन्दितम्। फणिभाषितभाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभमुद्धरे॥'

यद्यपि ग्रन्थोऽयं सम्पूर्णामघ्टाध्यायीमधिकृत्य भट्टोजिदीक्षितेन विरचितस् तथाप्यद्याऽपूर्णं एवोपलभ्यते । अघ्टाध्यायेषु प्रथममध्यायद्वयम्, तृतीयाध्यायस्य पादद्वयम्, चतुर्थंश्च सम्पूर्णो-ऽध्याय इत्येतावानेवांश उपलभ्यतेऽद्य । शब्दकौस्तुभस्याऽस्याऽसम्पूर्णोपलब्धेः कारणं यद्यपि न ज्ञायते समीचीनतया, तथापि विषयेऽस्मिन् काचिज् जनश्रुतिः प्रचिलतोपलभ्यते । तदनुसारं भट्टोजिदीक्षितः स्वजीवन एवाऽनितरसाधारणीं प्रसिद्धि प्रतिष्ठाञ्चाऽवाष्त्रवान् । एतद् दृष्ट्वा तदुत्कर्षाऽसिहिष्णव ईष्यालवश्च केचन तद्विरचितं शब्दकौस्तुभं सञ्चोर्यं विनाशितवन्तः । भट्टोजिदीक्षितः स्वाऽसाधारणस्मरणशक्त्या स्मृत्वा ग्रन्थस्य कञ्चनांशं पुनिलिखितवान् । किन्तु जनश्रुतयस्तु जनश्रुतयस्तु जनश्रुतयस्तु जनश्रुतयस्तु पव । नैताः कदापि प्रमाणतया स्वीक्रियन्ते प्रमाणविद्धिः ।

२. वैयाकरणभूषणकारिकाः

ग्रन्थोऽयं कारिकारूप इति तु ग्रन्थनाम्नैव विश्वदीभवति । एतस्मिन् ग्रन्थे द्वासप्तिति-कारिका निबद्धा उपलभ्यन्ते । 'शब्दकौस्तुभ'-ग्रन्थस्य रचनाया अनन्तरं भट्टोजिदीक्षितेन द्वितीयो 'वैयाकरणभूषणकारिका'-सञ्ज्ञको ग्रन्थो निरमायीति प्रथमयैव कारिकया स्पष्टी-भवति । यथा—

२. द्रष्टव्यम्— 'इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दिशतम्। विस्तरस्तु यथाशास्त्रं दिशतः शब्दकौस्तुभे॥'

— सिद्धान्तकौमुदी, उत्तरकृदन्त०, अन्ते

तथा च 'विस्तरस्तु शब्दकौस्तुभे बोध्यः'

-- प्रौढमनोरमा, (अतो लोप: इति सूत्रे)

अथ च तत्रैव शब्दरत्ने—'शब्दकौस्तुभे वाष्ठे'

एतैरुद्धरणैः सिद्धान्तकौमुद्याः प्रौढमनोरमायाश्च पूर्वमेव समग्रः शब्दकौस्तुभो विर<mark>चित</mark> आसीदिति सिद्ध्यति ।

१. शब्दकौस्तुभः, ३

^{3. ..} jealous of the reputation and recognition of Bhattojis' works, his opponents stole away the manuscript copy of the Kaustubha and, on their part, finally destroyed it. Bhattoji, however, thanks to his sharp memory, re-wrote some portion of it, and hence the incompleteness of the work even today."

⁻Bhattoji Dīkṣita: His Contribution to Sanskrit Grammar p. 6

फणिभाषितभाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्धृतः। तत्र निर्णीत एवाऽर्थः संक्षेपेणेह कथ्यते।।'

शब्दकौस्तुभे ये येऽर्था विस्तरेण व्याख्यातास्त एवाऽत कारिकासु संक्षेपेण प्रतिपादिताः सन्ति । महाभाष्याश्रितोऽस्ति शब्दकौस्तुभः, शब्दकौस्तुभाश्रिताश्च सन्ति वैयाकरणभूषण-कारिकाः । अनया परम्परया वैयाकरणभूषणकारिका अपि महाभाष्याश्रिताः सन्तीति वक्तुं शक्यते । एतासां कारिकाणामनुशीलनेन स्पष्टीभवति यच्छब्दकौस्तुभरचनायाः प्रयोजनद्वय-मासीत्-(१) पाणिनिसूत्रानाश्रित्य वृत्तिप्रणयनम्, (२) व्याकरणदर्शनमधिकृत्य स्वमन्तव्य-प्रकाशनञ्च । एवं शब्दकौस्तुभ उद्देश्यद्वयस्य साङ्कर्यं सञ्जातम् । तस्यैतस्य साङ्कर्यंदोषस्य निराकरणायैकैकमुद्देश्यमधिकृत्य भट्टोजिदीक्षितेन ग्रन्थद्वयं प्रणीतम् । वृत्त्यर्थं वैयाकरणसिद्धान्त-कौमुदी प्रणीता व्याकरणदर्शनप्रपञ्चनाय वैयाकरणभूषणकारिकाश्च ।

३. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी—

अयमस्ति प्रक्रियासम्प्रदायस्य सर्वाधिकमहत्त्वपूर्णः सर्वोत्कृष्टश्च ग्रन्थः। पाणिनीय-व्याकरणाऽध्ययनार्थमयमेव ग्रन्थो निर्विवादरूपेण साम्प्रतं सर्वजनसम्मान्यतया विराजते। यद्यपि भट्टोजिदीक्षितेन सिद्धान्तकौमुदीरचनायाः प्रागेव 'शब्दकौस्तुभः' 'वैयाकरणभूषण-कारिकाः' चेति ग्रन्थद्वयं निरमायि, तथाष्यद्वितीयनिःसपत्नवैयाकरणत्वेनाऽस्य प्रतिष्ठा कौमुदीरचनाऽनन्तरमेव जाता। सिद्धान्तकौमुदीरचनायाः पृष्ठे रामचन्द्राचार्यवरिचतायाः प्रक्रियाकौमुद्याः स्वगुरुशेषश्रीकृष्णाचार्यवरिचतायाश्च प्रकाशाख्यव्याख्यायाः प्रभावः 'सिद्धान्तकौमुदी' इति ग्रन्थनाम्नैव स्पष्टीभवति। प्रकाशाख्यव्याख्यायाः सिद्धान्तशब्दं प्रक्रियाकौमुदी-शब्दात् कौमुदीशब्दञ्च स्वीकृत्य 'सिद्धान्तकौमुदी' इति ग्रन्थस्य सञ्ज्ञा निरूपिताऽभूत्। सिद्धान्तकौमुदीमिमामुद्दिश्याऽपेक्षितं विवरणमस्माभिरत्वैव 'प्रक्रियापरम्परा भट्टोजिदीक्षितश्च' इति शीर्षकान्तर्गतं विशिष्य न्यरूपीति नेह प्रपञ्च्यते।

४. प्रौढमनोरमा-

भट्टोजिदीक्षितस्याऽयमस्त्यन्तिमो महत्त्वपूर्णश्च व्याकरणशास्त्रविषयको ग्रन्थः । अयं प्रौढमनोरमाख्यो ग्रन्थः सिद्धान्तकौमुद्या व्याख्यारूप एवाऽस्तीति स्वयं ग्रन्थकारेण समसूचि—

> 'ह्यायं ध्यायं परं ब्रह्म स्मारं स्मारं गुरोगिरः। सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यां कुर्मः प्रौढमनोरमाम्॥'

१. वैयाकरणभूषणकारिकाः, १

२. 'बह्वौ सुवर्णमिव यत्परिशोध्य शब्दालङ्कारनामनि मया विहिते निबन्धे । उद्धृत्य सारमिदमीयमिहोपबद्धं सिद्धान्तशुद्धिविबुभृत्सुजनानुरोधात् ॥' —प्रकाशः, ४५

३. प्रौढमनोरमा, मञ्जलश्लोकः

तन्त्राधिकारिनिर्णयः xxiii

यद्यप्यतािऽस्मन् इलोके प्रौढमनोरमायाः सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यास्वरूपत्वं स्पष्टं प्रतिकातं तथापि सम्यगनुशीलनेन ज्ञायते यदयं ग्रन्थः सिद्धान्तकौमुद्या न व्याख्यानमात्मम्, अपितु व्याख्यास्वरूपत्वेऽपि व्याकरणशास्त्रसम्बन्धिविषयाणां सिद्धान्तानाञ्च स्वातन्त्र्येण प्रतिपादनात् खण्डनमण्डनात्मकं स्वतन्त्रं शास्त्रम् । भट्टोजिदीक्षितेनाऽस्मिन् ग्रन्थेऽनेकपूर्ववित्वैयाकरणानां मतािन खण्डियत्वा सिद्धान्तरूपेण स्वपक्षस्य युक्तियुक्तं सबलञ्च प्रतिष्ठापनमन्कािर । अत विमर्शकानां मनसि सहजमेव प्रश्नोऽयं समुदेति यदेतस्यां प्रौढमनोरमायां प्रतिपादिताः सर्वेऽपि सिद्धान्ताः सिद्धान्तकौमुद्यां पूर्वमेव सुष्ठु निरूपिताः, किमर्थं तर्दि तदेव प्रयोजनमनुसन्धाय नूतनग्रन्थस्य निर्माणे प्रवृत्तिर् इति ? एवं प्रतिभाति यत् सिद्धान्तकौमुदीरचनाया अनन्तरम् अद्वितीयवैयाकरणत्वेन प्रतिष्ठितस्याऽस्य सर्वत्र प्रसृतां कीितं दृष्ट्वाऽसिह्ष्णुतापरविशाः केचन विद्वांसः सभासु विद्वद्गोष्ठीषु च तत्र प्रतिपादितान् सिद्धान्तान् खण्डियतुं दृष्यितुञ्च बद्धपरिकरा अभूवन् । तेषां दूषणानां समर्थं प्रबलञ्च निराकरणं यथा भवेत् तथाऽनेनाऽपि विद्वद्वर्येण प्रयतितव्यम्, सम्भवतो ग्रन्थस्याऽस्य रचनाया इयमेवाऽस्ति पृष्ठभूमिः प्रेरणा च ।

एविममान् व्याकरणशास्त्रविषयकग्रन्थान् बहून् व्याकरणशास्त्रेतरग्रन्थांश्च विरचय्य भट्टोजिदीक्षितोऽयं संस्कृतजगत्यमरः सञ्जातः ।

तन्त्राधिकारिनिर्णयः

भट्टोजिदीक्षितेन व्याकरणशास्त्रभिन्नानां येषां द्वातिशत्संख्याकानां ग्रन्थानां रचनाऽकारि तेषामेका सूची पूर्वमेवाऽस्माभिः प्रादिश । तेषु ग्रन्थेषु 'तन्त्राधिकारिनिर्णयः' इति नामधेयो-ऽस्त्येको महत्त्वपूर्णो विशिष्टश्च ग्रन्थः । ग्रन्थस्यास्य नाम्नैव स्पष्टीभवति यदयं ग्रन्थः तन्त्राधिकारिनिर्णयार्थं प्रणीतो विराजते । प्रथमं तावत् 'तन्त्राधिकारिनिर्णयः' इति ग्रन्थनाम्ना किमस्त्यभिप्रेतं भट्टोजिदीक्षितस्येति सम्यगनुशीलनीयम् । तन्त्राणामधिकारी तस्य निर्णयः तन्त्राधिकारिनिर्णयः इत्यर्थस्तु स्फुट एव ।

तन्त्रशब्दस्यार्थः तन्त्रसाहित्यस्य वैविध्यञ्च

तन्त्रगब्दस्तु 'तनु विस्तारे' इति तनादिगतोभयपदिधातोः कर्तादौ ष्ट्रन् ('सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्' उ० २/१५९) प्रत्यये कृते तनोति तन्यते वेति तन्त्रम् इत्यस्मिन्नर्थे निष्पद्यते । अर्थ- भचायं तन्त्रग्रन्थेष्वपि स्वीकृतः । यथोक्तं विष्णुसंहितायाम्—

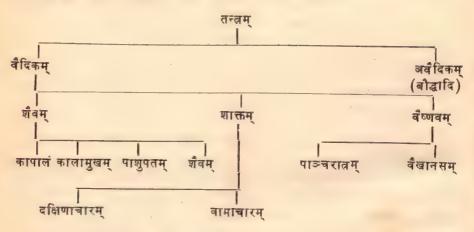
'सर्वेऽर्था येन तन्यन्ते वायन्ते च भयाज्जनाः। इति तन्त्रस्य तन्त्रत्वं तन्त्रज्ञाः परिचक्षते॥'

यथा वाऽभिहितं कालिकातन्त्रे—

१. विष्णुसंहिता, २.१०, ११

'तनोति विपुलानर्थान् तत्त्वमन्त्रसमन्वितान् । त्राणं च कुरुते यस्मात् तन्त्रमित्यभिधीयते ॥''

इत्येवं तन्त्रशब्दस्य 'शास्त्रविशेषः' इत्यर्थः सुतरां संगच्छते । ।आगमशब्दोऽपि 'शास्त्रविशेषः' इत्यस्मिन्नेवाऽर्थे प्रयुज्यते । तस्यैतस्य तन्त्रनामधेयस्य शास्त्रस्य वैदिकाऽवैदिकभेदेनाऽस्ति द्वैविष्ठयं प्रसिद्धम् । बौद्धादितन्त्राण्यवैदिकतन्त्रेष्वन्तर्भवन्ति । वैदिकानि तन्त्राणि शैवशाक्त-वैष्णवभेदेन विधा विभक्तानि सन्ति । शैवतन्त्राणि कापालकालामुखपाशुपतशैवभेदेन चतुर्धा भिद्यन्ते । दक्षिणाचार-वामाचारभेदेन शाक्ततन्त्राणि द्विधा भिन्नानि सन्ति । वैष्णव-तन्त्राणामपि पाञ्चरात्रवैखानसभेदेन द्वौ भेदौ प्रसिद्धौ स्तः । तन्त्रशास्त्रस्यैतद्वैविध्यमधः प्रदिश्यतेन चित्रेण स्पष्टीभवति—

तन्त्राधिकारिनिर्णयस्य प्रतिपाद्यो विषयः

एतस्य विस्तृतस्य तन्त्रशास्त्रस्य कोऽस्त्यधिकारी अधिकारिविशिष्टो वेत्यस्ति तन्त्रा-धिकारिनिर्णयस्याऽस्य प्रतिपाद्यो विषयः । यद्यपि ग्रन्थनाम्नाऽयमेव विषयो ग्रन्थकर्ता प्रतिज्ञातोऽस्ति तथापि समग्रस्य ग्रन्थस्य सम्यगनुशीलनेन ज्ञायते यदत्र सर्वस्याऽपि तन्त्रशास्त्र-स्याधिकारिणां प्राधान्येन निरूपणं नोपलभ्यते, केवलं पाञ्चरात्रशास्त्रस्याऽकि।रिणश्चर्चा सुविशदं प्रकाशतेऽत्र । उपक्रमोपसंह।रदर्शनादप्ययमेव ग्रन्थस्य प्रतिपाद्यो विषयो निस्सन्दिग्ध-तथा प्रमाणितो भवति । तद्यथोपकमः—

> 'तस्य धर्मॅंकनिष्ठस्य कुतन्त्रध्वान्तभास्वतः। प्रीतये पाञ्चरात्रादेरधिकारी निरूप्यते॥"

कालिकातन्त्रम्, भारतीय तन्त्रशास्त्र, पृ० ३०५ (उदाहृतम्)

२. तन्त्राधिकारिनिर्णयः, ३

'पाञ्चरातादेरधिकारी निरूप्यते' इत्येवं प्रतिज्ञातं ग्रन्थोपक्रमे । ग्रन्थनामाऽनुरोधेन ग्रन्थोऽयं 'तन्त्राणामधिकारी निरूप्यते' अथवा 'सर्वतन्त्राणामधिकारी निरूप्यते' इत्येवमा-रभ्येत । न चाऽऽरभ्यते । पाञ्चरात्रस्यैव प्रधाननिरूपणीयविषयत्वं प्रतिज्ञातमवगम्यते, तस्य नाम्नोल्लेखात् । एवमेव ग्रन्थस्योपसंहारोऽपि द्रष्टव्योऽस्ति । तद्यथा—

'उभयथापि वैदिकान् प्रति पाञ्चरात्नादयो नाऽनुष्ठापका इति निविवादमेव। तस्मात् पतितादय एव शङ्खचक्राद्यङ्कनादाविधकारिण इति सिद्धम्।'

अत्रोक्तं शङ्खचकाराङ्कृतं पाञ्चरात्रतन्त्राणामेव मुख्यः प्रतिपाद्यविषयः । एवं यथोप-कान्तं तथैवोपसंहृतम् । उभयत्र पाञ्चरात्रतन्त्राणामेव प्रधानतया चर्चाविषयत्वमभिहितम् । एवं च सित 'पाञ्चरात्राधिकारिनिर्णयः' 'पाञ्चरात्राद्यधिकारिनिर्णयः' इति ग्रन्थनाम प्रतिपाद्यविषयानुरोधेनाधिकमौचित्यावहं भवेत् । न केवलमुपक्रमोपसंहारयोरिपतु समग्रेऽिप ग्रन्थे सर्वत पाञ्चरात्रतन्त्रमेव मुख्यप्रतिपाद्यविषयत्या प्रकाशते ।

पाञ्चरात्रतन्त्राणां प्रामाण्याऽप्रामाण्यविमर्शः

पाञ्चरातागमानामप्रामाण्यं शङ्कराचार्येण कुमारिलभट्टेन च सर्वप्रथमं स्वकीये शारी-रकभाष्ये तन्त्रवार्तिके च विशवतया प्रत्यपादि । ततः पूर्वं पाञ्चरात्राऽप्रामाण्यवादी कोऽप्या-सीदिति तु वयं न जानीमः । शङ्कराचार्याऽनुसारमप्रामाणिकानि पाञ्चरात्रतन्त्राणि, यतो ह्यत्र जीवोत्पत्तिः वेदनिन्दा च प्रतिपादिताऽवलोक्यते । सर्वञ्चतद् वेदविरुद्धम्, तस्माद-प्रामाण्यं पाञ्चरात्रतन्त्राणाम् । कुमारिलभट्टेनापि पाञ्चरात्रशास्त्रस्य वेदविरुद्धार्थप्रतिपाद-नादप्रामाण्यं स्वकीये तन्त्रवार्तिके स्पष्टतया न्यरूपि । एतदनन्तरं पाञ्चरात्राऽप्रामाण्य-वादिनां काचन विशवपरम्परैवाऽऽविर्भूता दृष्टिपथमुपयाति । प्रायः सर्वेऽपि बैष्णवेतर-ब्रह्मसूत्रभाष्यकाराः पाञ्चरात्राऽऽगमविषयकं 'उत्पत्त्यसम्भवाऽधिकरणम्' शङ्कराचार्यप्रदिश्विते-

१. तत्रैव, पृ० ५२

⁽ख) 'चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयोऽलब्ध्वा शाण्डिल्य इदं शास्त्रमधिगतवानित्यादिवेदनिन्दा-दर्शनात्'—त्त्रैव, ४.२.४५

३. 'यान्येतानि त्रयीविद्भितं परिगृहीतानि किञ्चित्तनिश्चधर्मकञ्चुकच्छायापिततानि लोकोपसंग्रहलाभपूजाख्यातिप्रयोजनपराणि त्रयीविपरीताऽसम्बद्धदृष्टशोभादिप्रत्यक्षानु-मानोपमानार्थापत्तिप्राययुक्तिमूलोपनिबद्धानि सांख्ययोगपाञ्चरात्रपाशुपतशाक्यग्रन्थ-परिगृहीतधर्माधर्मनिबन्धनानि*****।'

नैव वर्त्मना व्याख्यातवन्तः । कुमारिलभट्टेन च पाञ्चराव्यत्तिराकरणाय काचिदन्यैव सरणि-रङ्गीकृता । एतदनुसारमपि पाञ्चरावागमानां सुदृढमस्त्यप्रामाण्यम्, तत्र प्रतिपादितदी-क्षाऽपवर्गयोः साध्यसाधनसम्बन्धे प्रमाणाऽभावात्, उपनयनादिसंस्कृतानामपि भगवदारा-धनाऽधिकाराऽवाष्त्यर्थं दीक्षालक्षगविलक्षणाऽवैदिकसंस्कारवर्णनात्, जात्या 'कर्मणा च व्यवीमार्गादपभ्रष्टभागवतजनपरिग्रहकारणात्, विद्यास्थानेष्वपरिगणनात्, लोकव्यामोहनार्थ-त्वात्, पौरुषेयत्वात्, पाषण्डत्वेन परिगणनाच्च ।

एतदनन्तरं जयन्तभट्टेनाऽत्नोत्थापितानामाक्षेपाणां प्रबलं निराकरणमकारि स्वकीयायां न्यायमञ्जयाम्, न्यायकिलिकायाम्, आगमडम्बरे च । एतन्मतानुसारं वेदागमयोः प्रामाण्य-प्रकारे किमप्यन्तरं नाऽस्ति । यथा पाञ्चरात्वागमाः पौरुषेयाः सर्वज्ञेश्वरप्रणीतत्वात्, तथैव वेदा अपि सर्वज्ञेश्वरप्रणीतत्वात् पौरुषेया एव । अतएव समानमेव प्रामाण्यमुभयोः । जयन्त-भट्टाऽनन्तरं विशिष्टाद्वैनदर्शनस्य प्रसिद्धेनाऽऽचार्येण यामुनाचार्येण 'आगमप्रामाण्यम्' इति नामधेयं ग्रन्थरतं व्यरचि । ग्रन्थोऽयमनेनाचार्यवर्येण पाञ्चरात्वागमानां प्रामाण्यस्थापना-मृद्दिश्यैव विरचितः । शङ्कराचार्यकुमारिलभट्टोपस्थापितानां प्रायः सर्वेषामप्याक्षेपाणां समुचितं युक्तियुक्तं प्रबलञ्च निराकरणं ग्रन्थेऽस्मिन् द्रष्टुं शक्यते ।

विशिष्टाद्वैतसम्प्रदायप्रवर्तकाचार्यैः श्रीमद्रामानुजाचार्यैः स्वपरमगुरुयामुनाचार्यप्रदशितामिमामेव व्याख्यानसरणिमवलम्ब्य स्वकीये श्रीभाष्याभिधे शारीरकभाष्ये पाञ्चराताधिकरणापरपर्यायम् उत्पत्त्यसम्भवाधिकरणं व्याख्यातं समीचीनतया । एतस्मिन्नधिकरणे
पाञ्चरावप्रामाण्यस्थापनमेवाऽस्ति बादरायणस्याऽभिष्रेतमित्येतैराचार्यवर्येरत् सुष्ठु प्रतिपादितम् । तदनन्तरं त्रयोदश-चतुर्दशिख्ष्टाब्दे शताधिकग्रन्थिनर्माता प्रसिद्धाचार्येण श्रीमद्वेदान्तदेशिकेन स्वग्रन्थेषु पाञ्चरात्रप्रामाण्यं युक्तिपूर्वकं बलपूर्वकञ्च समिथतम् । पाञ्चरातविषयनिरूपणायैतद्विरचितः 'पाञ्चरात्रप्रमाण्यमधिकृत्याऽनुकृत्वत्याः वाऽनुशीलितसर्वैरिप ब्रह्मसूत्रभाष्यकारैः पाञ्चरात्रप्रामाण्यमधिकृत्याऽनुकृत्वत्याः वाऽनुशीलितमृत्यत्त्यसम्भवाऽधिकरणिवदम् । पाञ्चरात्रप्रामाण्याऽप्रामाण्यविमश्रीत्मकम् एतन्महत्त्वपूर्णं
साहित्यं भट्टोजिदीक्षितात् पूर्वं विरचितं प्रतिष्ठितञ्चाऽऽसीत् ।

तन्त्राधिकारिनिर्णयस्य वैशिष्ट्यम्

एवं भट्टोजिदीक्षितस्य 'तन्त्राधिकारिनिर्णय'-ग्रन्थस्य रचनायाः पूर्वमेतावती साहित्य-सम्पदा १ ष्टभूमित्वेनाऽऽसीत् । पाञ्चरात्राऽऽगमप्रामाण्यमधिकृत्य कुमारिलभट्टस्य शङ्करा-चार्यस्य च मतानि तन्त्राधिकारिनिर्णये विस्तरेण समुदाहृतानि विराजन्ते । किन्तु महत आश्चर्यस्य विषयोऽयमस्ति यत् कुत्राऽप्यस्मिन् ग्रन्थे यामुनाचार्यस्य, रामानुजाचार्यस्य, जयन्तभट्टस्य, वेदान्तदेशिकस्य च नामान्यि द्रष्टुं न शक्यन्ते, तत्प्रतिपादितसिद्धान्तानां

प्रवीद्ययं विषयः पूर्वपक्षत्वेन यामुनाचार्यविरचिते 'आगमप्रामाण्य'-नामधेये ग्रन्थे विश्वदत्या प्रपञ्चितो वर्तते ।

समावेशस्य तु कथैव का। कथं वा भिवतुमेवमहीत यद् भट्टोजिदीक्षितसदृशः प्रामाणिको विद्वान् यामुन-रामानुजसदृशान् सम्प्रदायप्रवर्तकाचार्यान् न जानाति, जानाति चेन्नोदाहरति। भट्टोजिदीक्षितस्य गुरुरप्पयदीक्षितो वेदान्तदेशिकेन तथा प्रभावित आसीद् यथा विरोधिसम्प्रदाय-स्थेनाऽप्यनेन तद्विरचितयादवाभ्युदयमहाकाव्यस्य काचन टीका विरचिता। वेदान्तदेशिकविर-चितयोः पादुकासहस्रहंससन्देशयोरिप टीकेऽनेन विरचित इति निगद्यते, किन्तु टीकाद्वयमिदं साम्प्रतं नोपलभ्यते। तस्यैतस्याऽप्पयदीक्षितस्य शिष्यो भट्टोजिदीक्षितस्तमिप वेदान्तदेशिकं न जानातीति न विश्वासपदवीमधिरोहति।

प्रश्नस्त्वयं समुदेति यत् सत्स्वप्यनेकेषु पाञ्चरात्रप्रामाण्याऽप्रामाण्यवादिषु स्वनामधन्या-चार्यविरचितेषु तेषु त्रषु ग्रन्थेषु तन्त्राधिकारिनिर्णयाऽऽख्यस्याऽस्य ग्रन्थस्य रचनायाः किं नामौचित्यमिति । नूतनग्रन्थस्य रचनायां किमप्यौचित्यं भवत्येव । अतः सर्वप्रथमिदमेवा-ऽस्माभिर् विचारणीयं यत् तन्त्राधिकारिनिर्णयाख्ये ग्रन्थेऽस्मिन् किं कोऽपि विषयो नूतनत्या प्रतिपादितोऽस्ति न वा । ग्रन्थस्य सम्यगनुशीलनेन ज्ञायते यद् वस्तुतोऽत्नाऽस्ति काचिन्नूतनता-ऽपूर्वता वा । कीदृशी च साऽपूर्वतेति जिज्ञासायां निरूप्यते ।

भट्टोजिदीक्षितात् प्राक् सर्वेषामप्याचार्याणामुद्देश्यं पाञ्चरात्नादितन्त्राणामप्रामाण्य-निरूपणं प्रामाण्यस्थापनञ्चाऽऽसीत् । तत्नाऽप्रामाण्यनिरूपणं यथा—

शङ्कराचार्यः स्वकीयशारीरकभाष्यस्योत्पत्त्यसम्भवाधिकरणे वेदिवरुद्धार्थप्रतिपादनादेव भागवताऽपरपर्यायपाञ्चराद्वागमानामप्रामाण्यं साध्यति । तदनुसारं पाञ्चराद्वागमेषु वेदिवरुद्धा जीवोत्पत्तिर् वेदिनन्दा च प्रपञ्चिताऽवलोक्यते । जीवोत्पत्तिर् वेदिनन्दा चेति हेतुद्वयं प्राधान्येन प्रदिशतं शङ्कराचार्येण । तस्माद् वेदिवरुद्धत्वादप्रामाण्यमेतेषां पाञ्चराद्वान्गमानाम् । एतदनन्तरं प्रायः सर्वेऽपि वैष्णवेतरशारीरकभाष्यकारा अवैदिकत्वादेव हेतोः पाञ्चराद्वाद्वान्गपानामप्रामाण्यं साधितवन्तः कुमारिलभट्टे नाऽपि वेदिवरुद्धत्वादेव हेतोः पाञ्चराद्वाद्वान्गमानामप्रामाण्यं साधितम् । एतदर्थं ये हेतवस्तेनोक्ताः तेषां चर्चाऽस्माभिः पूर्वम् (२६ पृष्ठे) अकारि । तेषां सर्वेषां हेतूनामुद्देश्यमेतेषामागमानामप्रामाण्यसाधनमेवाऽस्ति । पाञ्चराद्वान्प्रामाण्यवादिष्वाचार्येषु शङ्कराचार्यः कुमारिलभट्टश्चेत्येतदाचार्यद्वयमेव मुख्यतममस्ति । यद्यपि सन्त्यन्येऽप्यप्रामाण्यवादिन आचार्याः किन्तु प्रायस्ततैद्वक्तार्थस्यैवाऽनुवादकत्वमस्ति ।

तदनन्तरं प्रामाण्यवादिन आचार्याः सम्मुखमायान्ति । यामुनाचार्योऽस्त्येतेषु प्रधानभूतः, सम्प्रदायप्रवर्तको रामानुजाचार्यश्च । अन्ये प्रामाण्यवादिन आचार्याः प्रायस्तत्प्रदर्शितमध्वान-मेवाऽनुसरन्ति ।

एवं भट्टोजिदीक्षितात् प्राक् पाञ्चराताद्यागमविषयकी या चर्चा प्राचलत् तस्याः केन्द्रस्थो विषयः प्रामाण्यसिद्धिरप्रामाण्यसिद्धिर्वाऽऽसीत्। सम्प्रति तन्त्राधिकारिनिर्णयस्या-ऽस्य क इवास्ति प्रतिपादनीयांश इत्यस्माभिः परिशीलनीयम्। ग्रन्थोऽयं तन्त्राणां प्रामाण्यम-प्रामाण्यं वा विचारयितुं न प्रवृत्तः। वस्तुतो भट्टोजिदीक्षितेनाऽत्वेदम्प्रथमतया 'को वास्त्य- धिकारी पाञ्चरात्ततन्त्राणाम्' इत्ययं विषयो विमर्शपदवीमानीतः । इदमेवाऽस्ति वैशिष्ट्यं ग्रन्थस्यैतस्य । प्रतिज्ञातञ्चैतत् प्रस्तावनायां ग्रन्थकारेण । यथा—

'तस्य धर्मैकनिष्ठस्य कुतन्त्रध्वान्तभास्वतः । प्रीतये पाञ्चरात्रादेरधिकारी निरूप्यते ॥'

'तन्त्राधिकारिनिर्णयः' इत्यत्र प्रयुक्तस्य तन्त्रशब्दस्यार्थो ग्रन्थकारेण स्वयमेव स्पष्टीकृत एतिसम् श्लोके पाञ्चरात्रादेरधिकारीति कथयता । तन्त्रस्याऽधिकारी तन्त्राधिकारी । कस्य तन्त्रस्य ? पाञ्चरात्रादेः । पाञ्चरात्रस्य नाम्नोल्लेखात् प्राधान्यम्, अन्येषां तन्त्राणाम् 'आदि'-शब्देन निर्देशाद् अप्राधान्यञ्च सुतरामुक्तं भवति । तन्त्राणामेतेषामप्रामाण्यप्रतिपादनं नाऽस्ति ग्रन्थस्याऽस्य प्रतिपाद्यो विषयः । अप्रामाण्यमेतेषां पूर्वपक्षरूपेणैव निर्दिष्टमुपलभ्यते । यथा—

'स्यादेतत्, पाञ्चरात्नादीनां प्रामाण्ये सत्यधिकारिविशेषचिन्ता युज्यते । तदेव तु दुर्लभम् ।'१

अत्रोक्तस्य पाञ्चरात्नादीनामप्रामाण्यस्य सिध्यर्थं प्रमाणरूपेण कौर्म-वासिष्ठलैङ्ग-हेमाद्रिश्राद्धकाण्ड-सूतसंहिता-पराशरपुराणादीनां वचनान्युदाहृतानि विराजन्ते । एषाऽप्रामा-ण्योक्तिस्तित्सिद्धिश्च पूर्वपक्षरूपेणैव प्रस्तुताऽस्ति ग्रन्थकारेण । वस्तुतो पाञ्चरात्नादितन्त्ना-णामप्रामाण्यं भट्टोजिदीक्षितस्येष्टं नाऽस्ति । यथा तेनैवोक्तम्—

'तस्मात् कौर्म-वासिष्ठलैङ्ग-ब्रह्मवैवर्त-पराशरपुराणादीनां पूर्वमीमांसायां हेमाद्रिमाधवनिबन्धानाञ्च पर्यालोचनया पाञ्चरात्रादोनामप्रामाण्यमिव लक्ष्यते, इति चेत्, अत्राच्यते-अस्ति तावदमोषां प्रामाण्यम् ।''

यद्यस्त्येतेषां तन्त्राणां प्रामाण्यं तिह पूर्वोदाहृतानामप्रामाण्यप्रतिपादकानां कौर्मादिव-चनानां का गित: स्यात्, इतीमां शङ्कां स्वयमेवोत्थाप्य निराकरोति ग्रन्थकारः । यथा—

'न चैवं प्रागृक्तकौर्मादिवचनिवरोधः । वैदिकं प्रत्यननुष्ठापकत्वे तात्पर्यात् ।"

भवतु नाम वेदिवरुद्धांशस्याऽप्रामाण्यम्, किन्तु योंऽशो वेदाऽविरुद्धः तस्य प्रामाण्यं कथं न स्यात्। वस्तुतो मीमांसकास्तत्नापि प्रामाण्यं न स्वीकुर्वन्ति। स्तसंहितावचनमुदाहृत्य भट्टोजिदीक्षितो वेदाऽविरुद्धांशस्य प्रामाण्यमित्थं समर्थयिति—

१. तन्त्राधिकारिनिर्णयः, ३

२. तत्रैव, पृ० १

३. तत्रैव, पृ० १०

४. तत्रैव

प्र. द्रष्टव्यम्-'तस्माद्यावत्परिगणितवेदादिशास्त्रव्यतिरिक्तनिबन्धनं तद्धर्मप्रमाणत्वेनाऽपे-क्षितव्यमिति।' तन्त्रवार्तिकम्, पृ० १२४

'उक्तञ्च मुक्तिखण्डे चतुर्थाऽध्याये--

तथापि योंऽशो मार्गाणां वेदेन न विरुद्ध्यते । सोंऽशः प्रमाणमित्युक्तं केषाञ्चिदधिकारिणाम् ॥

इति । वेदाऽविरुद्धांशे प्रामाण्यं किं न स्यादित्याशङ्क्य तद्भवत्येवाधिकारिविशेषं प्रतीत्याह तथाऽपीति माधवः ।''

सूतसंहिता-वासिष्ठलैङ्गादीनां वचनानि प्रमाणत्वेनोदाहृत्य ग्रन्थकारस्याऽस्त्ययं निष्कर्षो यद्यधिकारिविशेषं प्रति पाञ्चर।त्नादीनां प्रामाण्यं निस्सन्दिग्धमेवेति न सर्वथा-ऽप्रामाण्यमेतेषाम्—

'इत्यत ह्यधिकारिविशेषं प्रति पाञ्चरात्नादीनां प्रामाण्यं स्पष्टमेव लभ्यते । न चाऽत्न तस्मात्त्वं पाञ्चरात्नोक्त-इत्यादि भगवद्वचनेन सर्वान् प्रति प्रामाण्य-मे वोक्तम् ।'

एवमधिकारिविशेषं प्रति पाञ्चरात्नादीनां प्रामाण्ये सिद्धे सित तादृशोऽधिकारिविशेषः को वाऽस्तीति सहजः प्रश्नः समुल्लसित मनिस । प्रश्निममं स्वयमेवोत्थाप्य भट्टोजिदीक्षि-तस्याऽत्नेदमुत्तरमस्ति—

'इममेव शाण्डिल्यं स्मारयद्भिराचार्येरिधकारिभेदेनेव प्रामाण्यं विभावितम् । स्यादेतत्, एवमपि तन्त्रेषु कोऽधिकारी को नेति चेत् ? उच्यते–

शापाद् वा गौतमादीनां पापाद् वा महतो नराः। ये गता वेदबाह्यत्वं ये च सङ्कीर्णयोनिजाः। तेऽधिक्रियन्ते तन्त्रादौ स्त्रीशूद्राश्च यथायथम्॥'

एतदनन्तरं कूर्मपुराणस्य वचनान्युदाहृत्यैव प्रतिपादयति ग्रन्थकारः—

'अत्र च भ्रष्टानां कथञ्चिद् गतिप्राप्तये आगमाः प्रणीता इत्युक्त्या तेषां भ्रष्टाधिकारित्वम्, भ्रष्टान् प्रति प्रामाण्यञ्च स्पष्टमेव ।'

एवमेवाऽग्रे ऽपि-

१. तन्त्राधिकारिनिर्णयः, पृ० १०

२. तत्रैव, पृ० १८

३. तत्रैव

४. तन्नैव, पृ० २१

'पाञ्चरात्नादीनां न श्रुतिपुराणसाम्यं किन्तु पतितादीन् प्रत्येवाऽनुष्ठापक-त्वम्, कालविलम्बेन कथञ्चिदुपकारकत्वं चेति तस्मिन्नेव प्रघट्टके माधवः।''

तथा च--

'इत्थं श्रुतिभ्रष्टानामागमेष्वधिकारः सिद्धः । तथा सङ्करजानामप्यधिकारः कौर्मे द्वाविशेऽघ्याये दिशतः ।''

अपि च--

'स्त्रीशूद्राधिकारो भागवते दशमस्कन्धे दर्शितः— तेनोक्तं सात्वतं तन्त्रं यज्ज्ञात्वा मुक्तिभाग् भवेत्। यत्र स्त्रीशूद्रदासानां संस्कारो वैष्णवः स्मृतः ॥'

अन्ते चैवमुपसंहतं ग्रन्थकारेण-

उभयथापि वैदिकान् प्रति पाञ्चरात्रादयो नाऽनुष्ठापका इति निर्विवादमेव । तस्मात्पतितादय एव शङ्खचक्राङ्कनादावधिकारिण इति सिद्धम् ।'

एवं ग्रन्थकारानुसारं पाञ्चरात्नादीनामागमानां सर्वथा नाऽप्रामाण्यम् । वस्तुतोऽस्त्येतेषां वैदिकान् प्रत्यप्रामाण्यम् , पिततान् (श्रुतिश्रष्टान् , सङ्करजान् , कुण्डगोलकादीन् , स्त्रीश्रूद्रा-दीश्च) प्रति च प्रामाण्यम् । सर्वेऽिप पूर्वाचार्याः तन्त्राणां प्रामाण्याऽप्रामाण्यविषयिकीं चर्चां कृतवन्तः स्वग्रन्थेषु । किन्तु भट्टोजिदीक्षितस्य विचारणीयविषयः पूर्वाचार्यभ्यो भिन्नः 'कः खलु तन्त्राणामधिकारी' इत्येतादृशी भवत्यापातप्रतीतिर् ग्रन्थावलोकनात्, इदमेवाऽस्ति वैलक्षण्यं वैशिष्ट्यञ्च भट्टोजिदीक्षितस्य । किन्तु विचारे क्रियमाणे न किमिप वास्तविकमन्तरं भट्टोजिदीक्षितपूर्वाचार्ययोर्मध्ये दृष्टिपथमुपयाति । पिततादीन् प्रति प्रामाण्यस्य निर्धारणमिप फलतस्तेषां तन्त्राणामप्रामाण्य एव पर्यवस्यति । यथा मीमांसकमतं प्रस्तुवन् यामुनाचार्यो निगदति—

एवं जात्या कर्मणा च व्रयीमार्गादपभ्रष्टभागवतजनपरिग्रह एव पाञ्च-रावशास्त्रप्रतिक्षेपाय पर्याप्तो हेतुः।'

१. तत्रैव, पृ० २९

२. तत्रैव, पृ० ३३

३. तत्रैव, ३४

४. तत्तैवः, पृ० ५२

५. आगमप्रामाण्यम्, पृ० १७

एतदिष विचारणीयमत, विपुलं खल्वस्ति स्मृतिपुराणसाहित्यम् । एतस्य साहित्यस्य वृहदंशः पाञ्चरात्रादितन्त्राणां प्रबलो विरोधी, तादृशोऽन्योऽश्वश्च तेषां प्रबलः समर्थकः । कूर्मपुराण-पराश्वरपुराण - सूतसंहिता - विस्ठसंहिता - वृहन्नारदीयपुराण - लिङ्गपुराणादीनि पाञ्चरात्रादिविरोधिसाहित्ये क्रोडीभवन्ति । एवमेव विष्णु-नारदीय-भागवत-गरुड-पद्म-वराहादिसात्त्विकपुराणानि, अन्याः काश्चन स्मृतयश्च पाञ्चरात्रशास्त्रं सोत्साहं मुक्तकण्ठेन समर्थयन्ति । एवं सित स्वमनोऽनुकूलं पाञ्चरात्रविरोधि साहित्यमुदाहृत्य, पाञ्चरात-प्रशंसकसाहित्यञ्च तिरस्कृत्य पाञ्चरात्राऽप्रामाण्यघोषणा, पिततादीन् प्रति तन्त्राधिकारिन्विन्यश्च कथमिव न्याय्यो भिवतुमर्हेति सकलप्रमाणवृत्त्याथात्म्यविरुद्धत्वात् । अत्रेय-मृक्तिर् नितान्तं प्रासङ्गिकी प्रतिभाति—

'यत्नोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः । नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे ॥'

उपकान्तस्य विमर्शस्य।ऽस्याऽवसाने भगवद्यामुनाचार्यस्येमां सूक्तिमुदाहृत्य विरम्य-तेऽस्माभिः—

> 'श्रुतिमूर्घिन प्रसिद्धेन वासुदेवेन भाषितम् । तन्त्रं मिथ्येति वक्तुं नः कथं जिह्वा प्रवर्तते ॥'

सम्पादनमधिकृत्य

मैसूरुनगरस्थ-श्रीब्रह्मतन्त्रपरकालमठस्य त्रयस्तिशक्तमपीठाधिपतीनां मुखाद् १९६३-६४ ख्रिष्टाब्दे तेषां सन्निधावुपविश्याऽध्ययनकाले ग्रन्थस्याऽस्य नाम बहुशोऽश्रीषम् । तदाप्रभृति बलवती खल्वासीदेतद्ग्रन्थदिदृक्षा । ग्रन्थश्चायं नाऽऽसीत् सुलभः । पण्डितटीकादक्तधीतालेन प्रकाशिता ग्रन्थस्याऽस्यंका प्रतिः संयोगवशात् किञ्चित्कालाऽनन्तरं मम दृष्टिपथमुपगता । अशुद्ध्यादिदृष्ट्या, पंक्तिलेखनदृष्ट्या च ग्रन्थोऽयं कस्माच्चिद् हस्तलिखितग्रन्थाद् विशिष्टो नाऽऽसीत् । कः खल्वस्ति ग्रन्थकारस्याऽभिप्रेतोऽर्थः इति ज्ञानमपि दुःशकमासीत् । तदाप्रभृति मम मनस्येवमेवाऽऽसीद् यद् यदि ग्रन्थस्याऽस्य काचिद् हस्तलिखिता प्रतिः कुतश्चित् स्थानात् प्राप्येत तिह पाठालोचनपूर्वकं सुसम्पाद्य ग्रन्थोऽयमवश्यं प्रकाशयिव्यः । दुर्लभा खल्वासीद् ग्रन्थस्याऽस्य हस्तलिखितप्रतिः । बहुप्रयासाऽनन्तरमेका हस्तलिखितप्रतिः प्रयागस्थराजकीयाऽभिलेखागारात् समधिगता । तदनन्तरमेवैतयोर् मुद्रितहस्तलिखितयोर् ग्रन्थयोः समाश्रयणेन यथाशक्ति सम्पादनकार्यं समारब्धम् । समारम्भस्याऽस्य फलमुपस्थाप्यतेऽद्य सुधीनां पुरतः । ययोः प्रत्योः समाश्रयणेन समनुष्ठितं कार्यमिदम्, तयोः संक्षिप्तः परिचय इत्थमस्ति—

तत्नैव, पृ० ९०

- A. इति संकेतेन निर्दिष्टा बनारसनगरस्थ-नेपाली-सौभाग्य-पुस्तकालय-दुग्धविना-यकस्थानात् प्रकाशिता । उपलब्धा प्रतिः जीर्णा शीर्णा चाऽस्तीत्यतः प्रकाशन-तिथिनं प्राप्यते ।
- B. इति संकेतेन निर्दिष्टा प्रयागस्थ-राजकीयाऽभिलेखागारे संरक्षिता मातृका १३३३५ संख्याका, ४० पत्नात्मिका, सम्पूर्णा देवनागराक्षरैलिखिता च।

एवमेतयोर् द्वयोरेव प्रत्योः साहाय्येन यथाशक्ति सुसम्पाद्य ग्रन्थोऽयं सहृदयानां सुधीनां पुरतः समुपस्थाप्यते । प्रयागस्थ-राजकीयाऽभिलेखागारस्याऽधिकारिणः प्रति कार्तंज्ञ्यप्रकाशनं वस्तुतो मदीयं पुण्यकर्तव्यमेव येषां सौजन्यवशादुपलब्धोपरिनिर्दिष्टा हस्तिलिखिता ग्रन्थ-प्रतिर् ग्रन्थस्याऽस्य सम्पादने प्रकाशने च निमित्तमभूत् । अन्ते च यैविद्वदिर्महानुभावैश्चैत-स्मिन् सम्पादनकर्मणि प्रवृत्तस्य मम भृशमुपकृतं तेभ्यः सर्वेभ्यः शब्दपुष्पाञ्जलयः समर्प्यन्ते कृतज्ञेन मया।

१९९६ लखनऊ अशोककुमार कालिया

सन्दर्भ-ग्रन्थाः

अद्वैतचिन्तामणिः

काशी की पाण्डित्य परम्परा

तन्त्राधिकारिनिर्णयः

नृसिंहज्ञापनम्

पण्डितराजकाव्यसंग्रहः

पातञ्जलं महाभाष्यम्

प्रक्रियाकौमुदी

प्रक्रियाकौ मुदीविमर्शः

प्रौढमनोरमा

त्रह्मसूत्रभाष्यम् भारतीय तन्त्रशास्त्र

भेदधिक्कारः

मध्वतन्त्रमुखमर्दनम्

मनीरमाकुचमदिनी

मीमांसादर्शनम् (द्वितीयो भागः)

रसगंगाधरः

रङ्गोजिभट्टः, गवर्नमेण्ट संस्कृत लाइब्रेरी, बनारस १९२० बलदेव उपाध्याय, प्रथम संस्करण, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी-१; १९८३

भट्टोजिदीक्षितः

नृसिहाश्रमः, द प्रिसेज ऑफ वेल्स सरस्वती भवन टेक्टस संख्या ५२, बनारस सिटी, १९३४

सं ० डॉ० आर्येन्द्र शर्मा, द संस्कृत अकेडेमी, ओसमानिया

यूनिवर्सिटी, हैदराबाद, १९५८

पतञ्जिलः, भट्टोजिदीक्षितविरचितशब्दकौस्तुभसहितम्,

वाणी विलास प्रकाशन, वाराणसी; १९८८

रामचन्द्राचार्यः, शेषश्रीकृष्णविरचितप्रकाशव्याख्या-सिहता, सं भुरलीधर-मिश्रः, सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालयः वाराणसीः १९७७

डॉ॰ आद्याप्रसाद मिश्रः, वाराणसेय-संस्कृतविश्व-विद्यालयः, वाराणसीः; १९६६

भट्टोजिदीक्षितः, प्रभा-विभा-ज्योत्स्नासंविलता सशब्द-रत्ना, चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, बनारस सिटी;

शङ्कराचार्यः, श्रीकामकोटिकोशस्थानम्, मद्रासः, १९४४ दुर्लभ बौद्ध ग्रन्थ शोध योजना, केन्द्रीय उच्च तिब्बती शिक्षा संस्थान, सारनाथ, वाराणसी, १९९५

नृसिहाश्रमः, नारायणाश्रमविरचितभेदधिक्कारसिक्क्या-व्याख्यासनाथः, बनारस संस्कृत सीरिज संख्या ६६; १९०४

अप्पयदीक्षितः, सं० पण्डितरामनाथदीक्षितः, प्रकाशकः-पण्डितरामनाथदीक्षितः, हनुमान् घाट, बनारसः, १९४१ पण्डितराजजगन्नाथः, उपर्युत्त्लिखितप्रौढमनोरमोप-निबद्धाः।

जैमिनिः, कुमारिलप्रणीततन्त्रवार्तिकसहितशाबरभाष्यो-पेतम्, तृतीयसंस्करणम्, आनन्दाश्रम, पुणे; १९५४ पण्डितराजजगन्नाथः, संस्कृतव्याख्याकारः-पण्डित बदरीनाथ झा, हिन्दीव्याख्याकारः-पण्डितमदनमोहनझा,

विद्याभवन	संस्कृत	ग्रन्थमाला,	चौखम्बाविद्याभवन,
चौक, बना	रस-१, १	९४४	

	3 6 1	
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी	भट्टोजिदीक्षितः, बालमनोरमातत्त्वबोधिनीसहिता,	सं०
(द्वितीयभागः)	गिरिधरणमी चतुर्वेदः परमेश्वरानन्द गर्मा च, मोतीव	गाल
	बनारसीदास, दिल्ली-वाराणसी-पटना-बंगलौर-मद्र	ास;

	पुनमुद्रणम्—१९९१
वैयाकरणसिद्धान्तकौ मुदी	भट्टोजिदीक्षितः, बालमनोरमा-तत्त्वबोधिनीसहिता, सं
(तृतीयभागः)	गिरिधरशर्मा चतुर्वेदः परमेश्वरानन्दशर्मा च, मोतीलाव
	बनारसीदास, दिल्ली-वाराणसी-पटना-बंगलीर-मदास

	पुनमुद्रणम्—१९६९
<mark>वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी</mark>	भट्टोजिदीक्षितः, बालमनोरमा-तत्त्वबोधिनीसहिता, सं
(चतुर्थभागः)	गिरिधरशर्मा चतुर्वेदः परमेश्वरानन्दशर्मा च, मोतीलाल
*	

बनारसीदास, दिल्ली-वाराणसी-पटना-बंगलीर-मद्रास	3
पुनर्मुद्रणम्—१९८७	

श्राकण्ठसमालाचनम्	श्रानव्यमङ्गलवरदाचायः, श्रीमद्वेदान्तदेशिकविहारसभा,
	महीसुरपुरी; १९६३

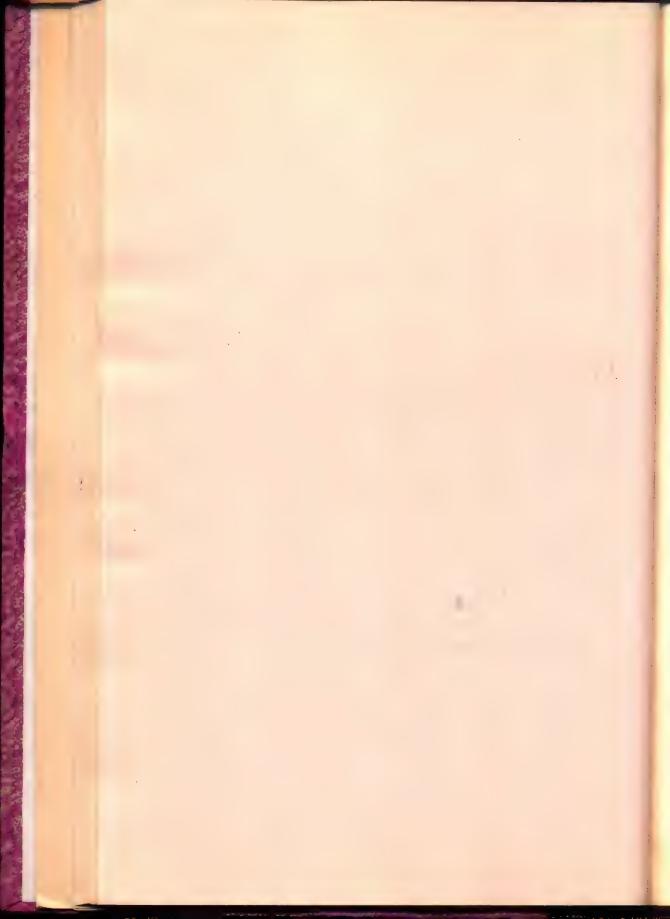
संस्कृतशास्त्रों का इतिहास बलदेव उपाध्याय, वाराणसी; १९८९

आङ्ग्लभाषाग्रन्थाः

Bhaṭṭoji Dīkṣita : His Contri-	Surya K	ant Bali,	Munshiram	Manohar	Lal
bution to Sanskrit Grammar	Publisher	rs Pvt. Ltd	. 1976		
History of Sanskrit Poetics	P. V. Ka	ne, Moti	lal Banaras	idass, De	lhi:
Varanasi: Patana, 1961					, ,

Systems of Sanskrit Grammar Si	hripad	Krishna	Belvalka	ar,	Second	revised
e	dition,	Bharatiya	Vidya	Pra	kashan,	Delhi-7,
V	/aranasi	i-1; 1976				

तन्त्राधिकारिनिर्णयः

तन्त्राधिकारिनिर्णयः

विश्वेशं सिन्धिदानन्दं वन्दे यशंचाखिलं जगत् । चरीकित बरीभिति सञ्जरीहिति लीलया ॥ १ ॥ शुद्धवैदिकमार्गेण शिवमाराधयन् सदा । द्विजेन्द्रोऽसौ विजयते श्रीमान् रुक्माङ्गदः सुधीः ॥ २ ॥ तस्य धर्मैक निष्ठस्य कुरैतन्त्रध्वान्तभास्वतः । प्रीतये पाञ्चरात्नादेरिधकारी निरूप्यते ॥ ३ ॥

स्यादेतत्, पाञ्चरात्नादीनां प्रामाण्ये सत्यधिकारिविशेषचिन्ता युज्यते । तदेव तु दुर्लभम । तथाहि **कौमें** एकादशाऽध्याये —

> कापालं पाञ्चरात्रं च यामलं वाममाईतम् । एवंविधानि चाऽन्यानि मोहनार्थानि तानि तु ॥ ये कुशास्त्राभियोगेन मोहयन्तीह मानवान् । मया सृष्टानि शास्त्राणि मोहायैषां भवान्तरे ॥

(कूर्म०, १२.२६२, २६३)

इति पाञ्चरात्रादीनां मोहकत्वमुक्तम् । तथा वासिष्ठे लेङ्गे नवमाऽध्याये—

अङ्किताश्च भविष्यन्ति देवतायुधलाञ्छनैः । नराणां नामरूपाभ्यां युगान्ते समुपस्थिते ॥ पाञ्चरात्रं प्रशंसन्ति केचिद् भागवतं मुने । केचित्कापालमिच्छन्ति केचित्पाशुपतं मुने ॥

^{9.} योऽखिलं B

२. कतन्त्र B

३. The Printed text of Kurmapurana reads भैरवञ्चैव in place of पाञ्चरातम्

^{8.} मने B

केचिद् बौद्धं प्रशंसन्ति केचिद् दैगम्बरं मुने । केचित्लोकायतं ब्रह्मन् केचित् सोमं महामुने ॥ नाकुलं केचिदिच्छन्ति तथा केचित्तु भैरवम् । केचिद् वामं प्रशंसन्ति केचिच्छावतं तथैव च ॥ शाम्भवं केचिद्दच्छन्ति यामलं भुवि केचन । अन्यानि यानि शास्त्वाणि विरुद्धानि महामुने ॥ स्वतःप्रमाणभूतेन वेदेन मुनिसत्तम । तान्येव श्रद्धया युक्ताः परिगृह्य द्विजातयः ॥ आचरन्ति महापापा युगान्ते समुपस्थिते ।

इति । हेमाद्रौ श्राद्धकाण्डे ब्रह्मवैवर्ते शम्भु रुवाच-

नग्नांस्त्वं भगवन् सम्यक् ममादा परिपृच्छतः । आचक्ष्व सर्वथा सर्वान् विस्तरेण यथातथम्।। महातेजा वृहस्पतिरुवाच तम् । एवमुक्तो देवासुरे युद्धे निर्जितेष्वसुरेष्वथ ॥ पाखण्डाऽधिकृताः सर्वे ह्येते सृष्टाः स्वयमभुवा । तपश्चरत्सु सर्वेषु असुरेषु जयार्थिषु ।। विष्णुः सुदुस्तरां मायामास्थाय स्रचोदितः । मोहयामास योगात्मा तपोविघ्नाय तान् प्रभुः॥ बुद्धरूपेण तानुवाच महामनाः । शक्या जेतुं सुराः सर्वे युष्माभिरिति दर्शनैः।। बौद्धं धर्मं समास्थाय° शाक्यास्ते तु बभूविरे । तानुवाचाईतेमं मे यूयं भूत्वा च मदविधाः॥ ज्ञानेन सहितं धर्मं तेनार्हन्त इति स्मृताः । बुद्धश्रावकनिग्रंन्थाः सिद्धपुत्रास् तथैव च ॥

^{9.} शंयु B

२. नग्नान् स A

३. ममाघध B

४. विस्वरेण B

५. मास्छाय B

६. शाक्या B

७. समास्छाय B

ь. सिद्धपत्रास् В

एते सर्वेऽपि चाईन्तो विज्ञेया दुष्टचारिणः । त्रयीक्लेशं समृत्सुज्य जीवते 'त्यन्नवीत्तु' यान् ॥ जीवका नाम ते जाताः सर्वधर्मबहिष्कृताः । यान भूत्वाऽऽदित्यवद् व्योम्नि धर्मान् वै प्रत्यपादयत् ॥ कापिलास्तेऽपि सम्प्रोक्ताः कपिलो हि दिवाकरः । चरध्वं तानुवाचेदं मच्छासनमतिद्यति ॥ चरकास्तेऽपि विज्ञेया अधर्मा'चरणाच्छकाः । दीर्घं चिर'मिति प्रोक्तं सक्ष्मं वा धर्म-रूपकम् ॥ धर्मं चरध्वमित्युक्ता यस्मात्ते दीर्घचक्षुषा । चीराणि , चैव नीलानि विभ्राणा-भ्नीरका स्ततः ॥ एष वोक्षोऽ तिसंशुद्धो धर्मस्तं श्रयतेति यान् । उवाच मायया विष्णुस्ते हि चौक्षाः प्रकीतिताः ॥ सत्त्वं सर्वेषु भूतेष् भगवानिति चाब्रवीत । सात्त्वतास्तेऽपि विज्ञेया उक्ता भागवताश्च ते।। विड्भक्षाश्चैव ये केचित् कपालकृतभूषणाः । पाशुपताश्चाऽन्ये पाञ्चरावास्तथापरे ।। शैवाः दूरात्मानः सर्वेऽप्यस्रदेवताः । तथाऽन्ये च पा-शब्देन द्वयीधर्मः पालनाज्जगतः स्मृतः ।। तं खण्डयन्ति यस्मात्ते पाखण्डास्तेन हेत्ना । ततस्ते कर्मणा बद्धा इहाऽसम्यग्व्यवस्थिताः।। असुरेभ्यः पुनर्जाता भावितास्तेन कर्मणा। निरयं प्राप्य तैरेव कर्मभिभीविताः पुनः ॥

^{9.} जीयते A

२. त् B

३. अधर्म B

४. ভবভা: B

५. चरमिति A

६. विश्वाणा धीरका A

७. बोक्तो A

ь. दरात्मान: В

^{£.} खण्डयति A

^{90.} हेतना B

११. भाविता A

बौद्धश्रावकितग्रेंन्थाः शाक्या जीवककापिलाः । चरका - श्वीरकाश्चौक्षाः सिद्धपुत्राः ससात्वताः । नैरात्म्यवादिनश्चैव अयज्ञा नास्तिवादिनः । वर्तमानास्त्वधर्मेषु जायन्ते तु पुनः पुनः ॥ वृथा जटी वृथा मुण्डी वृथा मग्नाश्च ये नराः । एतेऽन्ये च त्रयीबाह्या सर्वें नग्नादयो जमाः ॥

सूतसंहितायां मुक्तिखण्डे चतुर्थाऽध्याये ----

पाञ्चरात्रादिमार्गाणां वेदमूलत्वमास्तिके । न हि स्वतन्त्रास्ते तेन भ्रान्तिमूला निरूपणे ॥ (सूतसंहितायाम्, मुक्तिखण्डे, ४.१५, १६)

इति पाञ्चरातादीनां तैः स्वयमेव वेदमूलताऽनङ्गीकाराद् वेदिवरुद्धाऽनेकार्थोपदेशाच्च स्मृति-पुराणादिवञ्च यावन्मूलोपलम्भम्, किन्तु सर्वर्थंबाऽप्रामाण्यमित्याह पाञ्चरात्नेति—'वेदमूलत्वं न हि किन्तु स्वतन्ताः । हि—शब्दो वेदमूलत्वविरहे तदीयशास्त्रप्रसिद्धिमाह । आपाततः प्रमाण-वदाभासेऽपि निरूपणे भ्रान्तिमूला एवेत्यर्थं इतिं तद्व्याख्यायां (सूतसंहिता, मुक्ति० ४.१६) माधवः । 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम् (जै० सू०, १.३.३) 'हेतुदर्शनाच्चेति' (जै० सू०, १.३.४) जीमनीयसूतद्वयं व्याचक्षाणा भट्टपादा अप्याहुः"—

''यान्येतानि त्रयीविद्भिन् परिगृहीतानि किञ्चित्तन्मिश्रधर्मकञ्चुकच्छायापिततानि लोकोपसङ्ग्रम्हनाभपूजाख्यातिप्रयोजनपराणि त्रयीविपरीताऽसम्बद्धदृष्टशोभादिप्रत्यक्षाऽनुमानोप-मानार्थापत्तिप्राययुक्तिमूलोपनिबद्धानि सांख्ययोगपाञ्चरात्नपाशुपतशावयिनग्रंथपरिगृहीत-धर्माधर्मनिबन्धनानिः विष[्]िचिकित्सावशीकरणोच्चाटनोन्मादनादिसमर्थकतिपयमन्त्रौपिधकादा-चित्कसिद्धिनिदर्शनबलेनाऽहिंसासत्यवचनदमदानदयादिश्रुतिस्मृतिसंवादिस्तोकार्थ — गन्धवासित-

^{9.} वरका A

२. सात्त्वता A

३. चतुर्थोध्याये B

४. कि त B

४. B omits इति

६. स्वनुमानम् B

७. अथाहु: B

ь. परिगृहीतानि B

इ. धर्मानिबन्धनानि A

^{90.} पुरुष A, पुरुष B

जीविकाप्राया'र्यान्तरो<mark>पदेशीनि, यानि च बाह्यत</mark>राणि म्लेच्छाचारमिश्रकभोजना[']चरण-निबन्धनानि तेषामेवैतच्छ्रुत्तिविरोधहेतु^{*}-दर्शनाभ्यामनपेक्षणीयस्वं प्रतिपाद्यते । न चैतत् ववचिदधि-करणान्तरे निरूपितं न चाऽवक्तव्यमेव^{*} गाव्यादिशब्दवाचकत्वबुद्धिवदितप्रसिद्धस्वात्',

तत श्रद्धामात्रमेवैकं व्यवस्थानिमित्तं सर्वेषां स्विपतृपितामहादिचरितानुयायित्वात् । यैश्व मानवादिस्मृतीनामिष उत्सच्चवेदशाखामूलत्वमास्थीयते तान् प्रति मृतरां शाक्यादिभिरिष शक्यं तन्मूलत्वमेव वक्तुम् । को हि शक्नुयाद् उत्सच्चानां वाक्यविषये इयत्तानियमं कर्तुम् । ततश्च यावत् किञ्चित् कियन्तमिष कालं कैश्चिदाद्वियमाणं प्रसिद्धि गतं तत् प्रत्यक्षशाखाविसंवादेऽप्युत्सचन्धाखामूलत्वावस्थानु भवतुल्यकक्षतया प्रतिभायादत आह् विरोधे त्वनपेक्षं स्यादिति । पारतन्त्र्यं तावदेषां स्मर्यमाण पुरुषविशेषप्रणीतत्वात् तैरेव प्रतिपन्नं वेदमूलत्वं पुनस्तत्तुल्यकेन स्मृतिवचनेन विरुध्यते । शाक्यादिवचनानि तु कितपयनियमदानादिवचनवर्जं सर्वाण्येव समस्तचतुर्दशविद्यास्थान-विरुद्धानि वयीमार्गव्युत्थितः -विरुद्धाचरणैश्च बुद्धादिभः प्रणीतानि ।

^{9.} प्राप्त्य A

२. भोजन B

३. B omits हेतु

४. न वा वक्तव्यमेव A, न वाऽवक्तव्यमेव B

प्. अतिप्रसक्तत्वात् A

६. कथ्येताप्रामाणता B

७. शाक्यादिरपि B

ь. मूलत्वावस्थामूलानु В

स्मर्यमाणस्य A

१०. व्युत्पित्सित A

एतदीया प्रन्था एव च मन्वादिभिः परिहार्यत्वेनोक्ताः---

या वेदबाह्याः समृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः । सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः समृताः ।।

(मनुस्मृतौ, १२.६५)

तस्मात्तद्धर्मं प्रति' त्रयीबाह्यमेवंजातीयकं प्रामाण्येनाऽनपेक्ष्यं स्यादिति सिद्धम् ।'' इति ।। (तन्त्रवार्तिके, १.३.३-४, पृ० १६४-१६६)

अत भट्टोदाहृतं 'या वेदबाह्या' इति वचनं सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे चतुर्दशाऽध्याये (१४.१८) ऽत्यत्र च पठ्यते । किञ्च 'शिष्टाकोपेऽविरुद्धमिति चेत्' (जै० सू०, १.३.४) 'न शास्त्रपरिमाणत्वात्' (जै० सू० १.३.६) इत्येतदिप अर्त्वंव चोद्योत्तरत्वेन व्याद्यातम् । यदाहुर्भट्टाः—

''यत्तींह वेदिविहितं न बाधते शिष्टान् वा वेदिवदो न कोपयिति । विहाराराममण्डलवैराग्य''-ध्यानाभ्यासाऽहिंसासत्यवचनदमदानदयादि, तद् बुद्धादिभाषितं प्रामाण्येनाऽविरुद्धमिति चेत्, न । शास्त्रपरिमाणत्वात् । परिमितान्येव हि चतुर्दशाऽष्टादश वा विद्यास्थानानि धर्मप्रमाणत्वेन शिष्टैः

^{9.} रानुमान B

२. तदीया A

३. वेदवाक्यस्मृतयो A

४. काश्चित् A

५. तस्मार्द्धमं प्रति B, तस्मात्तद्धमंमपि A

६. B omits या

७. A omits खण्डे

द. चोद्योंतरत्वेन B

६. शिष्टा B

१०. कोपयन्ति A

११. वैराग्या B

परिगृहीतानि वेदोपवेदाङ्गोपाङ्गाऽष्टादशधर्मसंहितापुराणशास्त्रशिक्षादण्डनीतिसञ्ज्ञकानि, न च¹ तेषां मध्ये बौद्धार्हतादिग्रन्थाः स्मृता गृहीता वा ।

> प्रतिकञ्चुक³-रूपेण पूर्वशास्तार्थगोचरम् । यदन्यत् क्रियते तस्य धर्मं प्रत्यप्रमाणता ।।

तथा च प्रायश्चित्तादि ै-दानकाले यो वाक्यमात्मीयमन्यकिवकृतं वा श्लोकं सूत्रं वोच्चार्यं मन्वादिसंवादिप्रायश्चित्तं दद्यात्, न कश्चिदिप धर्मार्थं प्रतिपद्येत ।

यथै वाऽत्याय विज्ञाता द्वेदाल्लेख्या दिपूर्वकात् ।

शूद्रेणाऽधिगताच्चापि धर्मज्ञानं न सम्मतम् ॥

तथाऽतिक्रान्तवेदोक्तमर्यादाव्यवहारिणाम् ।

संवादिष्वपि वाक्येषु नेष्यते धर्महेतुता ।

स्मर्यन्ते च पुराणेषु धर्मविष्लुतिहेतवः ।

कलौ शाक्यादयस्तेषां को वाक्यं श्रोतुमहेति ॥

यथा कृतककर्पूरसुवर्णा दिषु दीयते ।।

यद् बीजं तदपि व्यक्तमग्राह्यात्वात् प्रलीयते ।।

^{9.} 可 B

२. प्रातिस्विक A

३. प्रायश्चितादि A B

४. त्रो B

प्र. श्लोकसूत्रं A

६. प्रतिपद्यते A B

७. यथी B

द. शुद्रेण विगताच्चापि A B

९. नेष्टते B

^{90.} धर्महेत्ना A B

११. सुवर्णादिप्रतीयते A

१२. प्रतीयते A

तेन कर्मानुरूप्य'-सामान्यतो दृष्टार्थापत्तिबलात् तदिभप्रायकित्पतकर्माभासमध्यपतितं सन्मूलमप्यहिंसादिश्च दृति'-प्रक्षिप्तगोक्षीरवदनुपभोग्य'-मविसम्भणीयं तत्तन्मात्नोपलब्धं भवतीत्य-वश्यं यावत्परिगणितधर्मशास्त्रभयो नोपलभ्यते तावदग्राह्यं भवेत् ।

> यदा शास्त्रान्तरेणैव सोऽर्थः स्पष्टोऽवधार्यते । तदा तेनैव सिद्धत्वादितरत्स्यादनर्थकम् ॥

तस्माद् यावत्^{*} परिगणितवेदादिक्षास्त्रव्यतिरिक्तिनिबन्धनं तद्धर्मप्रमाणत्वेन नापेक्षितव्यम्^{*} इति।"

(तन्त्रवार्तिके, १.३.७)

'एत एव च ते' इति **भट्ट**वार्तिके**न कौर्मयाज्ञवल्क्यादि-**वचनानामर्थ उपनिबद्धः । उक्तं हि कौम उपरिभागे पञ्चदशेऽध्याये —

> 'पाखण्डिनो विकर्मस्थान् धर्माचार्यास् तथैव च । पाञ्चरात्रान् पाशुपतान् वाङमात्रेणाऽपि नाऽर्चयेत् ।.'

तत्रैव एकोनविशेऽध्याये---

'बौद्धश्रावकनिर्ग्रन्थाः पाञ्चरात्रविदो जनाः। काषालिकाः पाग्रुपताः पाजण्डा ये च तद्विधाः ॥'

इत्यनेन पूर्वोदाहृतहेमाद्रिश्राद्धकाण्डस्थ°-ब्रह्मवैवर्तीयनग्नादि-निरूपणप्रघट्टकप्रविष्टवचनैश्चोक्तं पाञ्चरात्नादीनां पाषण्डत्वं' 'पापण्डाश्चैत' एव हि' इति भट्टवार्तिकांशेनोपनिबद्धम् । एतेन--

^{9.} रूपस्य B

२. ध्वदृति A

३. वदनुभोग्य B

४. A omits तस्माद् यावत्

५. प्रमाणत्वेनापेक्षितव्यम् B, प्रमाणत्वेनानपेक्षितव्यम् A

६. Printed text of Kurmapurana reads वामाचारांस् in place of धर्माचारांस्

७. B adds ना

द. पाखण्डत्वं A

९. पाखण्डाश्चैत A

'पाखण्डिनो विकर्मस्यान् वैडालब्रतिका'ञ्छठान्' । हैतुकान्' वकवृत्तींश्च वाङमान्नेणाऽपि नाऽर्चयेत् ॥' (मनुस्मृतौ, ४.३०)

इति मानवस्य 'दिम्भिहेतुकपाखिण्डिवकवृत्तींश्च वर्जयेत्' (याज्ञवल्यस्मृतौ, १.१.३०) इति याज्ञवल्कीयस्य चार्थ उपनिबद्धः । 'स्मर्यन्ते च पुराणेषु' इति भट्टवातिकेन तु पूर्वोदाहृतं कौर्मैकादशाध्यायस्थं 'कापालं पाञ्चरात्रं च' इत्यादिवचनम् । तथा पूर्वार्द्धे सप्तिविशाऽध्याये—

'वामाः पाशुपताचारास्तथा वै पाञ्चरात्नकाः । भविष्यन्ति कलौ तस्मिन् ब्राह्मणाः क्षत्रियास्तथा ॥' (कूर्म०, ३०.२५)

इति वचनं पूर्वोदाहृतमेव वासिष्ठलैङ्गं नवमाऽध्यायस्यं 'पाञ्चरात्रं प्रशंसन्ति' इत्यादिवचनम् । अन्यानि चैवंजातीयकानि वचनान्युपनिबद्धानीति दिक् । तथा पाराशरपुराणे दशमेऽध्याये—

'धर्माऽधर्मादि'-विज्ञाने त्वागमाः पुरुषोदिताः । पाञ्चरात्रादयः सर्वे न प्रमाणमिति स्थितिः ॥' (पराशरोपपुराणे, १०.६७)

मुक्तिखण्डे पष्ठेऽध्याये-

'अथातः सम्प्रवक्ष्यामि ज्ञानाऽनुत्पत्तिकारणम्' (सूतसंहितायाम्, मुक्तिखण्डे, ६.९)

इत्यूपक्रम्य —

'वेदाङ्गानाञ्च विद्वेष: स्मृतीनाञ्च तथैव च । पुराणानाञ्च विद्वेषो भारतस्य तथैव च ॥

^{9.} प्रतिकान् B

२. वृतिकांस्तथा A

३. हेतुकान् B

४. निबद्धं B

प्र. लीग B

६, धर्मादि B

तेषामध्येतृतिद्वेषस्तेषां बाधश्च केशव ।
तेषामर्थाऽपहारश्चः ज्ञानाऽनुत्पत्तिकारणम् ॥
वामपाशुपतादीनां शाक्यादीनां परिग्रहः ।
पाञ्चरात्राश्च यश्चाऽपि ज्ञानाऽनुत्पत्तिकारणम् ॥
शिष्टानामसहारोपः शिष्टससर्गवर्जनम् ।
अनिष्टता च मद्भक्तेर्ज्ञानाऽनृत्पत्तिकारणम् ॥

(सूतसंहितायाम्, मुनितखण्डे, ६.१०-५३)

इत्यादि । तस्मात् कीर्म-वासिष्ठलैङ्ग-ब्रह्मवैवर्त-पराशरपुराणादीनां पूर्वमीमांसायां हेमाद्रि-माधवादिनिबन्धानाञ्च पर्यालोचनया पाञ्चरात्नादीनामप्रामाण्यमिव लक्ष्यते, इति चेत् । अत्रोच्यते—अस्ति तावदमीषां प्रामाण्यम्—

> 'सांख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा । आत्मप्रमाणान्येतानि न हन्तव्यानि हेतुभिः॥'

इति मारतोक्तेः । न चैवं प्रागुक्तकौर्मादिवचन'—विरोधः । वैदिकं प्रत्यननुष्ठापकत्वे तेषां तात्पर्यात् । उक्तञ्च **मुक्तिखण्डे** चतुर्थाध्याये—

> 'तथापि योंऽक्षो मार्गाणां वेदेन न विरुध्यते । सोंऽक्षः प्रमाणमित्युक्तं केषाञ्चिद्धकारिणाम् ।। (सूतसंहितायाम्, मुक्तिखण्डे, ४.9६-९७)

इति । वेदाऽविरुद्धेंऽशे प्रामाण्यं किं न स्यादित्याशङ्कय तद् भवत्येवाऽधिकारिविशेषं प्रतीत्याह तथापीति माधवः । यज्ञवैभवखण्डे द्वाविशेऽध्याये सूत जवाच –

^{9.} पराधश्च B

R. B omits this verse

३. B omits पूर्वमीमांसायां

४. क्लोकोऽयं महाभारतस्य शान्तिपर्वाणि पाठभेदरूपेणोपलभ्यते, द्वष्टव्यम्-महाभारतस्य पुणेसंस्करणम्)

५. वचनं B

६. प्रत्यनुष्ठापकत्वे B

७. तथापि तीति A, तथापीतीति B

'अथात: सम्प्रवक्ष्यामि मार्गप्रामाण्यनिर्णयम । श्रद्धया सहिता पूर्व शृणध्वं मृतिसत्तमाः ॥ वेदांश्च धर्मशास्त्राणि प्राणं भारतं तथा । वेदाङ्कान्यूपवेदांश्च कामिकाद्यागमानिष ।। नाकुलं 🔭 कापालं चैव तयोभेंदान् द्विजर्षभाः। यीमं भैरव - प्रमुखागमान ।। पाशपतं शतशोऽथ ---तेषामेवोपभेदांश्च सहस्रशः । विष्णवागमांस्तथा ब्राह्मान बुद्धार्हीद्यागमानपि ॥ लोकायतं तर्कशास्त्रं बह्विस्तारसंयुतम् । मीमांसामतिगम्भीरां सांख्ययोगौ तथैव मृनयण्य मनुष्याञ्च धथाभाग्यं ^{१०%} द्विजोत्तेमाः । तान्येव विस्तरेणैव सङ्ग्रहेणैव वा पून: ॥ कूर्वन्ति तानि नामानि कथितानि महिषिधिः । अधिकारिविभेदेन । नैकस्यैव सदा दिजा: ॥ तर्के रेते हि मार्गास्त न हन्तव्या मनीषिभि: ।'

(सूतसंहितायाम्, यज्ञवैभवखण्डे, २२.१-५, ८-६)

इत्यादि । अधिकारीति ''—'उदिते जुहोति' 'अनुदिते जुहोति' इत्यादिश्रुतीनामियाधिकारिभेदेन '' प्रामाण्यात् । णुष्कतकँरेते मार्गा न बाध्या ' इत्यर्थ इति माधवः । अत एव मानवपुराणे आगमा-नुपक्रम्य 'अधिकारिविशेषेण प्रवृत्ता न हि संगय' इत्युक्तम् । भागवतेऽिय दशमस्कन्धे चत्वा-रिशेऽध्याये अकूरस्तोत्रे - 'त्रय्या च विद्यया केचिद्' इत्युपक्रम्य—

^{9.} सहितं A

२. पुक्तवाः A

३. जाकुलं B

४. भेषाद B

प्र. सोमं B

६. भैरवं B

७. प्रमुखागमम् A

s. विष्णवागमान् तथा B

इ. सांख्ययोगस B

^{90.} यथाभागं B

^{99.} अधिकारिविशेषेण A

१२. नाधिकारीति A

१३. श्रुतीनाम्मेवाधिकारिभेदेन B

१४. वादयन् B

'त्वामेवाऽन्ये शिवोक्तेन मार्गेण शिवरूपिणम् । बह्वाचार्यविभेदेन भगवन् समुपासते ॥'

(भागवते, १०.४०.८)

इत्यादिना अधिकारिभेदेनैव प्रामाण्यं विभावितम् । विरोधाधिकरणशिष्टाकोपाधिकरणयोरिष वैदिकान् प्रत्यननुष्ठापकत्वे तात्पर्यम् । अत एवोवतं भट्टैः 'त्रयीविद्धिनं परिगृहीतानि' इति शिष्टाकोपे श्रुत्यविष्द्धानाम् उदाहरणतया तत्रार्थवाधस्याऽसम्भावितत्वेनाऽननुष्ठापकताया एव वक्तव्यत्वाच्च । दृश्यते ह्यष्टदोपोपवर्णनकाले त्रीहिशास्त्रं पक्षे प्रमाणमिति तान्त्रिकाणां व्यवहारः । तद्विपयीभूतज्च विकल्पः क्वचिदैच्छिकः प्रकृति तूक्तवचनवलाद् व्यवस्थित इत्यन्यदेतत् । अत एव पार्थसारिथरिय—

> 'यावदेकं श्रुतौ कर्म स्मृतौ वाऽन्यत्प्रतीयते । तावत्तयोविरुद्धत्वे श्रीताऽनुष्ठानिमध्यते ॥' (तन्त्रवार्तिके, १.३.४, पृ० १६४)

इति वार्तिकम् उबाहृत्य 'तेन फलतोऽप्रामाण्यं श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनाम्' (शास्त्रदीपिकायाम्, १.३.३) इत्युपसंहृत्य 'भाष्यमप्यननुष्ठानरूपाऽप्रामाण्यपरं व्याख्येयम्' (तत्त्रैव) इत्याह । अत एवोत्तरतन्त्रे आगमानामविरुद्धेऽशे प्रामाण्यं स्वीकृतम् । अविरोधलक्षणे स्थितम् उत्पत्त्य-सम्भवात्' (ब्रह्म०, २.२.४२) ।

''भागवतमतिमदानीं निराक्तियते । ते हीत्थं मन्यन्ते भगवानेवंको वासुदेवो॰ निरञ्जनज्ञात-स्वरूपपरमार्थतत्त्वन् , स चतुर्घाऽऽत्मानं प्रविभज्य प्रतिष्ठिनो वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धभेदात् । तत्र वासुदेवो नाम परमात्मोच्यते, सङ्कर्षणो नाम जीव., प्रद्युग्नो नाम मनः, अनिरुद्धो नामाऽहङ्कारः । तेषां वासुदेवः परा प्रकृतिः, इतरे सङ्कर्षणादयः कार्यम् । तिमत्यम्भूत भगवन्तिमिष्ट्वा भगवन्तमेव प्रतिपद्यत इति । तत्र वासुदेवो भगवान् परमार्थतत्त्वभित्यादि न निवारयामः । किन्तु सङ्कर्षण उत्पद्यत इति । सङ्कर्षणो जीव ईश्वरो वा । नाद्यः,

प्रत्यानुष्ठापकत्वे B

२. श्रृत्यविरोधानाम् A

३. (अ) नुष्ठापकताया A

४. पक्षं A

प. वाक्यम् B

६. मन्त्रे B

७. वासुदेवे B

द. परमार्थत्वं B

तस्योत्पत्तिसत्त्वे कृतहाना'ऽकृताभ्यागम'प्रसङ्गात् । अनित्यत्वेन मोक्षाऽनन्वयापत्तेश्च । 'नात्माध्यृते-नित्यत्वाच्च ताभ्यः' (त्र० सू०, २.३.९७) इत्यत्र जीवोत्पत्तेनिराकरिष्यमाणत्वाच्च । 'न च कर्तुः करणम्' (ब्र॰ सू॰, २.२.४७) —भागवता हि कर्तु जीवात् सङ्कर्षणसञ्जकात् करणं मनः प्रयुम्नसञ्ज्ञकम् उत्पद्यते, तस्माच्चाऽनिरुद्धसञ्ज्ञकोऽहङ्कार उत्पद्यत इति वदन्ति। छिदा -कर्तुर्देवदत्तात् परण्वादेः करणस्योत्पत्त्यदर्शनात्। यद्यपि अनेकश्चिल्पनिपुणः परणुं कृत्वा तेनच्छिनत्येवः तथापि सङ्कर्षणोऽकरणः कथं प्रद्युम्नास्य करणं कुर्यात् । अकरणस्य वा करणसामण्ये कृतं करणनिर्माणेन । न चैवं भूतां श्रुतिमुपलभामहे । तस्मादसङ्गतमेतत् । अस्तु र्ताह सङ्कर्षण ईष्वर इति द्वितीयः पक्षस्तवाह - 'विज्ञानादिभावे तदप्रतिषेधः' (त्र० सू०, २.२.४४) । सर्वज्ञानैश्वर्य-शक्तिबलतेजोभिरैक्वर्यधर्मैरन्विता सङ्कर्षणादयो वासुदेवा एवेत्यभ्युपगमे तदप्रतिपेध:। उत्पत्त्यसम्भव-स्याऽप्रतिषेधः दोषतादवस्थ्यमित्यर्थः । ईश्वरस्याऽप्यनादित्वात् । किञ्च यदीमे परस्परिभन्नास्तिह नेश्वराः, परस्परव्याघातप्रसङ्गात् । सिद्धान्त°-हानिश्च, भगवानेवैको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्यु-पगमात् । न हि पाञ्चरात्रसिद्धान्तिभिर्वासुदेवादिषु किष्चिद् भेदोऽभ्युपगम्यते । 'विप्रतिषेघाच्च' (ब्र॰ सू॰ २.२.४५) - अभेदे गुणगुणिभावो गुणानां बहुत्वं तदिभन्नस्य गुणिनक्ष्वैकत्विमत्यादिवि-प्रतिषेद्यो ह्यस्मिन् शास्त्रे बहुविध उपलभ्यते । वेदप्रतिषेधश्च भवति । 'चतुर्पु वेदेषु परं श्रेयोऽलब्ध्वा शाण्डिल्य इदं शास्त्रमधीतवान्' इत्यादिवेदनिन्दादर्शनात् तस्मादसङ्गतैषा कल्पनेति।" (ब्र॰ सू॰, शां॰, भा॰ २.२.८.४२-४५)

'एतेन योगः प्रत्युवतः' (त्र० सू०, २.१.३) इति सूत्रे भाष्यम् ''येन त्वंशेन न विरुद्ध् यते तेनेष्टमेव सांख्ययोगं -स्मृत्याः सावकाशत्वम् । तद्यथा-'असङ्गोद्ध्यं पुरुषः' इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्ध-मेव । पुरुषस्य विशुद्धत्वं निर्गुणपुरुषनिरूपणेन सांख्यैरनुगम्यते'' । तथा योगैरिष, 'अथ परित्राड्विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रह' इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव निवृत्तिनिष्ठत्वं प्रव्रज्याद्युपदेशेनाऽनु-गम्यते'' । एतेन सर्वाण तर्कस्मरणानि प्रतिवक्तव्यानि । तान्यिष तर्कोपपत्तिभ्यां तत्त्वज्ञानायोप-

^{9.} कृतहानी A

२. कृताभ्यागम A

३. भोगवता A

४. कर्तुं B

प्र. भिदा A

६. प्रद्युम्नाद्यकरणं A

७. सिद्धता A

с. यस्मिन् В

इ. योगो B

^{90.} रनुपगम्यते B

११. ऽनुपगम्यते B

कुर्वन्तीति चेत्, उपकुर्वन्तु । तस्वज्ञानं तु वेदान्तेभ्य एव भवति, 'नावेदविन्मनुते तं वृहन्तम्'. 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' इत्येवमादिश्रुतिभ्यः ।'' (ब्र० सू० शां० भा, २.१.३)

इत्येतत्पर्यालोचनया स्वा'ऽविरुद्धांशस्य ग्राह्मत्वं प्रतीयते । अत एव शाण्डिल्यं प्रति —

तस्मार्त्वं पाञ्चरात्नोक्तवर्त्मना श्रेह्या सह। मामाराध्यं शाष्टिल्यं ब्राह्मणानपि भक्तितः॥

इति विधिरिप सङ्गच्छते । स्मर्यते हि वासिष्ठलैङ्गेऽष्टमेऽध्याये ---

'एवं वर्णाश्रमाचारी मया प्रोक्तः समासतः । श्रद्धया भत्प्रसादार्थमाचरन्ति जनाश्च तेषां नाऽस्ति महाचोरे नरके वर्तनं मूने । वर्णाश्रमसमाचारात सर्वे संसारवर्तिनः ।। ज्ञानं महिषयं लब्ध्वा यान्ति मत्परमं वपु:। वणिश्रमसमाचारं विना वेदविदां वर ॥ वाञ्छन्ति मोक्षं ये पुढास्तेषां नास्त्येव निष्कृति: । पुरा भाण्डिल्यसञ्ज्ञस्तु ब्राह्मणः कश्चिदल्पवित ॥ साहसी बुद्धिपूर्वकम् । वेदवादं परिस्यज्य परदारान् सदी गत्वा कृत्वा पापानि सन्ततम्।। वासुदेवं कुमार्गेण पूजयामास सुन्नत । ततो विश्वात्मको विष्णुः प्रादुरासीत् स्वभायया ॥ तस्याऽग्रे सोऽपि तं दृष्ट्वा पूजां चक्रे पुनः पुनः । ततो मायी हरिर्बह्मन् शाण्डिल्यं प्रत्यभाषत ॥ धिग्धिक् शाण्डिल्य दुर्बुद्धे साहसी त्वमहो भृशम् । को वा वर्णाश्रमाचारं श्रीतं त्यक्तुं त्वया विना॥

^{9.} स्व B

२. वर्णाश्रामाचारो B

३. चरन्ती B

४. वर्णनं A

प्र. संसारचारिण: A

F. A omits this verse.

७. प्रत्यभाषता A

ь. धिग्धग् В

^{€.} त्यक्तं B

शक्तः पापबलात् कर्तुं नाऽस्ति ते निष्कृतिः धृतौ । कुमार्गेणाऽपि शाण्डिल्य कृता पूजा मम त्वया।। कालेन महता तस्माद वेदमार्गं गमिष्यसि । तस्मात त्वं पाञ्चरात्रोक्तवर्त्मना श्रद्धया सह।। मामाराध्य शाण्डिल्य ब्राह्मणानपि भक्तितः। इत्युत्त्ववा भगवान् विष्णुस्तत्नैवान्तरधीयसः ।। शाण्डिल्योऽिष पुनर्ब्रह्मन् पाञ्चरात्रं तु बैष्णवम् । महाविष्णं पूजयामास भक्तितः ॥ परिगृह्य प्रसादेन वेदमार्गातिवर्तिनीम् । पुनविष्णो: महतीं मुने।। वैष्णवी शाण्डिल्यसंहितां चक्रे तस्यां चकुर्मुने दीक्षां पाखण्डाः पापयोनयः । स्थापितायान्तु शाण्डिल्यः संहितायां ममार ह।। पुनर्दंष्ट्राकरालास्याः ऋद्धाः पाशधरा मुने । महाकूरनयनाः* कृष्णविग्रहाः ॥ शुलहस्ता निर्घुणाः सततं ब्रह्मन् यमदूता भयङ्कराः । बद्धाः (?) पाशेन क्वाण्डिल्यं मार्गे दुष्कण्टके मुने।। अधोमुखोध्वंपादं ध कृष्णमृद्गरै: । तं सहसा यमराजस्य सिन्धी॥ पीडयान्धक्षे निक्षिप्य पादैस्ते पश्येत्युचुर्यमं प्रति । पीडां विधाय प्रेक्ष्य दुर्बुिंड यमराजो भयक्रुरः।। सोऽपि प्राहैतान् तीक्ष्णया वाचा पीड्यन्तां मम सन्निधौ । शाण्डिल्यं यमकिङ्करा:।। यमराजेन इत्यूक्ते खड्गशूलार्धः पीडां चक्रुभृंशं पुनः । मुद्गरै: ऋद्धो रक्तघृणितलोचनः ।। यम: पुनश्चाह

^{9.} पापबलात्यक्तुर् B

२. B adds अत:

३. शाण्डिल्यसंहितायां A

४. नयनां B

प्. बद्धा B

६. अधोमुखाईंपातं B, अधोमुखोध्वंपादन्तं A

э. प्राहस्सतीक्याया B

^{⊏,} पीड्यतां B

इष्टानामध्यनिष्टानां सा'धनं मातृवत्सदा । परिहाराय बोधयन्ती श्रुति यंत: ॥ बुद्धिपूर्वं परित्यक्ताऽनेन साक्षाद् दुरात्मना । तस्मादेनं त् पापिष्ठं तत्पापविविवृत्तये ॥ रीरवादिषु सर्वेषु नरकेषु क्रमेण तु। भोजयित्वा महादुःखान्यप्रसह्यान्यनेकशः। आगच्छध्वं^र सहाऽनेन शाण्डिल्येन दुरात्मना । इति संचोदिता ब्रह्मन् यमदूता यमेन तु ॥ तथैव चकुः पापिष्ठमब्दानामयुतं तदा । पुनक्रवैनं समादाय यमदूता यमं ययु:।। तं दृष्ट्वा यमराजोऽपि प्राह गम्भीरया गिरा । भद्राभद्रं त्वया भुक्तं कल्याणाऽतीव दु:सहम्।। पापानां फलमाश्चर्यं गच्छ विष्णोः पुरं सुखम् । इत्युक्तो यमराजेन शाण्डिल्यो रथमास्थितः । स्वस्तिमङ्गलसंयुक्तः सूखं विष्णुपूरं गतः॥ दृष्ट्वा शाण्डिल्यमनघं विष्णुर्भवतिहते रत:। प्रसादमकरोदस्य पुनरेनमभाषत ॥ वेदमार्गपरित्यागफलं भुक्तं त्वयाऽनघ । मत्तन्त्राश्रयणेनैव मत्पूजा च कृता त्वया।। तयाऽहं प्रीतवानस्मि तव शाण्डिल्य मे प्रिय । भूयोऽपि मत्प्रसादेन कर्मलोके द्विजोत्तम ॥ भूत्वा वर्णाश्रमाचारं श्रीतं कृत्वा यथावलम् । मद्भत्त्वयाऽ तीवसंयुक्तो मदाराधनतत्परः ॥

B omits 'साधनं मातृवत्सदा ।
 प्राप्तये परिहाराय बोधयन्ती श्रुतिर्यत: ।।
 'बुद्धिपूर्वं परित्यक्ताऽनेन'

२. तस्मादिमं A

३. महादखान्यप्रसाह्यन्यनेकशः B

४. अगच्छध्वं B

प्र. सदा B

६. तथाऽहं B

७. प्रीतयानस्म B

प्तः मद्भात्त्वया A, मद्भक्ता B

साक्षाद ब्रह्मैकविज्ञानं लब्ध्वा चैवाऽमृतो भव । इत्युक्तो विष्णना ब्रह्मन शाण्डिल्यो भवि जातवान ॥ बाह्यणानां कुले शुद्धे साक्षादिग्नसमी मुने । स पुनर्वास्देवस्य प्रसादेन महामुने ॥ ब्रह्मचर्याश्रमे स्थित्वा बेदान सम्यगधीतवान् । पुन: स्नात्वा गृही भूत्वा ज्ञान्तः सत्यपरायण:।। अम्मीनाधाय विधिवत कत्वा बागाननन्तरम् । प्रणष्टपापः शुद्धात्मा अह्यज्ञानी सदा श्चि: ।। अनित्यमीध्वरादन्यद् इति ज्ञात्वा प्रसादत: । विरक्तः सर्वलोकेभ्यस्त्यक्त्वा कर्माणि सर्वतः ॥ आचार्याच्छ तबेदान्तो मस्प्रसादान्महाम्ने । सर्वलोकविधातारं सर्वज्ञं सर्वकारणम् ॥ सत्यबोधसुखानन्तमादिमध्यान्तर्वाजतम् । अप्रमेयमनौपम्यमनिर्देश्यं ्शिवाभिधम् ॥ मामपश्यदयत्तेन मुने स्वात्सतया सदा । प्रारब्धकर्मप्राबल्यात् प्रपञ्चप्रतिभासने ॥ स मुक्तो भुक्तवान् भोगान् कञ्चित्कालमनावृतः । स पुनः कर्मणामन्ते निवृत्तो विश्वमायया।। एवं वर्णाश्रमाचाराद् वेदसिद्धादयत्ततः । शाण्डिल्योऽपि विमुक्तोऽभूत्तिच्छिष्याश्चैवमेव हि ॥ बहवोऽनेन मार्गेण पूता मद्रूपमागताः । वेदमार्गं विना ब्रह्मन् नाऽस्त्यूपायो विमुक्तये॥ सर्वाणि चैव शास्त्राणि स्मृतयः संहितास्तथा । सुत्राणि चैव वेदाङ्गान्यपवेदास्तथैव च ॥ भ

q. B reads this line as साक्षाद् ब्रह्मैकविज्ञानं ज्ञानं लब्ध्वाऽमृतो भव

२. प्रनष्टपाप: B

३. अनित्यमीक्वरादन्य B

४. क्वाणि B

प्. प्रपञ्चाप्रतिभासने B

६. भुकतो B

७. वेदसिद्धादियत्नतः A

प्रज्या A

इ. B reads this verse as सर्वशास्त्राणि वेदाङ्गान्युपवेदास्त्रपैव ब

पुराणानि तथा सांख्यं योगः पाणुपतं तथा ।
देशजातिकुलानां धर्माश्चाऽन्ये महत्तराः ॥
सर्वे वेदाऽविरोधेन प्रमाणम्, नाऽन्यथा भवेत् ।
या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः ।
सर्वास्ता निष्फला ज्ञेयाः प्रत्यवायस्य हेतवः ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन ब्रह्मब्रह्माविदां वर ।
त्यवत्वा वेदाविष्द्धानि वेदमेकं समाश्रय ॥
इति परमेश्वरवाक्यमभीष्टं
श्रुतिवचनेन समं हृदि कृत्वा ।
श्रुतिहृदयं प्रणिपत्य महेशं
श्रुतिमहिमानमवैत्स वसिष्ठः ॥"

इत्यत्न ह्यधिकारिविशेषं प्रति पाञ्चरात्रादीनां प्रामाण्यं स्पष्टमेव लभ्यते। न चाऽत्व 'तस्मान्त्वं पाञ्चरात्रोक्त' इत्यादि - भगवद्वचनेन सर्वान् प्रति प्रामाण्यमेवोक्तम् इति। 'धिम्धिग्' इत्यादिना 'नाऽस्ति ते निष्कृतिः श्रुतौ' इत्यन्तेनाऽन्यतपोनिष्ठतया 'ऽवधारितया ' शाण्डिल्यस्यैव 'तस्मान्त्वम्' इत्यत्र युष्मदर्थत्वात्। पाञ्चरात्नादीनामधिकारिविशेषविषयतायां प्रमाणानां प्रागेवाऽस्माभिषदाहृतत्वात् । अत एवेहाऽपि 'कुमार्गेणाऽपि' इत्युवत्या, 'वेदमार्ग-तिवर्तिनीम्' इत्युवत्या, 'तस्यां चकुर्मृने दीक्षां पाखण्डाः पाषयोनयः' इत्युवत्या, परलोकात्परा-वृत्तस्याऽगिनहोत्नाद्युपन्यासकाले पाञ्चरात्राऽनुक्त्या च । स्पष्टमेवेदं 'विश्वतिषेधाच्च' (श्र० सू० २.२.४४) इति सूत्रे । इनमेव शाण्डिल्यं स्मारयद्भिराचार्येरधिकरिभेदेनैव शामाण्यं विमावितम् । स्यादेतत्, एवमपि तन्त्वेषु कोऽधिकारी को नेति चेत् ? उच्यते --

''शापाद् वा गौतमादीनां पापाद् वा महतो नराः । ये गता वेदबाह्यत्वं ये च सङ्कीर्णयोनिजाः ॥ तेऽधिक्रियन्ते तन्त्रादौ स्त्रीशुद्राभ्च यथायथम् ।''

तथा हि कौमें चतुर्दशाऽध्याये-

''पुरा दारुवने पुण्ये मुनयो गृहमेधिनः । ईश्वराराधनार्थाय तपश्चेरुः सहस्रशः ।।

^{9.} किञ्च B

२. वरिष्ठ: A

३. इत्यन्तेनाऽन्यतथापिष्टतया B

४. वधारित B

प्र. कुमार्गेणापीयेत्युक्त्या A

६. ग्निहोतान्युपन्यासकाले B

ततः कदाचिन्महती कालयोगेन दुस्तरा। अनावृष्टिरतीवोग्रा ह्यासीद् भूतविनाशिनी ॥ समेत्य सर्वे मुनयो गौतमं तपसा निधिम् । अयाचन्त क्षुधाविष्टा अशनं प्राणधारणम् ॥ स तेभ्यः प्रददावन्नं सुष्टं बहुतरं बुधः। सर्वे बुभुजिरे विशा निर्विशङ्कोन चेतसा।। गते त् द्वादशे वर्षे कल्पान्त इव शङ्करी । बभूव वृष्टिर्महती यथापूर्वमभूज्जगत् ॥ ततः सर्वे मुनिवराः समामन्त्र्य परस्परम् । महर्षि गौतमं ब्रुयुर्गच्छाम इति वेगतः ॥ निवारयामास च तान् कञ्चित्कालं यथासुखम् । उषित्वा मद्गृहे पश्चाद् गच्छध्विमिति पण्डिताः॥ ततो मायामयीं सृष्ट्वाँ कृशां गां सर्व एव ते । समीपं प्रापयामासुगौतमस्य महात्मनः ॥ सोऽनुवीक्यं कृपाविष्टस्तस्याः संरक्षणीत्सुकः । कृपाविष्टस्तस्याः संरक्षणोत्सुकः । गोष्ठे तां बन्धयामास स्पृष्टमात्रा ममार सा ॥ स शोकेनाऽभिसन्तप्तः कार्याकार्यं महामुनिः । न पश्यति स्म सहसा तादृशं मृनयोऽब्रुवन् ॥ गोवध्येयं द्विजश्रेष्ठ यावत्तव भरीरगा । तावत्तेऽन्नं न भोक्तव्यं । गच्छामो वयमेव हि ॥ तेन ते मुदिताः सन्तो ११ देवदारुवनं शुभम् । जग्मु: पापवशं मीतास्तपश्चतु^{९ १२} यथा पुरा ॥

^{9.} वर्षा B

२. वरमं B

३. गच्छन्तु इति A

४. सुष्टा A, स्पृष्ट्वा B

५. सोऽनुवीरय AB

६. गीष्ठे B

तादृशो A

इ. ताववन्नं B

â. नं B

९०. भावतव्यं B

^{99.} संवो B

१२. चेरु: A

स तेषां मायया जातां गोवध्यां गौतमा मृनि: । हेत्नाज्ञात्वा ः शशापातीवकोपनः ॥ भविष्यध्वं त्रयोबाह्या महापातिकभिः सदा । बभुवस्ते महाशापाज जायमानाः पुनः पुनः ॥ सर्वे सम्प्राप्य देवेशं शकुरं विष्णुमध्ययम् । अस्तवन लीकिकै: स्तोतैषच्छिष्टा इव सर्वश: ॥ देवदेवी महादेवी भक्तानामःर्तिनाशनी । कामवृत्त्या महायोगी शामान्तस्त्रातुमईथ ॥ तदा पार्श्वस्थितं विष्णुं सम्प्रोक्ष्य वृषभध्वजः। किमेतेषां भवेत कार्यं प्राहः पृण्यैषिणामिति ॥ ततः सः भगवानः विष्णुः शरण्यो भन्तवरसलः । गोपतिः प्राह विप्रेन्द्रानालोक्य पणतान हरिः॥ न वेदबाह्ये पृथ्वे पुण्यलेकोऽपि सङ्गच्छते महादेव धर्मी वेदाद विनिर्वभी॥ तथापि भक्तवात्सल्याद रक्षितव्या महेच्वर । अस्माभिः सर्व एवेमे । गन्तारोः नरकानि ॥ तस्माद्वी वेदवाह्यानां रक्षणार्थाय पापिनाम । विमोहनानि शास्त्राणि करिष्यावी वषध्वज ॥ एवं सम्बोधितो^{१२} रुद्रो माधवेनः मुरारिणाः । चकार मोहशास्त्राणि केमवोऽपि शिवेरित: ॥

^{9.} जात A, जाता B

२. गोवध्यो A

३. कोपित: A

प्त. B omits पुन:

प्र. संप्राथ B

६. नाशिनौ A

७. का वा वृत्ति: AB

^{□.} किमेतत् B

६. पुण्यैविना A

१०. नालोक AB

^{99.} एवोमे B

१२. स बोधितो A

कापालं लाङ्गलं वामं भैरवं पूर्वपश्चिमम् ।
पाञ्चरात्रं पाशुपतं तथाऽत्याति सहस्रशः ॥
सृष्ट्वा तानूचतुर्देवी कुर्वाणाः बास्त्रचोदितम् ।
पतन्तोः नरके घोरे बहुन् कल्पान् पुनः पुनः ॥
जायन्तो मानुषे लोके द्वीणपुण्य-चयास्ततः ।
ईश्वराराधनवलाद् गच्छव्यं सुकृतां गतिम् ॥
वर्तध्वमप्रमादेना नाऽन्यमा निष्कृतिहि वः ।
एवमीश्वरविष्णुभ्यां चोदितास्ते महर्षयः ॥
आदेशं प्रत्यपद्यन्त श्वरसाऽसुरविद्विषोः ।
चन्नुस्तेऽज्यानि शास्त्वाणि तत्र तत्र स्ताः पुनः ॥
शिष्यानध्यापयामासुर्दशंयित्वा फलानि स्विति।

(कूर्म, पूर्व, १६.६७-१२४)

अत च भ्रष्टानां कथि विद्यापतियाप्तये आगमाः प्रणीता इत्युक्त्या तेषां भ्रष्टाधिकारित्वम्, भ्रष्टान् प्रति प्रामाण्यञ्च स्पष्टमेव । एवमपि प्ररोचनार्थं 'चतुर्षु वेदेषु परं पुरुषार्थमलभमानः शाण्डिल्य इमां विद्यामधीतवान्' इत्यादिक्रमेण तःवाणां वैदिकमार्गादाधिवयं बहुधा दिश्वतम् । 'तत्तात्पर्यानिभिज्ञास्तु ततो भ्राम्यन्ति' इत्येतावता 'मोहनानि' इत्युवितः स्पष्टतरं चैतदपरार्के ग्रन्थमुख एव, तथा स्कान्देऽपि यज्ञवैभवखण्डे द्वाविक्राऽध्याये गौतमशापो दिश्वतःः । सूत जवाच—

''अथ वक्ष्मे महादेव श्रद्धाभावस्य कारणम् । मनुष्याणां सुरश्रेष्ठाः श्रृणु तच्छ्द्धयाः सह ॥ पुराः कालविपाकेनः प्राणिकर्मवक्षेन च । पञ्च सप्त च वर्षाणि न ववर्षे शतक्रतुः ॥ अनावृष्ट्याः द्विजाः भूमिर्दुभिक्षाऽभवद्रास्तिकाः । क्षुत्पीडा च महातीबा विजाता सवेदेहिनाम् ॥

^{9.} मुद्गलं A

२. कुर्वाणां B

३. पततो A

४. निनये B

५. सु क्षीणं पुण्यं B

६. मप्रसादेन A

७. बहु B

ь. तिजाता A

मनुष्याश्चा-समाचारा अभवन्नन्तवाञ्ख्या । हत्वा केचिन्मनुष्यांश्च भुक्तवन्तो विमोहिताः॥ हत्वा केचित् पशून् मोहादजान् केचन मोहिताः । तुरङ्गांश्च गजान् केचिद् भुक्तवन्तो यथाबलम्।। ब्राह्मणाः केचिदालोड्य विशिष्टा मुनिसत्तमाः । गौतमस्याश्रमं पुण्यं ययुः सर्वे महत्तमम्।। गौतमस्य तपोयोगात् प्रसादाच्छङ्करस्य च। आश्रमस्तस्य विप्रेन्द्राः सुभिक्षस्त्वभवद् भृशम्।। सम्भूय मुनिश्चेष्ठं गौतमं प्रणिपत्य च। प्रोचुः क्लेशेन संयुक्ता दिजाः कारुणिकं प्रति॥ वयं क्षुत्पीडिताः सर्वे भगवन् भक्त न्वल्लभ । केवलं कृपयैवाऽस्मान् रक्ष रक्ष हिते रत'।। इति विज्ञापितः श्रीमान् महाकारुणिकोत्तमः। गौतमः सर्वविष्राणामभयं दत्तवान् मृनि: ॥ पुत्रमार्यादियुक्तानां विप्राणां गौतमो मुनि: । ददौ धान्यं धनं वस्त्रं तिलं तैलञ्च गामपि।। अन्यानि यानि जन्तूनामिष्टानि सकलानि तु । तानि तेषां मुनिः श्रीमान् ददौ कारुणिकोत्तमः ॥ आधिव्याध्यस्त्रशस्त्रादिपीडाश्च विविधा द्विजाः । निवारिता मुनीन्द्रेण गौतमेन द्विजन्मना ॥ श्रीतस्मार्तसमाचारा उपदिष्टा द्विजन्मना । गौतमेन मुनीन्द्रेण मुनीन्द्राः करणाबलात्।। गौतमस्य एवं चिरगते काले महात्मनः । भूमि: तपसा केवलं सुभिक्षा 'ऽभवदास्तिकाः ॥

मोहादजांके च विमोहिताः A

२. तुरंगांश्च जनान् B, तुरङ्गनागाजान् A

३. प्रोचुस्ते क्लेशसंयुक्ता A

४. भव B

५. रत: A

६. सर्ववित्रेभ्यो ह्यभयं A

७. समाचार B

ь. द्विजन्मनां В

इ. भूमिक्षा A

ब्राह्मणेश्च पूनः सर्वेगीतमेन सुरक्षितै: । स्वदेशगमनाय विचार्य कार्यं सम्भूय निर्घणै: पुरुषाधमैः । गौर्हता गौतमेने ति महामोहवशेन कृतो मिध्याभिशापस्त् तज्ज्ञात्वाः मुनिभिः श्रीमान् गौतमो मुनिसत्तमः । महाक्रोधेन संथ्वतः शशाप ब्राह्मणा रधमान ॥ गीतम उवाच विग्रहे । महादेव-स्वरूपे महादेवस्य महादेवस्य भक्तौ च महादेवस्य नाम्नि च॥ महादेव - परिग्रहे । महादेवस्य विज्ञाने महादेवस्य संस्थाने * महादेवस्य कीतिषु ॥ महादेवाय दाने च महादेवाश्रयेषु त्रिपुण्डोदधूलनादिषु ॥ महादेवस्य चोत्कर्षे रुद्राक्षधारणे रुद्रलिङ्गस्यैव त् पूजने । रुद्रयात्रादि '-कर्मस् ॥ रुद्रालयदिद्क्षायां तव्र तवापि दुर्जनाः । यद्यत् रुद्र'-सम्बन्धि सर्वदा ब्राह्मणाधमाः ॥ भवता[®]मन्मखा युयं नित्यकर्माद्यनुष्ठाने काम्यविवर्जने । तथा सर्वदा बाह्यणाधमाः ॥ भवतामुनमुखा युयं द्विजाधमाः । दान्तिशान्त्यादिविज्ञानसाधनेषु सर्वदा ब्राह्मणाध्यमाः ॥ भवतामुनमुखा युयं प्रवचनेऽपि च । स्वाध्याये च जपे चैव तथा यूयं सर्वदा भवतामुन्मुखा ब्राह्मणाधमाः ॥ विविधेषु च कर्मस् । नानाविधेषु यज्ञेषु भवतामृनमुखा सर्वदा युयं ब्राह्मणाधमाः ॥

^{9.} त ज्ञात्वा B

२. ब्रह्मणा B

३. महादेव A

४. च स्थानि B

प्र. बाघादि A

६. यदा तु रुद्र B, यदात् रुद्रस्य A

७. भवेताम् A B (in all the verses where this line is repeated)

a. विधेषु B

६. B omits कमंसु

कुच्छ्चान्द्रायणादौ च तथा मासोपवासके । भवतामुनमुखा यूयं सर्वदा बाह्मणाधमाः ॥ वेदभवती तथास्तिक्ये । योगाङ्गेषु यमादिषु । भवतामुन्मुखा यूयं सर्वदा बाह्यणाधमाः ।। श्रुतिसम्तिपुराणोक्तेष्वर्थेषु सकलेषू यूयं सर्वदा ब्राह्मणाधमाः ।। भवतामुन्मुखा ं चैव परदारविवर्जने । स्वदारगमने भवतामुनमुखा यूयं सर्वदा ब्राह्मणाधमाः ॥ शङ्करादिति । विष्ण्वादिदेवताः सर्वा विशिष्टाः भ्रान्तिविज्ञानसम्पन्ना । भवत ब्रह्मणाधमाः ॥ शंखचक्रगदापद्मदण्डपाशाङक्शादिभिः। यूयं भवत ब्राह्मणाधमाः ॥ श्रद्धया निहीनजातिनाम्ना तु रूपेण च तथैव च। अङ्किताः श्रद्धया यूयं भवत ब्राह्मणाधमाः ॥ वर्त्ताश्वात्थपत्राधे "चन्द्रदीपादिलिङ्गिनः । भवतं श्रद्धया साईं ललाटे बाह्मणाधमाः ॥ पितृमातृसुतभ्रातृ भार्याविक्रयिणः बन्ध्विक्रयिणस्तद्वद्' भवतः ब्राह्मणाधमाः ॥

^{9.} वेदभक्ते A B

२. तथा स्निग्धे A

३. योगेषु A

४. आगमादिषु A

५. संयत्ता A, संपत्ता B

६. A B repeat भवेतामुन्मुखा in place of भवत ब्राह्मणाधमा:।

७. A B repeat भवे o

निहीनजातिना भ्रात्रहपेण A

इ. A B repeat भवे o

९०. पत्नार्धं A

^{99.} भवेन A, भवे B

१२. बन्धुविक्रयिणस्तथा B

१३. भवेत A B

वेदविक्रयिणस्तद्वत् तीर्थविकयिणस्तथा । धर्म विक्रयिणस्तद्व भवत ब्राह्मणाधमाः ।। सराविकयिणस्तद्वन्मांसविकयिणस्तथा । मत्स्यविक्रयिणस्तद्वद् भवत बाह्मणाधमाः ॥ पाञ्चरात्रे च कापाले तथा कालामुखें ऽपि च । शाक्ते च दीक्षिता यूयं भवतं ब्राह्मणाधमाः॥ बौद्धे चाऽईन्मते चैव तथा पाशुपतेऽपि च । शाम्भवे दीक्षिता युयं भवत नाह्यणाधमाः॥ पाखण्डेषु तथाऽन्येषु मार्गेष्वश्रौतकेषु व । श्रद्धया दीक्षिता यूयं भवत ब्राह्मणाधमाः॥ युष्माकं वंशजाताश्च सर्वे स्त्रीभिः सह द्विजाः । मदुक्तार्थप्रकारेण भवन्तु ब्राह्मणाधमाः ॥ बहुनोक्तेन कि साक्षाच्छिवे संसारमोचिके । तत्सम्बन्धिषु सर्वेषु श्रुतिस्मृत्यादिकेषु च ॥ युष्माकं वंशजातानां युष्माकं च तथैव च । श्रद्धाभावः सदैवास्त् शापस्तीत्रः कृतो मया।।

सूत उवाच

एवं मुनीन्द्रेण कृते च शापे
द्विजाधमाश्चापि तदाज्ञयैव ।
तदाऽभवंस्तत्कुलजाश्च सर्वे
स्वभावजो ह्येष मुने: प्रभावः ॥
श्रद्धाभावस्तेन जातो नराणां
साक्षाद् रुद्दे तस्य धर्मे च विप्राः ।
तस्माद् विद्वांस्तद्विनाशाय साक्षाद्
रुद्वं नित्य पूजयेच्छूद्वयैव ॥

^{9.} B omits this line

२. B omits भवत बाह्मणाधमाः

३. भवेत A B

४. कालमुखे A

४-७. भवेत A B

द. तदार्ज्यंव B

विपुण्ड्रमुद्धूलनमास्तिकोत्तमः

समाचरेन्नित्यमतन्द्रितस्तथा ।

विशेषतः शाङ्करवेदने रतो'

भवेदशेष कथितं मयाऽनघाः ॥

(सूतसंहितायाम्, यज्ञवैभवखण्डे, ३२.१-४७)

इत्यध्यायः । तथा पराशरोपपुराणे तृतीयेऽध्याये ब्रह्मशापो दिशतः —

रद्राधिवसमिविज्ञाय ब्रह्मनारायणी पुरा । अहं ब्रह्मं त्वहं चेति विभ्रान्त्या कुरुतां रणम् ॥ क्रोधेन महता युक्तो ब्रह्मा सर्वजगत्पितः । शशाप विण्णुं गर्भस्थो भवः चातिविमोहितः ॥ त्वद्भक्ता ब्राह्मणाः साक्षात् त्वपुण्ड्रे भस्मगुण्ठने । भवेयुविमुखा नित्यं वेदसिद्धे विमुक्तिदे ॥ तिश्र्ले चतुरसे त्या । विण्ड्रान्तरे रता । नत्यं भवेयुस्तान्विका द्विजाः ॥ आयुधः शंखचकाद्यैस्त्वदीयैरिङ्कता द्विजाः ॥ अग्नितप्तैर्महामोहाद् भवेयुस्तान्विका द्विजाः ॥ विगन्तप्तैर्महामोहाद् भवेयुस्तान्विका द्विजाः ॥ विद्यासिद्धेन मार्गेण त्वदीयाराधने द्विजा । त्वद्भक्ता विमुखा नित्यं भवेयुः परिमोहिताः ॥ त्वद्भक्ता विमुखा नित्यं भवेयुः परिमोहिताः ॥

o. रती AB

२. काथितं B

३. पाराशरोपपुराणे B

४. A omits ब्रह्म

प्र. A adds तदा

६. विष्णु B

७. भवेच् A

s. साक्षो B

^{£.} कुण्डने B

१०. चतुरस्ते A

११. वेणुपत्रापमे B

१२. रतौ A

१३. मोहा B

त्वदीये पाड्चरात्ने च तन्त्रे भागवते तथा । दीक्षिताच्च द्विजा नित्यं भवेयुर्निर्भया हरे ॥ श्रीतस्मार्तसदाचारे सद्योमुक्तिकरे शुमे । त्वद्भक्ता विमुखा नित्यं भवेयुः परिमोहिताः॥" (पराश्वरोपपुराणे, ३.२४-३१)

इति । दधीचिशायो 'ऽपि सौरपुराजे सप्तमेऽध्याये दिशतः —

"एते च ब्राह्मणाः सर्वे ये द्विषन्तो महेश्वरम् । भवन्तु वेदबाह्मास्ते तमोपहतचेतसः ॥ पाखण्डाचारनिरतास्तर्वे निरयगामिनः । कती युगे तु सम्प्राप्ते दरिद्राः शूद्रयाजकाः ॥ सर्वस्मादिधको ददः पशुपाशिवमोचनः । पराङमुखस्तु युष्माकं माभूत् पारित्रिकी गति ॥" (सौरपुराणे, ७.३५-४०)

इत्यादिना । तथा कौमें सप्तविशेऽध्याये-

"तिष्ये मायामसूयाञ्च वधं चैव तपस्विनाम् । साधयन्ति नरा नित्यं तपसा ह्याकुलीकृताः ॥"

इत्युपक्रम्य

"यतप्रश्व भविष्यन्ति शतक्राेऽथ सहस्रशः ।
नाशयन्ति हाधीतानि नाऽधिगच्छन्ति बाऽनघः ।
गायन्ति लौकिकैगनिदेंबतानि नराधिप ॥
वामपाशुपताचारास्तथा व पाठ्नचरात्रकाः ।
भविष्यन्ति कलौ तस्मिन् ब्राह्मणाः क्षत्रियास्तथा ॥
ज्ञानकर्मण्युपरते लोके निष्क्रियतां गते ।
कीटमूषकसर्पाश्च धर्षयिष्यन्ति मानवान् ॥

^{9.} दधीचिशापे B

२. पराङमुखोऽस्तु A

३. बन्धे B

४. वानघ A

u. र्वेवतानि B

कुर्वन्ति चावताराणि ब्राह्मणानां कुलेषु वै ।
दधीचिशापनिर्दग्धाः पुरा दक्षाऽध्वरे द्विजाः ॥
निन्दन्ति च महादेवं तमसाविष्टचेतसः ।
वृथा धर्मं चरिष्यन्ति कलौ तिस्मिन् युगान्तिमे ॥
ये चाऽन्ये शापनिर्दग्धा गौतमस्य महात्मनः ।
सर्वे ते च भविष्यन्ति ब्राह्मणाद्यासु जातिषु ॥
विनिन्दन्ति महादेवं ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।
वेदबाह्मव्रताचारा दुराचारा वृथाश्रमाः ॥
मोहयन्ति जनान् सर्वान् दर्शयित्वा फलानि तु ।
तमसाविष्टमनसो वैद्याल्यतिकाधमाः ॥''
(कर्मः पर्वत ३०१ २३-३२

(कूर्म०, पूर्व०, ३०.१, २३-३२)

इति । तथा पापविशेषस्याऽपि तन्त्रमार्गप्रवेशप्रयोजकत्वं पाराशरे एकादशाऽध्याये दिशतम् ---

''शंखचकगदापद्मवज्रपाशांकुशादिभिः । अङ्किताश्च भविष्यन्ति मनुष्याः पापकर्मणा ॥ त्यजन्ति धर्मं वेदोक्तं तथा स्मृतिपुराणगम् । वेदाङ्गानि च मोहेन मनुष्याः पापकर्मणा ॥ पाञ्चरात्रे च कापाले पाखण्डेष्वपरेषु च । दीक्षिताश्च भविष्यन्ति मनुष्याः पापकर्मणा ॥'' (पराशरोपपुराणे, ११.११, १३-१४)

साम्बपुराणे-

"श्रुतिभ्रष्टः श्रुतिप्रोक्तप्रायक्वित्ते (ऽ) भयं गतः । कमेण श्रुतिसिद्ध्यर्थं मनुष्यस्तन्त्वमाश्रयेत् ।। धर्मशास्त्रे पुराणे च प्रोक्तं हि मरणान्तिकम् । प्रायक्वित्तं मनुष्याणां पापिष्ठानां सुदारणम् ॥

^{9.} च B

२. द्वेजाः B

३. थे B

४. जना नित्यं B

५. दिशत B

६. A reads मं and B मनु in place of मनुष्या: पापकर्मणा

७. मनु AB in place of मनुष्याः पापकर्मणा

ь. तन्त्रमाश्रितान् B

तन्त्राधिकारि निर्णयः

भयं दुर्बलचित्तानां मरणाज्जायते भृशम् । तेषामेवाऽभिरक्षार्थं खल्वहं तन्त्रमुक्तवान् ॥"

इति । तथा तत्रैव--

"पाञ्चरात्रं भागवतं तन्त्रं वैखानसाभिधम् । वेदभ्रष्टान् समुद्दिश्य कमलापतिरुवतवान् ॥

इति । मुक्तिखण्डे चतुर्थेऽध्याये

''अत्यन्तस्खलितानां हि द्विजानां वेदमार्गतः । पाञ्चरात्नादयो मार्गाः कालेनैवोपकारकाः ॥'' (सूतसंहितायाम्, मुक्तिखण्डे, ४.९७, ९०)

इति । पाञ्चरात्नादीनां न श्रुतिपुराणसाम्यं किन्तु पतितादीन् प्रत्येवाऽनुष्ठापकत्वम्, काल-विलम्बेन कथञ्चिदुपकारकत्वञ्चेति तस्मिन्नेव प्रघट्टके माधवः । **यज्ञवैभ**वखण्डे पञ्च-चत्वारिणेऽध्याये आगमानुपक्रम्य—

> "अधिकारिविशेषेण क्रमेणैव विमुक्तये । प्रवर्तन्ते मुनिश्रेष्ठाः सत्यमेव मयोदितम् ॥ तत्तत्तन्त्रेषु ये मर्त्या दीक्षिता मुनिसत्तमाः । सोंऽशस्तैरेव संग्राह्मः सर्वथा नैव वैदिकैः ॥" (सूतसंहितायाम्, यज्ञवैभवखण्डे, ४५, ५६, ५७)

इति । तथा सूतसंहितायामेव चरमेऽध्याये-

''अथ परिश्वभन्तया सिन्विदानन्दपूर्णं परिश्वमनुभूय स्वात्मरूपेण सूतः । मुनिगणमवलोक्य प्राह साक्षाद् घृणाव्धः' जनपदहितरूपं वेदितव्यं तु किञ्चित्।।

^{9.} खचहं B

२. A omits तथा तत्रैव-"'पाञ्चरार्त्र "" "रुक्तवान्" इति ।

३. यो B

४. साक्षाध्वनाब्धिर् B

प्र. जनयदहितरूपं A

६. केचित् B

श्रुतिरिव मनुजानां वर्णधर्मं बभाषे परगुरुरखिलेशः प्राह तन्तेषु तद्वत् । श्रुतिपथगलितानां वर्णधर्मं घृणान्धिः श्रुतिपथनिरतानां नैव तत्सेवनीयम् ॥ श्रुतिपथनिरतानामाश्रमा यद्भवताः परगुरुरखिलेशस्तद्वदाहाश्रमांश्च श्रुतिपथगलितानां मानुषाणां तु तन्त्रं हरिरपि मुनिमुख्यः प्राह तन्त्रे स्वकीये।। विधिरपि मनुजानामाह वर्णाश्रमांश्च श्रतिपथगलितानामेव तन्त्रे स्वकीये। श्रुतिपथनिरतानां ते न संसेवनीयाः श्रुतिपथसममार्गी नैव सत्यं प्रयोक्तम् ।। हरहरिविधिपूजा कीर्तिता सर्वतन्त्रे श्रुतिपथनिरतानां यद्वदुक्ता तु पूजा । श्रुतिपथगलितानामेव तन्त्रोक्तपूजा श्रुतिपथनिरतानां सर्ववेदोदितैव ॥ श्रुतिपथगलितानां सर्वतन्त्रेषु लिङ्गं प्रिथतमखिलदु:खध्वंसकं तन्न श्रुतिपथनिरतानां तत्सदा नैव धार्यं श्रुतिरिप मनुजानामाह लिङ्गं विशुद्धम् ।। शिवागमोक्ताश्रममानवस् तिपुण्डलिङ्गं तु सदैव धारयेत् । तदुक्तमन्त्रेण ललाटमध्यमे महादरेणैव सितेन भस्मना ॥

^{9.} परगुरुरखिलेश: A

२. माश्रया B

३. मुख्या: B

४. स्वेन B

प्र. संसेवनीयः A

६. त सदेव B

७. धारयत् B

विष्ण्वागमोक्ताश्रमनिष्ठमानवस्

पुण्ड्रान्तरमूर्ध्वं रूपकम् ।

विश्वलरूपं चतुरस्रमेव वा

मृदा ललाटे तु सदैव धारयेत्।।

ब्रह्मागमे क्ताश्रमनिष्ठमानवो ।

ललाटमध्येऽपि च वर्तुलाकृतिम्।

तदुक्तमन्त्रेण _____ सितेन भस्मना

मृदाऽथवा चन्दनतस्तु धारयेत् ॥ सदृशं हरिचन्दनेन

अश्वत्थपन्न सदृशं

मध्ये ललाटमतिशोभनमादरेण

बुद्धागमे मुनिवरो यदि संस्कृतः स्यात्

मृद्वारिणा सततमेव तु धारयेत् सः ॥ **उद्धविपुण्डत्रयं नित्यं धारयेद् भस्मना मृदा ।**

ललाटेऽर्हागमे निष्ठश्चन्दनेनाऽथवा नरः॥

सितेन भस्मना तियंक् त्रिपुण्ड्रस्य तु धारणम् ।

सर्वागमेषु निष्ठानां तत्तन्मन्त्रेण शोभनम्॥ शिवागमेषु निष्ठानां धार्यं तिर्यंक् तिपुण्ड्रकम् ।

एकमेव सदा भूत्या नैव पुण्ड्रान्तरं बुधाः॥

वेदमार्गैकनिष्ठानां वेदोक्तेनैय वर्सना।

ललाटे भस्मना तिर्यक् विपुण्ड्रं धार्यमेव हि ॥

विना पुण्ड्रान्तरं मोहाद् धारयन् पतित द्विज: ।

विष्ण्वागमादितन्त्रेषु शिक्षितानां विधीयते ॥

शाङ्खसक्रगदापूर्वेरङ्कनं नाऽन्यदेहिनाम् ।

दीक्षितानां तु तन्त्रेषु नराणामञ्जूनं द्विजाः॥

उपकारकमेवोक्तं क्रमेण मुनिपुङ्गवाः ।

पुण्ड्रान्तरस्य तन्त्रेषु धारणं दीक्षितस्य तु॥

वेदमार्गैकनिष्ठस्तु मोहेनाऽप्यिङ्कतो यदि ।

पतत्येव न सन्देहस्तथा पुण्ड्रान्तरादिष ॥

ललाठे B

^{₹.}

ब्रह्मागमोक्तागमनिष्ठमानवो A, ब्रह्मागमोक्ताप्रमनिष्टमानवो B ₹.

मनिवरा B 8.

A reads तिपुण्ड्रस्य तु धारणम् in place of तिपुण्ड्रं धार्यमेव हि ٧.

तन्त्रोक्तेन प्रकारेण देवता या प्रतिष्ठता।
साऽपि वन्द्या सुसेव्या च पूजनीया च वैदिकै: ॥
शुद्धमेव हि सर्वत्न देवतारूपमास्तिकाः ।
तत्तत्तन्त्रोक्तपूजा तु तत्तिष्ठस्य केवलम् ॥
तन्त्रोषु दीक्षितो मर्त्यो वैदिकं न स्पृशेत् सदा ॥
दौदिकश्चाऽपि तन्त्रेषु दीक्षितं न स्पृशेत् सदा ॥
राजा तु वैदिकान् सर्वान् तान्त्रिकानिष्ठलानिष ।
असङ्कीर्णतया नित्यं स्थापयेन्मुनिसत्तमाः ॥
"

(सूतसंहितायाम्, यज्ञवैभवखण्डोपरिभागे, सूतगीतायाम्, ५.२४, २६-४३, ४५-४७)

इत्यादि । 'तथा पुण्डान्तरादपि' इति स्मृतिविरुद्धवेणुपत्नाद्याकार'-तिलकाद् इत्यर्थः । अत एव वासिष्ठलैङ्गे नवमेऽध्याये —

> ''अश्रौतमूर्ध्वपुण्ड्रादि ललाटे श्रद्धया सह । धारयिष्यन्ति मोहेन युगान्ते समुपस्थिते ॥''

इति श्लोके अश्रौतिमिति विशेषणम् । पाराशरे तृतीयाध्यायेऽपि --

"तिशूले चतुरस्ने च वेणुपत्रोपमे तथा। पुण्ड्रान्तरे रता नित्यं भवेयुस्तान्तिका द्विजाः।"

(पराश्वरोपपुराणे, ३.२७)

इति शापपरे श्लोके त्रिशूल-इत्याद्युक्तम् अन्यथा पुण्ड्रान्तरेत्यनेनैव गतार्थं स्यात्'। श्रह्माण्डपुराणेऽपि —

> ''सप्त-षट्-पञ्चभिः पुण्ड्रं मध्यमं तिविधं स्मृतम्' । दशाङ्गुलप्रमाणं तु उत्तमोत्तममुख्यते ॥

^{9.} पूजासु A

२. मतमुत्तमम् A

३. वेणुयात्राद्याभाद B

४. वासिष्ठे लैज्जे A

प्र. धारयिष्यं B

६. B omits मोहेन

७. गतार्थत्वात् A

ч. मतं B

^{€.} उत्तमोत्तम उच्यते B

नवाङ्गुलं मध्यमं स्यादष्टाङ्गुलमतः परम् । चतुस्त्रिद्ध्यङ्गुलैः पुण्ड्रं कनिष्ठं त्रिविधं भवेत् ॥''

अत्र हि अङ्गुलान्न्यूनं^१ न धार्यमिति प्रतीयते । अत एव **ब**ह्मपुराणे—

> ''त्यागो^९ दानं तपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् । भस्मीभवति तत्सर्वमूध्वंपुण्ड्रं विना कृतम् ॥ ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्यात् व्विपुण्ड्रं भस्मना सदा ।''

इत्युक्तम् । पारिजाते शौनकः -

''ऊर्ध्वपुण्ड्रं शिवस्यैवं कुर्युविष्णोश्च वा बुधाः ।''

इति । तत्रैव--

"तिपुण्ड्रेन विना येन विप्रेण यदनुष्ठितम् । न तद् ध्यानं न तज्ज्ञानं न तद्दानं तपो न सः ॥"

इत्यादि । कर्ध्वंपुण्ड्रत्रिपुण्ड्रयोः समुचितयोर् एकैकस्य वा धारणं कर्तव्यमिति विकोटिको विकल्पः । स च कुलाचारादिनाऽथ व्यवतिष्ठत इति ब्रह्मपुराणादौ स्पष्टम् । प्रकृतमनुसरामः । इत्यं श्रु तिभ्रष्टानामागमेष्वधिकारः सिद्धः । तथा सङ्करजानामप्यधिकारः कौमें द्वाविशेऽध्याये दिश्यतः —

''अथांशोः' सास्वतो नाम विष्णुभनतः प्रतापवान् । महात्मा दाननिरतो धनुर्वेदविदां वरः ॥ स नारदस्य वचनाद् वासुदेवाऽर्चने रतः । शास्त्रं प्रवर्तयामास कुण्डगोलादिभिः श्रितम् ॥ तस्य नाम्ना तु विख्यातं सात्वतं नाम शोभनम् । प्रवर्तते महाशास्त्रं कुण्डादीनां हितावहम् ॥"

(कूर्म०, पूर्व०, २४.३०-३२)

गुलान्न्यूनं B

२. यागो B

३. रस B

४. समुच्चितयो B

५. अपांशो: A

६. सात्त्वतो A

स्त्रीशुद्राऽधिकारो भागवते दशमस्कन्धे दिशतः—

''तेनोक्तं सात्वतं' तन्त्रं यज्ज्ञात्वा मुक्तिभाग् भवेत्। यत्न स्त्रीशुद्रदासानां संस्कारो वैष्णवः स्मृतः ॥"

इति । हेमाद्रौ प्रायश्चित्तकाण्डे पद्मपुराणवचनमुदाहृतम्

''श्रृणु राम महाबाहो लिङ्गचक्रादिधारिणाम्'। शूद्रधर्मरतानां हि तेषां नाऽस्ति पुनर्भवः॥ विप्रस्यैतद् विगर्ह्यत्वात् प्रायध्चित्तमुदीरितम् ॥''

इति । अत्र' 'शूद्रधर्मरतानाम्' इत्यनेन कुण्डगोलकयोरप्यधिकारो लभ्यते । 'शूद्राणां हि सधर्माण: सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः' इति स्मृत्या तेषां शूद्रधर्मातिदेशात् । शूद्राणां तु तद्धर्मरतत्वं स्पष्टमेव । किञ्च स्वधर्मत्यागेन शूद्रधर्मरतानां द्विजानामपि पतितानामनेनाऽधिकारः । 'विप्रस्य' इति स्व-धर्मस्यस्येति भावः । इतरस्य पूर्वार्द्धेनाऽधिकारलाभात् । ब्रह्मपुराणे दशमेऽध्याये—

''तप्तमुद्रा ह्यन्त्यजाय हरिणा निर्मिता पुरा। भूदेवस्तप्तमुद्रां तु चिह्नं कृत्वा विमूढ्यीः॥ इह जन्मनि शूद्रः स्यात् प्रेत्य श्वा च भविष्यति॥"

इति । आश्वलायनस्मृतौ पष्ठेऽध्याये--

"शिवकेशवयोश्चिह्नं" चक्रशूलादिकं द्विजः।
न धारयेत् मतिमान् वैदिके वर्त्मान स्थितः ॥
त्यक्तवैदिककर्माणोः नास्तिका नटनर्तकाः ।
ते धारयेयुश्चिह्नानि शिवयोभिन्नबुद्धयः ॥
वेदाक्षरिवहीनानां नास्तिकानां द्विजन्मनाम् ।
विहितं धारणं नित्यं चिह्नानां केशवेशयोः ॥
तेषां भिन्नधियां किञ्चित् सुगत्यर्थे शिवः पुरा।
कृपया तच्चकारेह पुराणेषूदितं च तत् ॥"

^{9.} सात्त्वतं A

२. धारिणम् B

३. A omits अन

४. जन्मुनि

५. चिह्ने A

६. त्यक्तवैदिकर्माणो B

७. भिन्निधयं B

तन्त्राधिकारिनिर्णयः

इति । किञ्चिदिति तन्त्रमित्यर्थः । इहेति स्मृतिष्वित्यर्थः । चकारो^९ भिन्नक्रमः पुराणेषु चेति योज्यः । अतएव स्मृतिपुराणयोरिष । क्विचित्तन्त्र^३— समानविषयत्वं पराशरपुराणे दशमेऽध्याये स्पष्टीकृतम् —

"वेदमूलतया नित्यं प्रवृत्ता अपि सत्तम । क्विचत् कदाचित् स्मर्तारस्तन्त्रार्थं च ब्रुवन्ति वै ॥ क्विचत् तन्त्वानुरोधेन धर्मं पौराणिका अपि । वदन्ति तादृशोंऽशस्तु ग्राह्यस्तन्त्वावलम्बिना ॥ पुराणे धर्मशास्त्रे च योंऽशः श्रुत्या विरुध्यते । स तन्त्वार्थस्तु विज्ञेयः समासेन मनीषिभिः ॥" (पराशरोपपुराणे, १०.७१-७३)

इति । स्कान्देऽपि

''तन्त्राऽवलम्बनेनैव पुराणानि च कानिचित्। साक्षाद् वेदविरुद्धार्थं प्रवदन्ति क्वचित् क्वचित्।।' अधिकारिविभेदेन नैव वेदपरं प्रतिरं।''

इति । अधिकारीति भ्रष्टाद्यधिकारीत्यर्थः । अत एव वैदिकान् प्रति तप्तमुद्रादे निषेधकं तद्धारणे प्रायश्चित्तविधायकं प्रायश्चित्ता "ऽननुष्ठाने नरकादिबोधकं च वचनसहस्रं तत्र तत्रोपलभ्यते । दिङ्मात्रन्तु प्रदर्शयामः । वृहन्नारवीये चतुर्दशाऽयाये —

"यस्तु सन्तप्तशंखादि लिङ्गचिह्नतनुर्नरः। स सर्वयातनाभोगी चाण्डालः कोटिजन्मसु॥

^{9.} चकारा B

२. क्व चित्तन्त्र A, क्वचित्तंत्र B

३. तन्त्रात्तर्थस्तु A

४. वेदप्ररपतीति B

५. तप्तमुद्राद्वे B

६. A omits प्रायश्चित्तविधायकं

७. प्रायश्चिता A

इ. चतुर्थाऽध्याये A

इ. शंखारि B

१०. चण्डाल: A B

तप्तशंखादिलिङ्गाङ्किततनुं नृप। यं' द्विजं सम्भाष्य रौरवं याति यावदिन्द्राश्चतुर्देश ॥ चक्राङ्कित - तन्यंत तन कोऽपि न संवसेत। यदि तिष्ठेन्महापापीं सहस्रब्रह्महा भवेत ॥ गंगास्नानरतो वाऽपि अश्वमेधरतोऽपि वा । चकािक्कृत - तन् स्पृष्ट्वा पश्येत् सूर्यं जपन्नरः "॥ चक्राब्हित'-तनुं दृष्ट्वा पश्येत् सूर्यं जपेन्नरः । जनेशपीरुषं सुक्तमन्यथा रीरवं वजेत् ॥ लिङ्गाङ्किततनुं दृष्ट्वा पश्येत् सूर्यं नरेश्वर । जपेच्च शतरुद्रीयमन्यथा रौरवं व्रजेत ॥ बाह्मणस्य तनुर्जेया सर्वदेवसमाश्रिता । सा चेत् सन्तापिता राजन् कि वक्ष्यामि तदेनसः॥ चक्राङ्किततनुर्वाऽपि राजन् लिङ्गाङ्कितोऽपि वा। नाधिकारी परिज्ञेयः श्रीतस्मार्तेषु कर्मस ॥"

यज्ञवैभवखण्डे एकचत्वारिशेऽध्याये-

"पाणाङ्कुणगदादण्डणङ्खचकादिभिद्विजाः । अङ्कनं विग्रहे सन्तः पातकं प्राहुरास्तिकाः ॥ (सूतसंहितायाम्, यज्ञवैभवखण्डे, ४९.९६)

हेमाद्रौ प्रायश्चित्तकाण्डे वायुपुराणे —

''ब्राह्मणो यदि मोहेन तापयेद् वह्निमुद्रया । न कर्माहों भवेदज्ञः' स वै पाषण्डसंज्ञकः' ॥''

^{9.} ये A

२. यान्ति A

३. चक्रांकिक B

^{8.} क B

५. धरतोऽपि वा B

६. चक्रांकिक B

७. B reads रौरवं युगमश्रुतो in place of जपन्नर:।

s. चक्राङ्गिक B

S. A omits this line

^{90.} भवेदल B

^{99.} पाखंडसंज्ञिक: B

लिङ्गपुराणे —

"शङ्खचके तापियत्वा यत देहे प्रदह्मते । स जीवन कुणपस्त्याज्यः" सर्वधर्मंबहिष्कृतः ॥"

आदित्यपुराणे---

''देवेषु यज्ञभागेषु यस्य नाऽस्त्यधिकारिता । स तापयित्वा चक्रादीन् धारयेत् स्व³-भुजद्वये ॥ बाह्यणो यदि मोहेन धारयेत् तप्तमुद्रिकाः । तस्य दर्शनमात्रेण कुर्यात् सूर्यावलोकनम् ॥''

वह्मिपुराणे ---

''पूर्वजाततनुं दग्ध्वा शङ्खनक्रादिभिः पृथक् । न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा स्नानदानजपादिभिः ॥ तस्य निष्कृतिष्टपन्ना पाराशर्येण भाषिता । केशान् स वापियत्वा तु पुनः कर्म समाचरेत् ॥ गर्भगोलात् समुद्धृत्य गर्भाधानादिपूर्वकम् । वध्ठ्यावृत्येव कुच्छाणां प्रायश्चित्तम् ॥

कोमें--

''अज्ञात्वा मखजेभ्यस्तु' मुद्रादग्धेभ्य आदरात् । सुवर्णमात्रसंग्राही प्राजापत्यं समाचरेत्॥''

मानवोपपुराणे चतुर्दशाऽध्याये'---

''आयुधै: शङ्खचकार्यैर्न दहेच्च कदाचन ।''

स जीवकुणपन्त्याज्यः B

२. स्वे A

३. A omits विसपुराणे

४. पूर्वजस्य तनुं B

५. पराशर्येण B

६. संवापियत्या A

७. गर्भगोलान् A

इ. मुखजेभ्यस्तु B

^{€.} चतुर्दशेऽध्याये A

इति । पाराशरपुराणे सप्तमेऽध्याये-

"न दाहयेद् द्विजश्रेष्ठं न दहेच्वऋपूर्वकैः । अङ्कितो यः स्वदेशात् तं राजा शीघ्रं विवासयेत् ।। अत्यन्तपतितानां हि श्वपदाद्यञ्कनं नृणाम् । विघीयते न शुद्धान।मतः शुद्धं न वाऽङ्कयेत् ।। अध्यापने चाऽध्ययने श्रौतस्मार्तेषु कर्मसु । सम्भाषणे च सम्बन्धे नाऽधिकारी हि लाञ्छितः ।।"

(पराणरोपपुराणे, ७.१७, १८, २७)

प्रयोगपारिजात-पृथ्वीचन्द्रोदयादिनिबन्धेषु विष्णुं-शातातपहारीतादिवचनान्युदाहतानि । तद्यथा विष्णुः —

''शङ्खचक्राद्यङ्कनञ्च गीतनृत्यादिकं तथा ।

एकजातेरयं धर्मो न जातु स्याद् द्विजन्मनः ।।

यथा श्मशानजं काष्ठमनहँ सर्वकर्मसु ।

तथा चक्राङ्कितो विप्रः सर्वकर्मसु गहितः ।।

शङ्खचकं मृदा यस्तु कुर्यात् तप्तायसेन वा ।

स शूद्रवद् बहिष्कार्यः सर्वस्माद् द्विजकर्मणः ।।''

शातातपः --

"अङ्गेषु नाऽङ्कयेद् विष्रो देवतायुधलाञ्छनैः । अङ्कयेद् यदि वा मोहात् पतत्येव न संशयः ॥"

हारीत —

''रागसन्दग्धगात्राणां न स्यात् पारत्रिकं' शुभम्।

बोधायनः-

''नाऽक्कनाय दहेद् देहं['] दहेच्चेत् कामकारतः । नाऽधिकुर्वन्ति दग्धाङ्गाः श्रौतस्मार्तेषु कर्मंसु ॥''

^{9.} चऋप्रसाङ्गनं A

२. शुद्धानमतः A, शुद्धानां आतः B

३. वञ्चयेत् A

४. सम्बन्धो B

ध्र. विष्णु: A

६. वहि: कार्य: AB

७. पावित्रकं A

इ. गात्रं A

इ. काकनारत: B

यम:---

"नाऽङ्कनाय दहेद् गात्रं देवतायुधलाञ्छनैः । दहनाल्लेखनाद् विष्ठः पातित्यं याति तत्क्षणात् ॥"

इत्यादि । पाराशरमाधवीये-

''चक्राङ्किततनुर्यस्तु मृदा काष्णीयसेन वा । स शूद्रवद् बहिष्कार्यः सर्वस्माद् द्विजकर्मणः ॥''

इत्यादि । तदयं निर्गंलितोऽर्थः अष्टादीनामेवागमोक्तदीक्षायामधिकारः । तप्तमुद्रादिविधि-प्रशंसादिकमपि तद्विषयम् । निषेधास्तु वैदिकविषयका इति । यत्तूवतं नृसिहपरिचर्यायाम् — "शिवलिङ्गाऽङ्कितवृषवदन'न्याधीनतायै तप्तचकादि धारयेत्", तत्र श्रुतयः*:—

''यो ह वै सुक्लोकमौलेर्धर्माननुतिष्ठमानोऽग्निना चक्रं धत्तेऽग्निर्वै सहस्रारः । सहस्रारो नेमिर्नेमिना तप्ततनूः सायुज्यं सलोकतामाप्नोति' इति ।

> "चकं विभित्त वपुषाऽभितप्तं वलं देवानाममृतस्य विष्णोः। स एति नाकं दुरिता विध्य विशक्ति यद्यतयो वीतरागाः।"

इति । ऋकपरिशिष्टे---

''अतप्ततनूर्न तदामो अध्नुते श्वतास इद्वहन्तस्तत्समाणत ।'' (ऋग्०, ६.८३.१)

यजुष्यु--

"प्र ते विष्णो अञ्जचक्रे सुतप्ते जन्माम्मोधि तर्तवे चर्षणीन्द्राः मुले बाह्नोर्दधतेऽन्ये पुराणलिङ्गान्यङ्गे तप्तायुधान्यर्पयन्तः।"

- 9. वदनै B
- २. A omits वे
- ३. भिन्नं A
- ४. नाकुं B
- प्र. डियता A, डिरता B
 - * Vedāntadešika quotes these passages in his Saccaritra-rakṣā (p. 43, kāncheepuram Ed.)
 - —साम्नि च 'अग्निवँ सहस्रारः ... सलोकतामाप्नोतीत्युपनिषदिति ।'
 - ऋग्वेदखिले 'चक्रं बिभितः चीतरागा' इति ।
 - तिरुविप वेदेषू 'पविव्रं ते ···अतप्ततनुर्न समासते' इति ।
 - -- ऋचि बाष्कलशाखायाम् -- 'प्र ते विष्णो तावकान्यर्पयन्ति' इति ।

इति । वायुपुराणे-

'अग्निनैव तु सन्तप्तं चक्रमादाय वैष्णयः । धारयेत् सर्ववर्णानां हरिसालोक्यसिद्धये ॥'

इति । ब्रह्माण्डे ---

'कृत्वा धातुमयों मुद्रां' तापियत्वा स्वकां तनुम्। चकादिचिह्नितां भूप धारयेद् बैष्णवो नरः॥'

इति । नारबीयपञ्चरात्रे--

'द्वादशार' तु पट्कोणं वलयद्वयसंयुतम्' हरे: सुदर्शनं तप्तं घारयेस् तद्विचक्षणः॥'

इति । न चैतत्सर्वं ब्राह्मणेतरवर्णं — विषयकमिति शङ्कनीयम् । सौपणे तप्तचक्रादिधारणं प्रकृत्य 'अत्राधिकारिणं बूहि' इति गरुडेन पृष्टो भगवानाह —

> 'गरुत्मन्नविशेषेण सर्ववर्णेष्वयं विधि: । विश्रो वा यदि वा क्षत्रो वैश्यश्श्रृदस्तथैव च ॥ अन्ये सङ्करजाताश्च चक्राङ्का मम वल्लभाः।'

तथा परिशिष्टं तप्तचक्रादीनि प्रकृत्य

'देवासो यत्र विततेन बाहुना सुदर्शनेन प्रयताः" स्वर्गमायन् । येनाङ्किता मनवो लोकसृष्टिः वितन्वते, ब्राह्मणास्तद् वहन्तीति^८।'

तान्येव प्रकृत्य पाद्मे -

'उपवीतादिवद्धार्याः शंखचक्रादयस्तथा' । ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः ।'

^{9.} मुदां B

२. हादशारं B

३. वलयसंयुतम् B

४. ब्राह्मणेतस्वर्णे B

प्. B omits यदि वा

६. तप्तचकादिविप्रकृत्य A

७. प्रयता B

द. तद्दहन्तीति A, तदहन्तीति B

६. शंखचकादिभिस्तवशा B

इति श्रुतिस्मृत्योत्रीह्मणाधिकारताऽवगमात् । अधारणे निषेधश्च निन्दार्थवादगम्यो नारदीये—

'श्रीकृष्णशस्ताङ्क'विहीनगातः श्मशानतुल्यः पुरुषोऽय नारी । दृष्ट्वा नरं तं नृपते सवासाः स्नात्वा समर्चेद् हरिमञ्जनित्यम् ॥'

पाव्मे-

'तप्तचक्राङ्कितं दृष्ट्वा ये निन्दन्ति नराधमाः । अघलोक्य मुखं तेषामादित्यमवलोकयेत् ॥

अग्निपुराणे

'दशरथेन शूकरादिबुढ्या विद्धे श्रवणे तदाज्ञया जलकमण्डलुमादाय अवदतैव राज्ञा तित्पत्रोः पानीयेऽप्यमाणे 'हा' श्रवण, विलम्बितम्', किं न वदिस रे श्रवणं इति सघृणमिभलाषया-तनान्धें जरित जनके चाण्डालोऽहं दशरथो ब्रह्महन्ता, श्रवणस्तु लोकान्तरे मिलिष्यतीति कालाहि-गरतुलितं राजवचनमाकण्यं सोरस्ताडमुच्चैविलप्य मूच्छिमनुभूय चिरात्प्रबुध्य दीर्घमुष्ट्वस्य श्रवणिता सशब्द मुक्तम्—

'शिलाबुद्धिः कृता किं वा प्रतिमायां हरेर्मया । किं मया पथि दृष्टस्य विष्णुभक्तस्य कहिंचित् ।। तन्मुद्राङ्कितदेहस्य चेतसाऽनादरः कृतः । येन कर्मविपाकेन पुत्रशोको ममेदृशः ॥'

इति । अतो नि:शङ्कं तप्तचक्रादीनि धारयेत् । उक्तञ्च सौपणं--

'अणुचिर्वाप्यनाचारः सर्वधर्मबहिष्कृतः । प्रतप्तणंखचकाभ्यामङ्कितः पंक्तिपावनः ॥'

इति धारणनिषेधवचनानि श्रुतिस्मृतियुराणेतिहासार्षकाव्यादिषु लिखितानि न पश्यामः, दुर्जनस्मार्तकित्यतानि तु—

- 9. निन्दार्थगवादगम्यो B
- २. शस्त्राङ्ग B
- з. हB
- ४. विलं विलंबितं B
- ५. सघृणमभिभाषमाणे यातनान्धे A
- ६. प्रबुच्ये B
- ७. सशप्त B
- म. पश्यतु A

'पतिव्रता या न करोति जारतां सा^९ व्याधयोनि नियतं विजह्यात् ॥'

इत्यादिवत्प्रमत्तभाषितानीत्युपेक्षणीयानि । यतु ब्रह्मगीतायां वचनम् —

'वज्जचकगदादीनि निजाङ्गेषु द्विजोत्तमाः । नित्यं सन्धारियष्यन्ति पाखण्डोपहताः कलौ ॥ (सूतसंहितायाम्, यज्ञवैभवखण्डे, ब्रह्मगीतायाम्, ३)

इति तद्वज्रसमिक्याहृतचक्रादिविषयमिति मन्तव्यम्। एवमन्येष्विप समूलेषु विषयव्यवस्था कल्प्या । अशक्यायां व्यवस्थायां तु सम्लत्वे च दृढे उदितानुदितहोमवद् वैष्णवाऽवैष्णवभेदेन व्यव-स्थितो विकल्प आश्रयणीयः । सर्वथा वैष्णवानामत्यावश्यकं तत्तचक्रादिधारणम् । ये तु अङ्गदाहस्य निषद्धत्वेन तत्करणे प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिति बुवते तैरप्राप्तमीमांसाक्षारमसी गन्धैर्गृहिणो मुण्डनस्य निषिद्धत्वेन दीक्षाङ्गकेशश्मश्रुवपनकरणे पर्षदमभ्यर्थ्य राजदण्ड' ब्रह्मदण्डपुरस्सरं गोमयोपलिप्तशरीरैर् गलच्चीरिचकुरै भ्चतुष्पथे दण्डवत पतित्वा प्रायश्चित्तं प्रष्टव्यम् । अतः कस्याक्ष्चिन्नजपतिसेवामुज्झित्य विपणिसरणौ दर्पणपाणेः कुङकुमसिन्दूरादिनिर्माणवद् रमारमण-भजनमपहाय धनिधनापहाराय कर्मकौशलैकजीविनाम् अवलोकनमपि महीयसे नरकपातायेति तत्सम्भाषणप्रसङ्गत उपरम्यत इति । अत्रेदं वक्तव्यम् —यदुक्तम् 'वृषवद्' इति, तत्तर्थैव । श्रुतिस्मृतितात्पर्याऽनभिज्ञस्य पशुकल्पत्वात् । नहि त्वदुदाहृतैर्वचनंस्त्वदिष्टं सिध्यति । तथाहि यत्तावत् 'यो ह वै' इति वचनमुदाहृतं तच्छतपथश्रुतिस्थमिति रामार्चनचिन्द्रकाकारादीनां त्वदीयानां सम्मतम् । न च तन्छतपयत्राह्मणे उपलक्ष्यते । किञ्च नेह विधिः श्र्यते । अपि च पतितादिविषयकमेवेदम्, प्रागुदाहृतस्मृत्यादिबलात् । न च स्मृत्या श्रुतेः सङ्कोचोऽनुपपन्न इति वाच्यम् । विशेषविषयिण्या स्मृत्या सामान्यश्रुतेः सङ्कोचस्य सर्वसम्मतत्वात् । अन्यथा पतित-स्याऽप्यग्निहोत्तप्रसङ्गात् । कलावपि नरमेधाश्वमेधादेः प्रसङ्गाच्च । तत्र यदि पतिताना कर्माऽनधिकारबोधकस्मृत्या नरमेधाश्वमेधकाविति कलिनिषिद्धपरिगणनस्मृत्या च अग्निहोत्राऽश्व-मेधादिश्रुतीनां सङ्कोच इति बूषे, तर्हि प्रकृतेऽिप तुल्यम् । एतेन 'चक्रं बिर्भात' इत्यादित्वदुदाहृत-

^{9.} B omits सा

२. वैष्णवानामित्त्यावश्यक B

३. भारमधी B

४. राजदंह B

प्. गलवीरचिक्ररै B

६. पशुकत्वात् B

७. तथाहि A

द. नरमेधाश्वमेधादि A

वचनमिप गतार्थम् । यदप्युक्तं ऋक्परिशिष्टम् इति । तत्न नेदं परिशिष्टम् । किन्तु सप्तमाष्टके पठ्यत^१ इति तावद् वैदिकेभ्यो गृहाण । किञ्च नाऽस्य त्वदिभमतोऽर्थः सम्भवति । इदं हि त्वदुपजीव्यैर् मार्घ्वैरित्थं व्याख्यातम्—

''पिवत्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभुगीताणि पर्येषि विश्वतः । अतप्ततनूर्ने तदामो अश्नुते श्रृतास इद्वहन्तस्तत्समाणत ॥ (ऋक्ः ६.८३.९)

इति ऋङमन्तः । ब्रह्मणः वेदस्य चतुर्मुखस्य ब्राह्मणजातेर्वा पते रक्षक इति विष्णुसम्बोधनम् । प्रभुस्त्वं विष्वतो विश्वेषां गालाणि पर्येषि अन्तर्यामितया व्याप्नोषि । तादृशस्य ते तत्पवित्रं सुदर्शनम् । अर्थात्तेनेति लभ्यते अतप्तश्वरीरः आमः अदम्धपापः तद्ब्रह्म नाष्नुते शृतासः पनवाः वहन्त इति दाहजन्यिकणं वहन्त एवं तत्समाशत ।

'पवित्रं चरणं वक्तं लोकद्वारं सुदर्शनम् । पर्यायवाचका ह्येते चक्रस्य परमात्मनः ॥'

इति वननाद्' इति । न चैतद् व्याख्यानं प्रामाणिकम्"। तस्मिन्नृदीचीनदर्शनपवित्नं वितन्वन्ति 'पिन्त्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते' 'वितन्यमानमभिमन्त्रयते यजमान' इत्यापस्तम्बसूतेण । उद्गातृभिद्रोणिकलशे वितन्यमानस्य पिवतस्याऽनुमन्त्रणे एतन्मन्त्रविनियोगात् । तथा च हे ब्रह्मणस्पते सोम ते तुभ्यं त्वत्यावनार्थमिदं दशापिवत्नं विततिमत्यर्थो भाष्यादिसम्मतः । यदि तु यथाकथिन्चदक्षरार्थसम्भवमात्रेण तुष्यसि, तिहं लिङ्गधारणादिकमिप किमिति न कुर्याः। पाशुपता-गमोपबृंहणेन हि' केचिद् व्याचक्षते । तथाहि—

'ब्रह्मोति लिङ्गमाख्यातं ब्रह्मणस्पतिरीक्ष्वरः । पवित्नं तद्धि विख्यातं तत्सम्पर्कातनुः शुचिः ॥'

^{9.} पद्मन्त A

२. A omits इद्वहन्तस्तत्समाशत

३. ब्रह्मण B

४. नाश्रुते B

प्र. किनं B

६. इव B

७. व्याख्यानमप्रामाणिकम् A

फ. न हि B

ऋगित्याह् पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते । तस्मात्पवित्रं लिङ्गाख्यं धार्यं शैवमनामयम् ।। तेनाऽतप्तनूरज्ञ' इत्यादिना दोक्षया सहितः साक्षादाप्नुयाल्लिङ्गमुत्तमम् ।।

इत्यन्तेनाऽगस्त्यं प्रति रेणुकेन पवित्वश्चृतिः लिङ्गधारणपरत्या व्याख्याता । तथा चाऽयमर्थः—
ब्रह्मणस्पते लिङ्गस्याऽधिष्ठानं ते तबापवित्रं लिङ्गं विततम् प्रभुस्त्वं विश्वेषां गात्राणि पर्येषि
व्याप्नोषि । विष्ण्वादिभिरिप त्विल्लङ्गस्य धृतत्वात् । स्पष्टं चैतत् पाचे शिवराघवसंवादे । अतप्ता
अक्लेशिता शिवदीक्षादिना तन्येन सः अमोऽपक्वान्तःकरणस्तिल्लङ्गं नाऽश्नुते दुरदृष्टवशासद्धारणे
न प्रवर्तत इत्यर्थः । वहन्तो लिङ्गं धारयन्त इत्यादि । अपि च 'सोमस्य धारापवते' (ऋक्०
६ न०.१) इत्युपक्रमात् शोचन्तोऽस्य तन्तव इत्युत्तरत्न दर्शनात् पवमानसोमो देवतेत्यनुक्रमणिकावचनात् पूर्वोक्तापस्तम्बसूताच्च । शैववंष्णवोक्तौ द्वावप्यर्थाव सङ्गतावेव । उच्छृङखलत्वे तु तप्तमुद्रानिषेधपरैतेयं श्रुतिरिति गृहाण । तथा हि- हे ब्रह्मणस्पते ब्राह्मणोत्तम, हे ब्राह्मणेत्येव तु नोक्तं'
पतितान् प्रति' प्रतिषेधो नास्तीति सूचितम् । त्वं प्रभुः समर्थोऽसि । अनेन परप्ररोचनयापि'
नाऽत्र प्रवितत्व्यमिति सूचितम् । 'दर्शयित्वा फलानि तु (कूर्मः , पूर्व०, १६.१२४) इति कौमंचतुदंशाध्यायस्थवचनेन प्ररोचनयापि पाञ्चरात्ने प्रवर्तयतीत्युक्तम् । विश्वतो गात्नाणि करचरणादिसर्वाङ्गानि विस्तीणं पवित्रं च यथा भवित तथा धारयसि । पावित्र्यं च 'यावतीर्वं देवता' इत्यादिश्रुत्यन्तरसंवादि । ततण्च पाञ्चरात्रादौ त्वया न प्रवेष्टव्यमित्याश्ययेनाह आय' विष्णवे तप्ता
तन्योन स आमोऽपक्वान्तःकरण इत्यादि । न केवलं तप्ताङ्गानामिष्टाभावमात्रम् । किन्त्वनिष्टमप्यस्तीत्याह श्रुतासः' तप्तमुद्रां वहन्तः । तत् श्रा-धात्वर्थभूतं पाकम्' । अर्थात् कुम्भीपाका-

^{9.} रीक्ममय A, शैवमनाभयम् B

२. मुत्पन्नम् B

३. श्रतिपेवित्र B, पवित्रश्रुति A

४. लिङ्गवारणपरतया A

प्. व्याख्यानात् A

६. ऽपक्वान्तःकरणो नलिङ्गं

७. अस्य A B

द. उच्छुङ्खलत्वेन B

^{€.} हे बाह्मणेत्ये र्वेत्युक्तम् B

१०. B omits प्रति

११. परप्रचनयापि B

१२. आप B

१३. श्रुतीसस् B

१४. श्राच्यात्वर्थभूतं A

१५. पायक B

दिरूपम् आशत^९ प्राप्नुवन्तीति । तप्तमुद्रा-निषेधकस्मृतिवचनजातं चात्रोपष्टभकम्^९। सन्ति चाऽत्र मन्त्रवर्णाः । तद्यथा—

> 'इमे ये नार्वाङ न परश्चरन्ति न ब्राह्मणासो न सुतेकरासः। त एते वाचमभिषद्य पापया सिरीस्तन्त्रं तन्वते अप्रजज्ञयः॥

> > (雅刊0, 90.09.9)

य एते दृश्यमाना अविग्भागं कर्मकाण्डरूपम् । परः शब्दो निपातितः । परः परमु-पिनषद्भागं च न चरन्ति न परिशीलयन्ति । अतएव ब्राह्मणासो न ब्रह्मविदो न । ब्रह्म^{*}शब्दात्दधीते तद्देद' (अष्टा० ४.२.५६) इत्यण् । सुते अभिषुते सोमे करोऽधि-कारो येषां तथाभूता अपि न त एते काण्डद्वयपरिभ्रष्टाः वाचं वागिन्द्रियम् अभिपद्यापि । पापया पापेन 'सुपां सुलुक्' (अष्टा० ७.१.३६) इत्यादिना यादेशः । सिरीः बन्धकं पिञ् बन्धने औणादिको रीक् । तन्त्रं पाञ्चरात्नादिकं तन्वते तदुवतमनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । न प्रकर्षेण जानन्तीत्यप्रजज्ञयः । अादृगमेत्यादिना किकिनोरन्यतरः स्वरः । नञ्नत्तपुरुषे सिति शिष्टत्वात् । अव्यय — पूर्वपद-प्रकृतिस्वरः । वेदभ्रष्टान् समुद्दिश्य कमलापतिष्ठक्तवानित्यादिप्रागुक्तवचनजातिमहोपबृंहकम् । तथा—

'प्रत्नान्मानादध्या ये समस्वरञ्छ्लोकयन्त्रासो रभमस्य भन्तवः। अपानक्षासो बिधरा अहासत ऋतस्य पन्था न' तरन्ति दुष्कृतः।' (ऋक्, ६.७३.६)

ये कुपुरुषाः प्रत्नान्मानात् पुरातनाद् वेदरूपात् प्रमाणात्^{११} । 'चिर^{१३}परुत्परारिभ्यस्तनः' (वा॰ ४.३.२३), 'नश्च पुराणे प्रात्' (वा॰ ५.४.२५) इति वार्तिकेन त्न-प्रत्ययः । अधि अधिकम्

^{9.} आश A

२. जात्रोपभष्टकम् B

३. अर्वाग्मार्गे B

^{¥.} जस B

ц. पादेश B

इ. B omits स्वर: ।

७. अथवा A

s. वेदभ्रष्टा B

ई. श्लोकयन्त्राः सरभसस्य A, रसस्य B

९०. पम्थन्नन A

११. पुराणात् B

⁹२. विर B

आ समन्तात् कर्मकाण्डाच्चेत्यर्थः' । समस्वरम् उपतापमृद्वेगं लब्धवन्तः । 'स्वृ शब्दोपतापयोः' श्लोकः पौरुषेयवाक्यं यन्त्रं नियामकं येषां तथाभूताः पाञ्चरात्वाद्यागमावलम्दिनः इत्यर्थः । रभसस्य साहसस्य मन्तवः स्वीकर्तारः । 'कमिमनिजनि'-गाभायाहिम्यश्च' (उणादि ० ७२) इति । तुः । व्यत्ययादाद्युदात्तः । यद्वा चकारात्तुन् । किञ्च अनक्षासः अन्धा बिधराश्च अतएव ऋतस्य पन्थानं वेदम् अहासर्तं अपकृष्टं यथा भवति तथा त्यक्तवन्तः । त एते दुष्कृतः पापकर्माणः न तरन्ति । वाशिष्ठलैङ्गोक्तं शाण्डिल्योपाख्यानादिकं चाऽत्वोपबृंहकं बोध्यम् । तथा ऋक्षरिशिष्टे —

'गोघ्नात् तस्करत्वात् स्त्रीवद्याद् यच्च किल्विषम् । पापकं च चरणेभ्यस्तत् पावमानीभिरहं पुनामि ॥'

(ऋक्० खिल० ६४६ पृ०)

इति चरणेभ्यश्शाङ्खचक्रगदादिभ्यः। पितत्रं चरणं चक्रमिति त्वदीयैरेवोक्तेः। बहुवचनादाद्यर्थान्गितः। 'अर्धर्चाः पृंसि' (अष्टा॰, २.४.३१) इत्यादिवत्। न च चक्रादीनामपापजनकत्वं धारणपरत्वे तु लक्षणा स्यादिति वाच्यम्, तद्धारणस्येव धार्यमाणानां तेषामप्यधर्मजनकत्वात् फलसाधारण्यप्रयोजकमात्रं पञ्चम्यर्थं इति भर्तृंहरिप्रभृतिभिः सिद्धान्तितत्व।च्च। युक्तं चैतत्, चरणपदस्य दुराचारपरत्वे लक्षणापत्तेः। गोघनादिवयध्यपित्तेश्च। गोवलीवर्दन्यायाश्रयणेऽतिकिल्घता। 'येनो गर्भ' इत्यादिना गतार्थता च। तस्माद् गोहननादिनिषिद्धविशेषसाम्याच्चरणपदस्य त्वद्वीत्या चक्रपरतैवोचितिति' दिक्। एतेन यजुष्णु इत्यादि 'अङ्कितोऽयं पंक्तिपावनः' इत्यादि परास्तम्। त्वदुक्तश्रुतिस्मृतीनां कथञ्चित्रामाणिकत्वाऽभ्युपगमेऽपि पतितब्राह्मणादि-परतया गतार्थत्वाच्च। त्वदुदाहृतयोरेव वायवीयब्रह्माण्डयोवैद्यावानाच्च। आगमोक्त-विद्याचान् हि वैष्णवः। दीक्षा च पतिताधिकारिके 'न्त्युवतम्। यदिपः' 'न पद्यामः' इत्यादि

⁹ कर्मकाण्डजावेत्यर्थ: B

२. समस्वरन् B

३. जवि A B

४. अधिरा वंधाश्च B

प्र. पन्थं A, पथां B

६. अयाहासत B

७. दुराचारत्वे B

इ. येन्मे गर्भ B

गोहननादिनिषद्धिवशेषप्रायणपाटाधरणपदस्य В

१०. चक्रपरतैवोचेति B

^{99.} कियावान् A

१२. पतिताधिकारे B

१३. B omits यदिप

तदिष नाऽस्माकं बाधकम्, त्वदीयदर्शनाऽभावस्याऽिकिञ्चित्करत्वात् । 'दुर्जनस्मार्तकित्पितािन' इति वदन् स्कान्दकौर्मादिपुराणेषु भाट्टादितन्त्वेषु हेमादिमाधवपृथ्वीचन्द्रोदयादिनिबन्धेषु च' स्वस्याऽज्ञानमेव प्रकटितवान् । यदिष 'वक्षसमिभव्याहृतेति' तन्न, तस्याऽप्रसवतत्वात् । इन्द्रागमे प्रविष्टस्य वक्षमेव प्राप्तं न तु शङ्खचक्रादि । उक्तं हि पारागरोपपुराणे चतुर्थेऽध्याये—

'इन्द्रादिदेवताभक्तः तव निष्ठस्तथा स्थितः । ललाटे धारयेन्नित्यं वज्रपाशाङकुशादिकम् ॥' (पराशरोपपुराणे, ४.९८.९६)

इति । यदिष 'वैष्णवाऽवैष्णवभेदेन' इति, वयं तत्त्रथैव वैष्णवदीक्षा परं पितदादिविषयकेत्यवो-चाम । यदिष 'ये तु' इत्यादि 'उपरम्यत' इत्यन्तं जल्पितं तदिष स्वस्यैव मोमांसावातिनिभजतां स्फुटयित । तथाहि पितताद्यधिकारिकस्य वैदिकब्राह्मणान् प्रति विशिष्यं निषिद्धस्य चक्रादि-दाहस्य प्रमादाद् वैदिकेनाऽनुष्ठाने विद्विपुराणाद्युक्तं 'षष्ठ्यावृत्त्यैव कृष्ठ्णणां प्रायश्चित्तमुदीरितम्' इत्यादिकं न्याय्यमेव । अकृतप्रायश्चित्तेस्तु तैः सह सम्भाषणादिकं निषिद्धमेवेति पूर्योदाहृतवचन-परिशीलनवतां स्पष्टम् । यदि तु निषेधवाक्यानां प्रायश्चित्तवाक्यानां 'पाञ्चरात्वान् पाशुपतान् वाङ्मात्रेणाऽपि नाऽर्वयेद्' इत्यादिवाक्यानाञ्च प्रामाण्यमेव वक्तुमध्यविसतोऽसि तिहं त्वदुक्तम् अप्राप्तमीमांसाक्षरमषी नाम्यद्वे त्वय्येव' पर्यवस्यति । उक्तं हि भट्टणादैः—

> 'को हि मीमांसको ब्रूयाद् विरोधे वाक्ययोमिथः। एकं प्रमाणमितरदप्रमाणमितीदृशम् ।।'

इति । 'उजिझत्य' इति अपगब्दप्रयोगस्तु वेदवेदाङ्गबाह्य।नामेवोचित इत्यलं बहुना । यदप्युक्तं विष्णुभक्तिचन्द्रोदये—

> 'नारायणायुर्धैर्युक्तं कृत्वाऽऽत्मानं कलौ युगे । कृरुते पुण्यकर्माणि मेरुतुल्यान्यसंशयम् ॥

^{9.} B omits च

२. B omits वयं

३. वैष्णवदीक्षैव B

४. A omits परं

प्. विशिष्ट B

६. वाङ्मात्रेऽपि B

७. त्वदुक्त B

प्त. मशी A

६. गन्धत्वमेव A

^{90.} A omits त्वय्येव

शङ्घादिकाञ्चितो भक्त्या श्राद्धे यः कुरुते दिजः। विधिहीनं तु सम्पूर्णं पितृणां तु गयासमम् ॥ यथाग्निर्दहते कक्षं नायुना प्रेरितो भृषम् । तथा दहन्ति पापानि दृष्ट्या कृष्णायुधानि वै।। मुद्रामष्टाक्ष रसमन्विताम् विष्णुनामाङ्कितां शङ्खादिकायुधैर्युक्तां स्वर्णरूप्य - मयीमपि धत्ते भागवतो यस्तु कलिकाले विशेषतः । प्रह्लादेन समो ज्ञेयो नाऽन्यथा कलिवल्लभः ॥ यस्य नारायणी मुद्रा देहे शङ्कादिचिह्निता। धात्रीफलकृता माला तुलसी^३-काष्ठसम्भवा ।। ढादशाक्षरमन्त्रैस्तु विनियुक्ता कलेवरे । आयुधानि च विप्रस्य मत्समः स च वैष्णवः ।। शङ्काङ्किततनुर्विप्रो भुङ्कते यस्य च वेश्मनि । तदन्नं स्वयमग्नाति पितृभिः सह केशवः ॥ कृष्णायुधाङ्कितं दृष्ट्वा सम्मानं^५ न करोति यः। द्वादशाब्दाजितं पुण्यं बाष्कलेयाय गच्छति ॥ कृष्णायुधािङ्कृतो यस्तु शमशाने स्त्रियते यदि । प्रयागे या गतिः प्रोक्ता सा गतिस्तस्य नारद ॥ कृष्णायुधै: कली नित्यं मण्डितो यस्य विग्रह: । प्रकृवंन्ति विबुधा वासवादयः ॥ यः करोति हरेः पूजां कृष्णचक्राङ्कितो हरः। हरति केशवः ॥ अपराधसहस्राणि नित्यं

इति ब्रह्मपुराणवचनानीति, तदपि समूलत्वे पूर्ववदिधकारिव्यवस्थापनेन गतार्थम्। प्रत्युत ब्रह्मपुराणे दशमेऽध्याये —

> 'तप्तमुद्राक्ष्चाऽन्त्यजाय' हरिणा निर्मिता पुरा । भूदेवस्तप्तमुद्रां तु चिह्नं कृत्वा विमूढधीः ॥ इह जन्मनि णूदः स्यात् प्रेत्य क्वा च भविष्यति ।'

^{9.} विधिहीनां B

२. स्वर्णरूपा B

३. तुसी B

४. मत्सगः B

प्र. संमानं A, सन्मानं B

६. तप्तमुद्रा ह्यन्त्यजाय B

इति स्पष्टमेव पठ्यत इति दिक् । यदिष विष्णुभक्तिचन्द्रोदये एव-

'अत ये वैं महात्मानः कर्मकौशलचेतसः । चक्रेण तापनं देहें पितृपूजादिने तथा ॥ आदौ नैवेद्यदानं च हरये दूषयन्ति च । अङ्गस्य हीनतां मत्वा कर्मणो नाशमेव च ॥'

तान् प्रति बनतव्यम्—

'विष्च्यामितवृद्धायां पाणिदाहः' प्रशस्यते । इत्यादि वैद्यशास्त्रेण दशधा दह्यते यदा ॥ न भवेत् कथं तेषां हीनताङ्गस्य वै तदा ।'

तदा तत्नैव वदन्ति—

'रोगैराकान्तदेहानां देहेभ्यो दाह इष्यते ।

तत्रोत्तरम्*---

'जरया 'ऽऽक्रान्तदेहानां मरणे दाह इष्यताम्" । न बूमो हीनतामङ्गे न च कर्मविनाशनम् ॥ श्रुतिस्मृती न पश्यामो येन ते न मतं ततः । श्रुतिस्मृती श्रुणुघ्वं वै श्रुत्यर्थनिरता " यतः ॥'

बायच्ये ब्रह्माण्डपुराणे च

'अग्निनैव तु सन्तप्तं^{११} चक्रमादाय वैष्णवः । धारयेतु सर्ववर्णानां साध्टिसालोक्यसिद्धये ॥'

^{9.} यै वे B

२. देहि B

३. प्राणिदाह: B

४. न तत्रोत्तरम् B

५. मायया B

६. मरणं B

७. दाहियण्यते B

द. श्रुति स्मृति B

इ. श्रुति B

^{90.} निरतो A

^{99.} मुसन्तप्तं A

इत्यादि लिखितं तत्सर्वमिप प्राग्वद् गतार्थमेव । किञ्च 'ते न मतं ततः' इत्यत्न त्वद्वाक्ये तयादेशः 'शृणुध्वं वै' इत्यात्मनेपदं चाऽशुद्धम् । न च 'येन' इति पदात् परत्वं गृहीत्वा आदेशनिर्वाहः । 'समानवाक्ये निघातयुष्मदादेशाः' (वा०, सू० ८.१.२३) इति कात्यायनवचनात् । न चैकवाक्य-तास्तीति भ्रमितव्यम् । 'एकतिङ् वाक्यम्' (वा० ८.१.२३) इति परिभाषणात् । स्पष्टं चेदं भाष्यादिपरिशीलनशालिनामिति दिक् । स्यादेतत् । वेदस्तन्त्वं चाऽधिकारिभेदेन व्यवस्थितं चेत्तिहं मिश्रेकोऽधिक्रियताम्' । न च नाऽस्त्येव मिश्रपूजेति वाच्यम् । भागवते एकादशस्कन्धे सप्तिविशेऽध्याये—

'वैदिकस्तान्त्रिको मिश्र इति मे त्रिविधो मखः। त्रयाणामीप्सितेनैव विधिना मां समर्चयेत् ॥' (भागवत०, १९.२७.७)

इति भगवद्वचनाद् इति चेद् अत्नोच्यते—पतितब्राह्मणादयस्तावन्मिश्रेऽधिकारिणः । तान् प्रति तन्त्रप्रवृत्ति बोधकप्रमाणैस्तन्त्रोपात्तवैदिकमन्त्रप्रतिप्रसवलाभात् । स्वीकृतश्च निबन्धेषु ब्रह्मघ्ना-दीनामिष प्रायण्चित्ते प्रवर्तमानानां सन्ध्यावन्दनादावधिकारः । प्रसिद्धण्चाऽनेकवैदिकमन्त्रसाध्येऽण्व-मेधे ब्रह्मघ्नस्याधिकारः । 'तरित ब्रह्महत्यां योऽण्वमेधेन यजते' इति श्रुतेः ।

> 'अग्निष्टुता वाजपेयेनाऽश्मेधेन अधियः । अन्यैश्च पावनैरिष्ट्वा ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥'

इति स्मृतेण्च । किञ्च स्त्रीणामप्युपनयनाऽध्ययनादि कल्पान्तरेऽस्तीति **माधवपारिजाता**दिनिबन्धेषु स्पष्टम् । तासा चाऽऽगमाधिकारितया मिश्रपूजा सम्भवत्येव । अपि च 'क्षत्रिया अपि' इति वचनात् तन्त्रोक्तपूजायामधिकारिणः ।

'श्रीतस्मार्ताऽऽगमञ्चेति द्विजानां तु त्रयं भवेत् । श्रीतार्चनं तु विश्राणां विशेषेण भवेत्तदा ॥ स्मार्तागमार्चनं क्षत्ने वैश्ये केवलमागमम् । तस्मादेवार्चनं श्रीतं विश्रस्येति नगद्यते ॥

इति मन्त्रराजाऽनुष्टुब्बिधानोक्तेः । स्पष्टं चैतत्पारिजाते । अत्र च स्मार्तस्याप्यनुमितश्रुतिमूलकतया स्मार्तागमग्रब्देन मिश्रपूजालाभसम्भवात् । किञ्च द्विजैर्जातानां कुण्डगोलकादीनां संस्कार्यता आगमा-धिकारण्चाऽस्तीति तेऽप्यत्नाधिकारिणः । सर्वथा पतितन्नाह्मणानामागमेष्विधकारः । 'अत्यन्त-स्खलितानां तु' इत्यादिवचनात् । तथा च तादृशानामागमे प्रवेशः पातित्यापादक इति शापनिषेध-

कोऽधिकारी क्रियताम् A

२. प्रकृति A

३. ऽध्यापनादि A

४. तस्माहेवार्चनं B

काले भविष्यदादिवावयैनिर्णीयते । निमित्तान्तरेणैव पतितानां त्वागमप्रवेशः क्रमेणोद्ध।रकः । तत्नापि पाञ्चरात्रपाशुपतादीनामन्तरङ्गता बौद्धादीनां त्वत्यन्तवेद³-विरुद्धानां बहिरङ्गतेति विवेक: । एवञ्चाऽधिकारिभेदेन सर्वेषां विधिनिषेधवान्यानां सौष्ठवे स्थितेऽघ्याहारव्यत्यासयोजना-दिनाऽनेकवचनभङ्काय न मनः । द्वेदनीयम । इदं त्ववधेयम् सर्वागमेष्विप वेदिवरुद्धांशस्याऽप्रामाण्यं यदुक्तं तत्स्वारसिकार्थमादाय मोहनार्थत्वोक्तिरप्येवमेव । यदि तु 'आदित्यो यूपः' (तै० त्रा० इत्यादि वैदिकवाक्यानामिव कथञ्चिदबाधितार्थपरं व्याख्यानं क्रियते तदा सर्वांशे प्रामाण्यमेव । अनुष्ठापकत्वपरक -प्रागुक्तवचनात्, न्यायाच्च । पुरुषविशेषं प्रत्येवेत्यन्य-देतत । यथा उत्तरतन्त्रं 'आदित्यो यूपः' (तै० बा० २.१.४.२) इत्यादीनां यथाश्रुतार्ये गुणवाद-त्वम्, गौणवृत्त्या व्याख्याने तु भूतार्थवादत्वमेव तद्वत् । स्पष्टं चैतद् यज्ञवैभवखण्डीयद्वाविशाध्या-यादौ । पुर्वतन्त्रेऽपि 'धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यात्' (जै० सू० १.३.१) इत्यधिकरणस्य शेषे भद्रपादा आहः — 'विज्ञानमात्रक्षणभञ्जनैरात्म्यादिवादिनामप्यूपनिषदर्थवादप्रभवत्वं विषयेष्वा-त्यन्तिकरागं निवर्तयितुमित्युपपन्नं सर्वेषां प्रामाण्यम् । सर्वत्र च यत्ना -न्तरफलत्वादिदानीमन्-भवासम्भवसूत्रश्रतिमूलता । सान्द्ष्टिकफले त् वृश्चिकविद्यादौ पुरुषान्तरव्यवहारदर्शनादेव प्रामाण्यम्' इति (तन्त्र० १.३.२ पृ० ८१) । उत्तरतन्त्रेऽपि शास्त्रयोनित्वाधिकरणं व्याचक्षाणाः विवरणकाराः पष्ठवर्णके आहः 'न च सर्वे सर्वज्ञप्रणीता धर्मा एवेति युक्तम्, अन्यधर्मनिराकरणात् । न चाऽपौरुषेया एव सुगताद्यागमा इति युक्तम्, अनुस्मर्यमाणकर्तृ कत्वात् । पौरुषेये पैरपौरुषेये वा न विवदामः । उदिताऽनूदितहोमवद् व्यवस्थोपपत्तेइति । अपि वात्स्यायनादीनां ब्रह्मण्येव समन्वय इति स्रेश्वरवार्तिकमप्यताऽनुकूलम् इति दिक् । नन्वेवमागमोक्तदीक्षावतां मारणमोहनोच्चा-टनादेरिप'° धर्मत्वं स्याद् इति चेत् तस्य' बलवदनिष्टानुबन्धित्वेनाऽधर्मत्वात् । यदि तु अनिष्टानुबन्धित्वं न धर्मत्वशारीरघटकं तर्हि मारणादेरपि धर्मत्वे इष्टापत्तिरेव श्येनादिवत । उक्तञ्च 'चोदनालक्षणोऽर्थो' धर्मः' (जै० सू०, १.१.२) इति सूत्रे भट्टपादै :---

^{9.} कलि B

२. A omits वेद

३. मननू B

४. A omits 'आदित्यो यूपः' इत्यादि

प्र. परतया A

६. अनुष्ठापकत्वं परं B

७. काला B

द. सान्दृष्टे फले A

^{2.} B omits पौरुषेये

^{90.} दरेपि B

११. तस्व B

'यदि येनेष्टसिद्धिः स्यादनिष्टानुबन्धिना ।

तस्य धर्मत्विमध्येत ततः ध्येनादिवर्जनम् ॥

यदा तु चोदनागम्यः कार्याऽकार्याऽनपेक्षया ।

धर्म: त्रीतिनिमित्तं स्यात् तदा ध्येनेऽपि धर्मता॥

(श्लोकवा० चोदना०२७०-२७२)

इति । केचित्तु बौद्धार्हताद्यागमानां सर्वात्मनैवाऽप्रामाण्ययित्याहुः । उभयथापि वदिकान् प्रति पाञ्चरात्नादयो नाऽनुष्ठापका इति निर्विवादमेव । तस्मात् पतितादय एव शङ्खचकाद्यङ्कनादा-विधकारिण इति सिद्धम् ।

> इति श्रीमदद्वैतसिद्धान्तप्रतिष्ठापक-श्रीतस्मार्तसत्सम्प्रदायप्रवर्तक-श्रीमद्**भट्टोजिभट्ट**विरचितस् तन्त्राधिकारिनिर्णयः समाप्तः^१

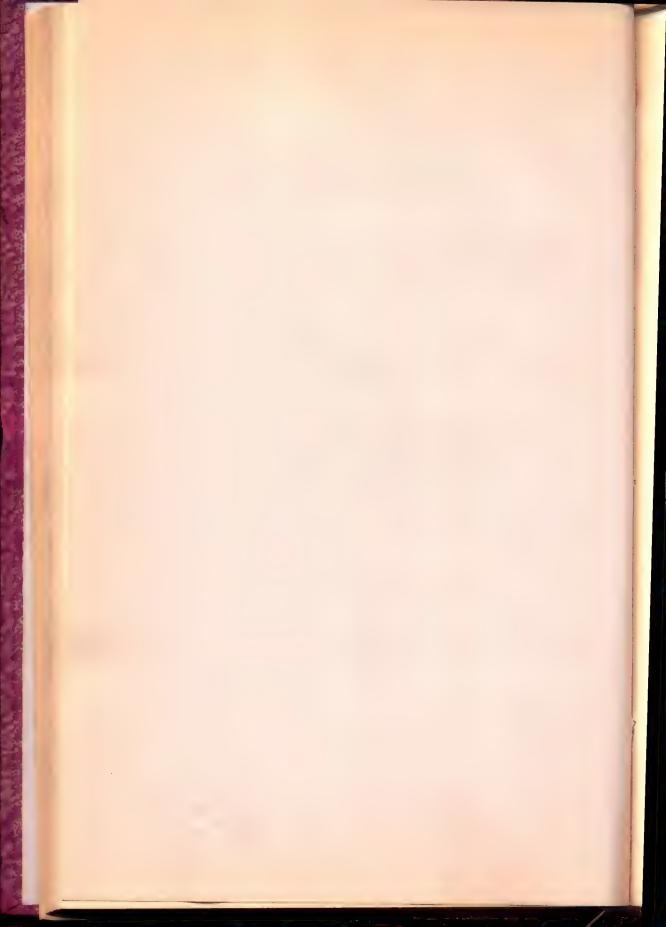
^{9.} A omits ऽधौ

२. चोदनाधर्मः A

३. सम्पूर्ण: B

अनुबन्धाः

0	उदाहृतश्लोकानामनुक्रमणिका	५३
o	उदाहृतवेदवचनानामनुक्रमणिका	७४
0	उदाहतसववातिकादीनामनऋमणिका	1919

उदाहृतश्लोकानामनुक्रमणिका

	-
अग्नितप्तैर्महामोहाद् पराशरोपपुराणे	२६
अग्निनैव तु सन्तप्तं वायुपुराणे	80
अग्निनैव तु सन्तप्तं वायव्ये ब्रह्माण्डपुराणे	85
अग्निष्टुता वाजपेयेन स्मृतौ	Xo
अग्नीनाधाय विधिवत् वासिष्ठलैङ्गपुराणे	99
अङ्कनं विग्रहे सन्तः सूतसंहितायाम्	३६
अङ्कथेद् यदि वा मोहाद् शातातपः	३८
अङ्किताः श्रद्धया यूयं सूतसंहितायाम्	२४
अङ्किताश्च भविष्यन्ति पराश्ररोपपुराणे	२८
अङ्किताश्च भविष्यन्ति वासिष्ठलैङ्गपुराणे	9
अङ्कितो यः स्वदेशात् तं पराशरोपपुराणे	35
अञ्जन्य हीनतां मत्वा विष्णुभिक्तचन्द्रोदये	38
अङ्गेषु नाऽङ्कथेद् विप्रो शातातपः	३८
अज्ञात्वा मखजेभ्यस्तु कूर्मपुराणे	३७
अत्यन्तपतितानां हि पराशरोपपुराणे	3 5
अत्यन्तस्खलितानां हि सूतसंहितायाम्	25
अत्र ये वै महात्मानः विष्णुभिक्तचन्द्रोदये	85
अथ परिशवभक्त्या सूतसंहितायाम्	25
अथ वक्ष्ये महादेव स्तर्सहितायाम्	29
अथांशो: सात्वतो नाम कूर्मपुराणे	33
अथातः सम्प्रवक्ष्यामि सूतसंहितायाम्	٤, 99
अधिकारिविभेदेन सूतसंहितायाम्	99
अधिकारिविभेदेन स्कान्दे	3 %
अधिकारिविशेषेण मानवपुराणे	99
अधिकारिविशेषेण सूतसंहिताय।म्	२३

अधोमुखोर्ध्वपादं तं	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	94
अध्यापने चाऽध्ययने	पाराश्वरपुराणे	३८
अनावृष्टिरतीवोग्रा	कू र्म पुराणे	98
अनावृष्ट्या द्विजा भूमिर	सूतसंहितायाम्	२१
अनित्यमीभवरादन्यत्	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	99
अनिराकृत्य तान् सर्वान्	तन्त्रवार्तिके	×
अनिष्टता च मद्भक्तेः	सूतसंहितायाम्	90
अन्यानि यानि जन्तूनां	सूतसंहितायाम्	. २२
अन्यानि यानि शास्त्राणि	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	2
अन्ये सङ्करजाताष्ट्व	सीपर्णे	80
अन्यैश्च पावनैरिष्ट्वा	स्मृतौ	. Xo
अपराधसहस्राणि	ब्रह्मपुराणवचनं विष्णुभिक्तचन्द्रोदये	४८
अप्रमेयमनौपम्य	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	90
अयाचन्त क्षुधाविष्टा	कूर्मपुराणे	9.8
अवलोक्य मुखं तेषाम्	पाद्मपुराणे	84
अश्ववयैवेति मत्वाऽन्ये	तन्त्रवार्तिके	X
अशुचिर्वाप्यनाचारः	सीपर्णे	84
अश्रीतमूर्घ्वपुण्ड्रादि	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	३२
अभ्रवत्थपत्रसद्शम्	सूतसंहिताबाम्	₹9
असुरेभ्यः पुनर्जाता	हेमाद्री ब्रह्मवैवर्ते	. 3
अस्तुवन् लौिककै: स्तोत्रै:	कूर्मपुराणे	२०
अस्माभिः सर्व एवेमे	कूर्मपुराणे	२०
अहं ब्रह्म त्वहं चेति	पराभरोपपुराणे 💮 💮	२६
आ		
आगच्छध्वं सहानेन	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	. १६
आचक्ष्व सर्वथा सर्वान्	हेमाद्री ब्रह्मवैवर्ते	7
आचरन्ति महापापा	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	2
आचार्याच्छू तवेदान्तो	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	99
आत्मप्रमाणान्येतानि	महाभारते	90
आदेशं प्रत्यपद्यन्त	कूर्मपुराणे	29
आदी नैवेद्यदानं च	विष्णुभक्तिचन्द्रोदये	. 88
आधिव्याध्यस्त्रशस्त्रादि	सूतसंहितायाम्	. 22
आयुधानि च विप्रस्य	विष्णुभक्तिचन्द्रोदये बह्मपुराणवचनम्	, ४,द
312		

तन्त्राधिकारिनिर्णयः		५५
अायुधैः शङ्खचक्राद्यैः	मानवोपपुराणे	३७
आश्रमस्तस्य विप्रेन्द्राः	सूतसंहितायाम्	२२
莱		
इति परमेश्वरवाक्यम्	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	9=
इति विज्ञापितः श्रीमान्	सूतसंहितायाम्	२२
इति संचोदिता ब्रह्मन्	वासिष्ठलैं ङ्गपुराणे	१६
इत्यादि वैद्यशास्त्रेण	विष्णुभक्तिचन्द्रोदये	४९
इत्युक्ते यमराजेन	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	94
इत्युक्तो यमराजेन	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	१६
इत्युक्तो विष्णुना ब्रह्मन्	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	99
इत्युक्त्वा भगवान् विष्णुः	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	94
इन्द्रादिदेवताभक्ताः	पराश्चरोपपुराणे	४७
इष्टानामप्यनिष्टानां	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	98
इह जन्मनि श्द्रः स्थात्	ब्रह्मपुराणे	३४, ४८
ई		
ईश्वराराधनबलात्	कूर्मपुराणे	29
ईश्वराराधनार्थाय	कूर्मपुराणे	٥̈́¤
उ		
उपकारकमेवोक्तं	सूतसंहितायाम्	३१
उपवीतादिवद् धार्याः	पाचपुराणे	Yo
उवाच मायया विष्णुः	हेमाद्री ब्रह्मवैवर्ते	A.
उषित्वा मद्गृहे पश्चात्	कूर्मपुराणे	98
<u>ক</u>		
क्टर्वपुण्ड्रं मृदा कुर्यात्	ब्रह्मपुराणे	\$ 3
ऊध्वेपुण्ड्रं शिवस्यैवं	पारिजाते	33
ऊध्वं पुण्ड्रत्रयं नित्यं	सूतसंहितायाम्	₹9
y		
एकं प्रमाणमितरद्	ed difficult	63.0
एकजातेरयं धर्मः	भट्टपादः विष्णुः	80
दुन्जातर्भ वनः	ાવળ્યું.	३∉

भट्टोजिदीक्षितविरचितः

एत एव च ते एथां तन्तवातिके ६ पतं च बाह्मणाः सर्वे सौरपुराणे २७ एते च बाह्मणाः सर्वे सौरपुराणे २७ एते च बाह्मणाः सर्वे सौरपुराणे २७ एते सर्वेऽिप चाईन्तो हमाद्रौ बह्मवैवतें हमाद्रौ एतं सर्वेऽिप चाईन्तो हमाद्रौ बह्मवैवतें ३ एवं चिरमते काले सृतसंहितायाम् २५ एवं मुनीन्द्रेण कृते च शापे सृतसंहितायाम् २५ एवं वर्णाश्रमाचाराय् वासिष्ठलेज्जपुराणे १७ व्यं वर्णाश्रमाचारो वासिष्ठलेज्जपुराणे १७ व्यं वर्णाश्रमाचारो वासिष्ठलेज्जपुराणे १० व्यं सम्बोधितो रह्मो कृमंपुराणे २० एवमोष्टरविष्णुष्ट्यां कृमंपुराणे २० एवमोष्टरविष्णुष्ट्यां कृमंपुराणे २० एवमोष्टरविष्णुष्ट्यां कृमंपुराणे २० एवमोष्टरविष्णुष्ट्यां कृमंपुराणे २० व्यं सक्षोधितिसंशुद्धो हमाद्रौ बह्मवैवतें २ व्यं विष्ठा विष्रा विष्ठा विष्ठ	एकमेव सदा भूत्या	सूतसंहितायाम्	₹ 9
एते च ब्राह्मणाः सर्वे एते ज्ये च त्रयोबाह्याः एते सर्वेऽिष चाहुँन्तो एते सर्वेऽिष चाहुँन्तो एवं वरगते काले एवं वरगते काले एवं वरगते काले एवं मृतीन्द्रेण कृते च शापे एवं वरणिश्रमाचारा एवं वर्षाक्षणित्रा एवं वर्षाक्षणित्रा एवं वर्षाक्षणित्रा एवं वर्षाक्षणित्रा एवं वर्षाक्षणित्रा हिमादी ब्रह्मवैवर्ते क्रिमादी ब्रह्मवैवर्ते क्रिमादी ब्रह्मवैवर्ते क्रिमादी ब्रह्मवैवर्ते क्रिमादी ब्रह्मवैवर्ते क्रिमादी ब्रह्मवैवर्ते क्रिमादो व्रह्मवैवर्ते क्रिमादो व्रह्मवैवर्वे क्रिमादो व्रह्मवेवर्वे क्रिमादो व्रह्मविवर्वे व्रह्मविवर्वे क्रिमादो व्रह्मविवर्वे क्रिमादो व्रह्मविवर्वे क्रिमादो व्रह्मविवर्वे व्रह्मविवर्वे क्रिमादो व्रह्मविवर्वे क्रिमादो व्रह्मविवर्वे व्रह्मविवर्वे व्रह्मविवर्वे क्रिमादो व्रह्मविवर्वे वर्रावर्वे वर्वे वर्वे	* **		
एते सर्वेऽिप चार्हन्तो हिमाद्रौ ब्रह्मवैवर्ते हेमाद्रौ पूर्व सर्वेऽिप चार्हन्तो हिमाद्रौ ब्रह्मवैवर्ते हेमाद्रौ व्रामान्तराम् हिमाद्रौ व्रामान्तराम् हिमाद्रौ व्रामान्तराम् वासान्तराम् वासान्तराम् वासान्तराम् व्यामान्तराम् व्यामान्तराम् व्यामान्तराम् व्यामान्तराम् व्यामान्तराम् व्यामान्तराम् व्यामान्तराम् क्र्मपुराणे १० व्यमान्तराम् क्र्मपुराणे १० व्यमान्तराम् क्र्मपुराणे १० व्यमान्तराम् व्यवस्ते। व्यामान्तराम् क्र्मपुराणे १० व्यामान्तराम् क्रमपुराणे १० व्यामान्तराम् क्रमपुराणे १० व्यामान्तराम् व्यामान्तराम् व्यामान्तराम् व्यामान्तराम् व्यामान्तराम् व्यामान्तराम् व्यामान्तराम् व्यामान्तरामम् व्यामान्तरामम् व्यामान्तरामम् व्यामान्तरामम् व्यामान्तरामम् क्रमपुराणे १० व्यामान्तराम् क्रमपुराणे १० व्यामान्तरामम् क्रमपुराणे १० व्यामान्तराम् क्रमपुराणे १० व्यामान्तराम् क्रमपुराणे १० व्यामान्तराम् क्रमपुराणे १० व्यामान्तराम् क्रमपुराणे १० व्यामान्तराम्त्रम् क्रमपुराणे १० व्यामान्तराम् क्रमपुराणे १० व्यामान्तराम् क्रमपुराणे १० व्यामान्तराम् व्यामान्तरम्याम्यान्तरम्याम्त्रम् व्यामान्तरम्याम्त्रम्याम्यान्तम्याम्त्रम्याम्त्रम्याम्त्रम्याम्यान्तम्याम्याम्यान्तम्याम्यान्तम्यान्तम्याम्यान्तम्याम्यान्तम्याम्यान्तम्याम्यान्तम्याम्यान्तम्याम्यान		सौरपुराणे	२७
एते सर्वेऽिष चाहँस्तो हिमादौ बहावैवर्ते एवं चिराते काले स्तसंहितायाम् २२ एवं मुनीन्द्रेण कृते च शापे स्तसंहितायाम् २५ एवं वर्णाश्रमाचारा वासिष्ठलेङ्गपुराणे १७ एवं वर्णाश्रमाचारो वासिष्ठलेङ्गपुराणे १७ एवं वर्णाश्रमाचारो वासिष्ठलेङ्गपुराणे १० एवं वर्णाश्रमाचारो वासिष्ठलेङ्गपुराणे १० एवं त्रिष्ठा कृत्रे पुराणे १० एवं सम्बोधितो रुद्रो कृत्रे पुराणे १० विशेषोऽतिसंशुद्धो हिमादौ बहावैवर्ते १० कली शाच्यादयस्तेषां तन्त्रवार्तिके ७ कली शाच्यादयस्तेषां तन्त्रवार्तिके ७ क्रिप्राणे १० कृत्रे पुराणे १० कृत्रे पुण्वकर्माणि विष्णु कृत्र स्वाद्र वासिष्ठलेङ्गपुराणे १० कृत्रे पुराणे १० कृत्रे		ब्रह्मवैवर्ते हेमाद्री	×
एवं विरागत काले		हेमाद्री ब्रह्मवैवर्ते	3.
एवं मुनीन्द्रेण कृते व वापे एवं वणिश्रमाचाराद् एवं वणिश्रमाचाराे वासिष्ठलैङ्गपुराणे पवंविधानि चाङ्गयानि एवं सम्बोधितो छते। एवं वोक्षोऽतिसंगुद्धो क्रिमाद्रौ बह्मवैवर्वते क्रिमाद्रौ बह्मवैवर्वते क्रिक्त वाक्षावाद्यस्तेषां काषालं नाकुलं चैव काषालं नाकुलं चैव काषालं नाङ्गलं वामं कापालं नाङ्गलं वामं कापिलास्तेऽपि सम्प्रोक्ताः हेमाद्रौ बह्मवैवर्वते काषालं नाङ्गलं वामं कापिलास्तेऽपि सम्प्रोक्ताः हेमाद्रौ बह्मवैवर्वते काषालं नाम्हता तस्माद् काषालं नाम्हता तस्माद् कामवृत्या महायोगी कालेन महता तस्माद् किं समा पथि दृष्टस्य किंमतेषां भवेत्कार्यम् किंमतेषां भवेत्कार्यम् किंमतेषां भवेत्कार्यम् किंमतेषां भवेत्कार्यम् कृत्मंपुराणे क्रिक्ते पुण्यकर्मणि कृतंते चावतराणि कृतंति चावतराणि कृतंति तानि नामानि सृतसंहितायाम्		सूतसंहितायाम्	25
एवं वणिश्रमाचारा वासिष्ठलैङ्गपुराणे १९ एवं वणिश्रमाचारो वासिष्ठलैङ्गपुराणे १९ एवं वणिश्रमाचारो वासिष्ठलैङ्गपुराणे १९ एवं सम्बोधितो रुद्रो क्रूमंपुराणे १० एवं सम्बोधितो रुद्रो क्रूमंपुराणे १० एवं सम्बोधितो रुद्रो क्रूमंपुराणे १० क्रूमंपुराणे १० व्यमुक्तो महातेजा हेमाद्री ब्रह्मवैवतें १ व्यमुक्तो महातेजा वर्ष कर्ली ग्रावयावयस्तेषां तन्त्रवार्तिके ७ कर्ली ग्रावयावयस्तेषां तन्त्रवार्तिके ७ कर्ली ग्रावयावयस्तेषां तन्त्रवार्तिके ७ कर्मापालं वाङ्गलं वामं क्रूमंपुराणे १० कर्मापालं वाङ्गलं वामं क्रूमंपुराणे १० कर्मापालं वाङ्गलं वामं क्र्मंपुराणे १० कर्मापालंकाः वाग्रुपताः क्र्मंपुराणे १० कर्मापालंकाः वाग्रुपताः क्र्मंपुराणे १० कर्मापालंकाः वास्याया वर्षेत्रवार्य व्यस्तिव्याणे १० कर्मापालंकाः वास्याया कर्मापालंकाः वासिष्ठलैङ्गपुराणे १० कर्मापालंकाः वर्षेत्रवार्यम् क्र्मंपुराणे १० कर्मापाणं वर्षेत्रकेतायम् कर्मपुराणे १० कर्मापाणं वर्षेत्रतेपाणे १० कर्मापाणं वर्षेत्रतेपाणे वर्षेत्रतेपाणे वर्षेत्रतेपाणे वर्षेत्रतेपाणे वर्षेत्रतेपाणे वर्षेत्रतेपाणे कर्मपुराणे १० कर्मपुराणे १० कर्मपुराणे १० कर्वेत्त वावतराणि कर्वेत्त वाचि नामानि स्तर्सहितायाम् १० कर्वेत्त वाचि नामानि	•	सूतसंहितायाम्	र्प
एवं वर्णाश्रमाचारो वासिष्ठलैङ्गपुराणे १९ एवंविधानि चाङ्यानि कूर्मपुराणे १० एवं सम्बोधितो छद्रो कूर्मपुराणे २० एवम् सम्बोधितो छद्रो कूर्मपुराणे २० एवम् सम्बोधितो छद्रो कूर्मपुराणे २० एवम् सम्बोधितो छद्रो क्रमपुराणे २० एवम् सो महातेजा हेमाद्रौ ब्रह्मवैवतें २ समद्रौ ब्रह्मवैवतें ३ व्याव्यविद्या हेमाद्रौ ब्रह्मवैवतें ३ व्याव्यविद्या त्रिक्षणुद्धो विस्प्राप्ते सौरपुराणे २७ कली शाक्याद्यस्तेषां तन्त्रवातिके ७ कली शाक्याद्यस्तेषां तन्त्रवातिके ७ कापालं नाकुलं चैव स्त्रमंहितायाम् ११ कापालं लाङ्गलं वामं कूर्मपुराणे २० कापालं लाङ्गलं वामं कूर्मपुराणे २० कापालं लाङ्गलं वामं कूर्मपुराणे २० कापालंकाः पाशुपताः कूर्मपुराणे ६ समद्रोक्ताः हेमाद्रौ ब्रह्मवैवतें ३ कापालंकाः पाशुपताः कूर्मपुराणे ६ कामवृत्या महायोगी कूर्मपुराणे २० कामवृत्या महायोगी कूर्मपुराणे २० कामवृत्या पाय पथि दृष्टस्य अग्नपुराणे १० कामविष्या भवेत्कार्थम् कूर्मपुराणे २० कुर्मतेषां भवेत्कार्थम् कूर्मपुराणे २० कुर्मतेषां भवेत्कार्थम् कूर्मपुराणे २० कुर्मतेषां भवेत्कार्थम् कूर्मपुराणे २० कुर्मतेषां शाण्डित्य वासिष्ठलैङ्गपुराणे २० कुरुते पुण्यकमाणि विष्णुभवित्वच्रोदये ४७ कुरुते तानि नामानि स्तर्वहितायाम् १४ कुर्वेन्त तानि नामानि स्तर्वहितायाम् १४ कुर्वेन्त तानि नामानि स्तर्वहितायाम् स्तर्वहितायाम् १४ कुरुष्णान्त्रायणाती च		वासिष्ठलैङ्गपुराणे	96
एवंविधानि चाङयानि एवं सम्बोधितो रहो एवं नाहतेजा हे साहौ बहावैवतें हे सह बहाविवतें		वासिष्ठलैङ्गपुराणे	१४
एवं सम्बोधितो छत्री	•	कूर्मपुराणे	9
एवमीण्वरविष्णुभ्यां कूमंपुराणे २१ एव मुक्तो महातेजा हेमाद्रौ बह्मवैवर्ते २ एव वोक्षोऽतिसंणुद्धो हेमाद्रौ बह्मवैवर्ते ३ कि		कूर्मपुराणे	२०
एव मुक्तो महातेजा हेमाद्रौ बह्मवैवर्ते ने विश्व विश्वोऽतिसंशुद्धो हेमाद्रौ बह्मवैवर्ते ने विश्वोऽतिसंशुद्धो हेमाद्रौ बह्मवैवर्ते ने विश्वोऽतिसंशुद्धो हेमाद्रौ बह्मवैवर्ते ने विश्व विश्वोऽतिसंशुद्धो हेमाद्रौ बह्मवैवर्ते निक्ता वाकुलं चैव स्तर्सहितायाम् १९ कापालं नाकुलं चैव स्तर्सहितायाम् १९ कापालं नाकुलं वामं क्रूमेंपुराणे १९ कापालं लाङ्गलं वामं क्रूमेंपुराणे २९ कापालं काः वाशुपताः क्रूमेंपुराणे कामवृत्त्या महायोगी क्रूमेंपुराणे २० कामवृत्त्या महायोगी क्रूमेंपुराणे २० कामवृत्त्या महायोगी क्रूमेंपुराणे २० कामेनपुराणे ४९ कामेनपुराणे १० कामेतेषां भवेत्कार्यम् क्रूमेंपुराणे २० कामेत्रां भवेत्कार्यम् क्रूमेंपुराणे २० कामेत्रां भवेत्कार्यम् क्रूमेंपुराणे २० कामेत्रां भवेत्कार्यम् क्रूमेंपुराणे २० कामेत्रां भवेत्कार्यम् क्रूमेंपुराणे २० कुमार्गेणापि शाण्डित्य वासिष्ठलैङ्गपुराणे १५ कुक्ते पुण्यकमणिण विष्णुभवित्तचन्द्रोदये ४७ कुकेति पुण्यकमणिण विष्णुभवित्तचन्द्रोदये ४७ कुकेति तानि नामानि स्तर्सहितायाम् १९ कुकंगित तानि नामानि स्तर्सहितायाम् २४ कुकंगित तानि नामानि स्तर्सहितायाम्		कूर्मपुराणे	29
क्ली युगे तु सम्प्राप्ते सीरपुराणे २७ कली याग्यादयस्तेषां तन्त्रवार्तिके ७ कापालं नाकुलं चैव सूतसंहितायाम् १९ कापालं पाञ्चरात्रञ्च कूर्मपुराणे २९ कापालं लाङ्गलं वामं कूर्मपुराणे २९ कापालकाः पाग्रुपताः कूर्मपुराणे ६ कामवृत्त्या महायोगी कूर्मपुराणे २० कालेन महता तस्माद् वासिष्ठलेङ्गपुराणे ४९ किमेतेषां भवेत्कार्यम् कूर्मपुराणे २० कीटमूष्यकसर्पाण्च कूर्मपुराणे २० कुर्मार्गेणापि शाण्डिल्य वासिष्ठलेङ्गपुराणे २७ कुर्मार्गेणापि शाण्डिल्य वासिष्ठलेङ्गपुराणे १५ कुर्वेत्त चावतराणि कूर्मपुराणे २० कुर्वेत्त वावतराणि कूर्मपुराणे २० कुर्वेत्त तानि नामानि सूतसंहितायाम् १९ कुर्वेत्त तानि नामानि सूतसंहितायाम्	-	हेमाद्री ब्रह्मवैत्रतें	9,
कली युगे तु सम्प्राप्ते सीरपुराणे २७ कली शानयादयस्तेषां तन्त्रवार्तिके ७ कापालं नाकुलं चैव स्त्रसंहितायाम् १९ कापालं पाञ्चरात्रञ्च कूर्मपुराणे १९ कापालं लाङ्गलं वामं कूर्मपुराणे २९ कापालं लाङ्गलं वामं कूर्मपुराणे २९ कापालं लाङ्गलं वामं कूर्मपुराणे २९ कापालंकाः पाश्चपताः कूर्मपुराणे ६ कामवृत्त्या महायोगी कूर्मपुराणे २० कालेन महता तस्माद् वासिष्ठलैङ्गपुराणे १९ किमेतेषां भवेत्कार्यम् कूर्मपुराणे २० कीटमूषकसर्पाश्च कूर्मपुराणे २० कुर्मतेषाणि विष्णुभिक्तचन्द्रोदये ४७ कुर्वन्ति चावतराणि कूर्मपुराणे २० कुर्वन्ति नामानि सूतसंहितायाम् १९ कुर्वन्ति तानि नामानि सूतसंहितायाम्		हेमाद्री ब्रह्मवैवर्ते	व
कलौ युगे तु सम्प्राप्ते सौरपुराणे २७ कलौ शाक्यादयस्तेषां तन्त्रवार्तिके ७ कापालं नाकुलं चैव सूतसंहितायाम् १९ कापालं पाञ्चरात्रञ्च कूर्मपुराणे १९ कापालं लाङ्गलं वामं कूर्मपुराणे २९ कापालं लाङ्गलं वामं कूर्मपुराणे २९ कापालंकाः पाग्रुपताः हुमाद्रौ तह्यवैवर्ते ३ कापालिकाः पाग्रुपताः कूर्मपुराणे २० कामवृत्त्या महायोगौ क्र्मपुराणे २० कालेन महता तस्माद् वासिष्ठलँङ्गपुराणे १९ किमेतेषां भवेत्कार्यम् कूर्मपुराणे २० किमेतेषां भवेत्कार्यम् कूर्मपुराणे २० कीटमूषकसर्पाण्च क्रमपुराणे २० कृति पुण्यकर्माणि विष्णुभिक्तचन्द्रोदये ४७ कुर्वन्ति चावतराणि कूर्मपुराणे २० कुर्वन्ति चावतराणि कूर्मपुराणे १९ कुर्वन्ति वावतराणि कूर्मपुराणे २० कुर्वन्ति तानि नामानि सूतसंहितायाम् १९ कुर्च्वन्ति तानि नामानि सूतसंहितायाम्	3		
कली शावयादयस्तेषां तन्त्रवार्तिके ७ कापालं नाकुलं चैव सूतसंहितायाम् १९ कापालं पाञ्चरात्रञ्च कूर्मपुराणे १९ कापालं लाङ्गलं वामं कूर्मपुराणे २९ कापिलास्तेऽिप सम्प्रोक्ताः हेमाद्रौ नह्यवैवतें ३ कापालिकाः पाशुपताः कूर्मपुराणे २० कामवृत्त्या महायोगी कूर्मपुराणे २० कालेन महता तस्माद् वासिष्ठलङ्गपुराणे १५ कि मया पिथ दृष्टस्य अग्निपुराणे २० किमेतेषां भवेत्कार्यम् कूर्मपुराणे २० कीटमूषकसर्पाश्च कूर्मपुराणे २० कृरागेणािप शाण्डिल्य वासिष्ठलङ्गपुराणे २० कुर्मानेपाणि विष्णुभिक्तचन्द्रोदये ४७ कुर्वन्ति चावतराणि कूर्मपुराणे २० कुर्वन्ति वावतराणि कूर्मपुराणे २० कुर्वन्ति वावतराणि कूर्मपुराणे २० कुर्वन्ति तानि नामानि सूतसंहितायाम् १९ कुन्छञ्चान्द्रायणादौ च सूतसंहितायाम्	क		
कापालं नाकुलं चैव स्तर्महितायाम् १९ कापालं नाकुलं चैव क्रमंपुराणे १ कापालं लाङ्गलं वामं क्रमंपुराणे २९ कापालं लाङ्गलं वामं क्रमंपुराणे २९ कापालं लाङ्गलं वामं क्रमंपुराणे २९ कापालंकाः पागुपताः क्रमंपुराणे व्यवस्थाने क्रमंपुराणे व्यवस्थाने वासव्हत्या महायोगी क्रमंपुराणे १० कालेन महता तस्माद् वासव्हल्लैङ्गपुराणे १० कालेन महता तस्माद् वासव्हल्लैङ्गपुराणे १० किमेतेषां भवेत्कार्यम् क्रमंपुराणे २० किमेतेषां भवेत्कार्यम् क्रमंपुराणे २० कृमंपुराणे १० कृमार्गेणापि शाण्डिल्य वासव्हल्लैङ्गपुराणे १० कृमार्गेणापि शाण्डिल्य वासव्हल्लेङ्गपुराणे १० कृमंपुराणे १० कृमंपुराण	कलौ युगे तु सम्प्राप्ते	_	
कापाल नाकुल पय कापाल पाञ्चरातञ्च कूर्मपुराणे ११ कापाल लाङ्गलं वामं कूर्मपुराणे १९ कापालकाः पाशुपताः कूर्मपुराणे ६ कामवृत्त्या महायोगी कूर्मपुराणे १० कालेन महता तस्माद् वासिष्ठलैङ्गपुराणे १९ किमेतेषां भवेत्कार्यम् कूर्मपुराणे १० कीटमूषकसर्पाण्च कूर्मपुराणे १० कुमार्गणापि शाण्डिल्य वासिष्ठलैङ्गपुराणे १९ कुवंन्ति तानि नामानि सूतसंहितायाम् १९ कुच्चान्द्रायणादौ च सूतसंहितायाम्	कली शाक्यादयस्तेषां		
कापाल पाञ्चरातञ्च सून पुराणे २१ कापाल लाङ्गलं वामं कूमंपुराणे हेमाद्रौ तहावैवर्ते ३ कापालिकाः पाग्रुपताः कूमंपुराणे ६० कामवृत्त्या महायोगौ कूमंपुराणे १० कालेन महता तस्माद् वासिष्ठलेङ्गपुराणे ४९ किमेतेषां भवेत्कार्यम् कूमंपुराणे १० कीटमूषकसर्पाश्च कूमंपुराणे १० कुमार्गेणापि शाण्डिल्य वासिष्ठलेङ्गपुराणे १९ कुकंन्ति चावतराणि कूमंपुराणे १९ कुवंन्ति तानि नामानि सूतसंहितायाम् १९ कुच्चन्द्रायणादौ च सूतसंहितायाम्	कापालं नाकुलं चैव	**	
कापाल लाङ्गल पाम कापिलास्तेऽिष सम्प्रोक्ताः हेमाद्रौ त्रह्मवैवर्ते ३ कापालिकाः पाग्रुपताः कूर्मपुराणे ६० कालन महता तस्माद् वासिष्ठलैङ्गपुराणे १९ किमेतेषां भवेत्कार्यम् कूर्मपुराणे १० कीटमूषकसर्पाश्च कूर्मपुराणे १० कुर्नते पुण्यकर्मणि विष्णुभिनतचन्द्रोदये ४७ कुर्वन्ति तानि नामानि सूतसंहितायाम् १९ कुरुष्ठानद्रायणादौ च सूतसंहितायाम्	कापालं पाञ्चरात्रञ्च		
कापिलास्तराप सम्प्राक्ताः कूर्मपुराणे क्रमंपुराणे क्रमंपुराणे क्रमंपुराणे क्रमंपुराणे क्रमंपुराणे क्रमंपुराणे क्रमंपुराणे व्यासण्डलेङ्गपुराणे प्रविक्तात तस्माद् वासिष्ठलेङ्गपुराणे प्रविक्तित वानि नामानि स्तसंहितायाम् कूर्मपुराणे व्यक्तित वानि नामानि स्तसंहितायाम् व्यक्तिसंहितायाम्	कापालं लाङ्गलं वामं		
कामवृत्त्या महायोगी कूर्मपुराणे २० कालन महता तस्माद् वासिष्ठलैं ज्ञपुराणे १५ कि मया पथि दृष्टस्य अग्निपुराणे ४० किमेतेषां भवेत्कार्यम् कूर्मपुराणे २० कीटमूषकसर्पाश्च कूर्मपुराणे २७ कुमार्गणापि शाण्डिल्य वासिष्ठलैं ज्ञपुराणे १५ कुरुते पुण्यकमणि विष्णुभिक्तचन्द्रोदये ४७ कुर्वन्ति चावतराणि कूर्मपुराणे २६ कुर्वन्ति तानि नामानि सूतसंहितायाम् १९ कुरुवान्द्रायणादौ च सूतसंहितायाम्	कापिलास्तेऽपि सम्प्रोक्ताः		
कामिनृत्या महायागा सून्युराणे १५ कालेन महता तस्माद् वासिष्ठलैं ज्ञपुराणे ४९ कि मया पथि दृष्टस्य अग्निपुराणे १० किमेतेषां भवेत्कार्यम् कूर्मपुराणे २७ कीटमूषकसर्पाश्च कूर्मपुराणे १५ कुमार्गेणापि शाण्डिल्य वासिष्ठलैं ज्ञपुराणे १५ कुरुते पुण्यकर्माणि विष्णुभिक्तचन्द्रोदये ४७ कुवंन्ति चावतराणि कूर्मपुराणे २६ कुवंन्ति तानि नामानि सूतसंहितायाम् १९ कुच्छ्रचान्द्रायणादौ च सूतसंहितायाम्	कापालिकाः पाशुपताः		
कि सया पथि दृष्टस्य अग्निपुराणे ४१ कि सेतेषां भवेत्कार्यम् कूर्मपुराणे २० कीटमूषकसर्पाश्च कूर्मपुराणे २७ कुमार्गेणापि शाण्डिल्य वासिष्ठलैङ्गपुराणे १५ कुक्ते पुण्यकर्माणि विष्णुभिक्तचन्द्रोदये ४७ कुर्वन्ति चावतराणि कूर्मपुराणे २६ कुर्वन्ति तानि नामानि सूतसंहितायाम् १९ कुरुवान्द्रायणादौ च सूतसंहितायाम्	कामवृत्त्या महायोगी		
कि मेदो पांच दृष्टस्य कार्युराणे २० किमेदोपां भवेत्कार्यम् कूर्मंपुराणे २० कीटमूषकसर्पाश्च कूर्मंपुराणे २७ कुमार्गेणापि शाण्डिल्य वासिष्ठलैङ्गपुराणे १५ कुहते पुण्यकर्माणि विष्णुभिक्तचन्द्रोदये ४७ कुवंन्ति चावतराणि कूर्मंपुराणे २० कुवंन्ति तानि नामानि सूतसंहितायाम् १९ कुच्छ्चान्द्रायणादौ च सूतसंहितायाम्	कालेन महता तस्माद्	17.7	
कीटमूषकसर्पाश्च कूर्मपुराणे २७ कुमार्गणापि शाण्डिल्य वासिष्ठलैङ्गपुराणे १५ कुक्ते पुण्यकर्माणि विष्णुभिक्तचन्द्रोदये ४७ कुर्वेन्ति चावतराणि कूर्मपुराणे २० कुर्वेन्ति तानि नामानि सूतसंहितायाम् १९ कुन्न्छ्रचान्द्रायणादौ च सूतसंहितायाम्	कि मया पथि दृष्टस्य	_	
काटसूपकर्सपश्य वृत्युपकर्सपश्य वृत्युपकर्सपश्य वृद्धपुराणे १५ कुरुते पुण्यकर्माणि विष्णुभिक्तचन्द्रोदये ४७ कुर्वन्ति चावतराणि कूर्मपुराणे २६ कुर्वन्ति तानि नामानि सूतसंहितायाम् १९ कुरुवान्द्रायणादौ च सूतसंहितायाम्	किमेतेषां भवेत्कार्यम्		
कुरुते पुण्यकर्माणि विष्णुभिक्तचन्द्रोदये ४७ कुर्वन्ति चावतराणि कूर्मपुराणे २० कुर्वन्ति तानि नामानि सूतसंहितायाम् १९ कुच्छ्चान्द्रायणादौ च सूतसंहितायाम्	कीटमूषकसर्पाश्च		
कुर्वत पुष्यक्रमाण विश्व व कुर्वन्ति तानि नामानि सूतसंहितायाम् १९ कुच्छ्रचान्द्रायणादौ च सूतसंहितायाम् २४	कुमार्गेणापि शाण्डिल्य	वासिष्ठलैं ङ्गपुराणे	
कुर्वन्ति चावतराणि कूर्मपुराणे २६ कुर्वन्ति तानि नामानि सूतसंहितायाम् १९ कुच्छ्रचान्द्रायणादौ च सूतसंहितायाम् २४	कुरुते पुण्यकर्माणि	विष्णुभिक्तचन्द्रोदये	
कुच्छ्चान्द्रायणादौ च सूतसंहितायाम् २४			
कृच्छ्चान्द्रायणादी च सूतसंहितायाम् २४	3		
कृतो मिथ्याभिशापस्तु सूतसंहितायाम् २३	कुच्छूचान्द्रायणादी च		
	कृतो मिथ्याभिशापस्तु	सूतसंहितायाम्	च ३

कृत्वा धातुमयीं मुद्रां ब्रह्माण्डपुराणे १० कृष्या तच्चकारेह आश्वलायनस्मृतौ ३४ कृष्णायुधाङ्कितं दृष्ट्वा विष्णुभिवतचन्द्रोदये ब्रह्मपुराणवचनम् ४८ कृष्णायुधाङ्कितं यस्तु विष्णुभिवतचन्द्रोदये ब्रह्मपुराणवचनम् ४८ कृष्णायुधाङ्कितो यस्तु विष्णुभिवतचन्द्रोदये ब्रह्मपुराणवचनम् ४८ कृष्णायुधैः कलौ नित्यं विष्णुभिवतचन्द्रोदये ब्रह्मपुराणवचनम् ४८ किवित् कापालमिच्छित्तं वासिष्ठलैङ्गपुराणे २ वासिष्ठलैङ्गपुराणे २ किचित्वं वासं प्रशंसन्ति वासिष्ठलैङ्गपुराणे २ किचित्वं वासं प्रशंसन्ति वासिष्ठलैङ्गपुराणे २ किचित्वं वासं प्रशंसन्ति वासिष्ठलैङ्गपुराणे २ किचलं कृपयेवाऽस्मान् वृत्ते विद्याः प्रस्तात्वा वृत्ते विद्याः प्रस्तात्वा वृत्ते विद्याः प्रस्तात्वाः विद्याः प्रस्तात्वाः विद्याः प्रस्तात्वाः विद्याः प्रस्तात्वाः विद्याः प्रस्तात्वाः विद्याः प्रस्तात्वाः विद्याः प्रस्तात्वः विद्याः पराष्ररोपपुराणे २६ क्षेष्ठेन महता युक्तो पराष्ररोपपुराणे ३५ क्ष्यवित्तः विद्याः पराष्ररोपपुराणे ३५ क्ष्यत्वाः पराष्ररोपपुराणे ३५ क्ष्यत्वाः विद्याः पराष्ररोपपुराणे ३५ क्ष्यत्वाः विद्याः पराष्ररोपित्वः पराष्ररोपित्वः विद्याः विद्याः पराष्ररोपित्वः विद्याः
कृष्या तच्चकारेह कृष्णायुधाङ्कितं दृष्ट्वा कृष्णायुधाङ्कितं दृष्ट्वा कृष्णायुधाङ्कितं यस्तु कृष्णायुधाङ्कितो यस्तु कृष्णायुधाङ्कितो यस्तु कृष्णायुधाङ्कितो यस्तु कृष्णायुधाङ्कितो यस्तु कृष्णायुधाः कलौ नित्यं विष्णुभिवतचन्द्रोदये ब्रह्मपुराणवचनम् ४६ किचित् कापालिमिच्छन्ति वासिष्ठलैङ्गपुराणे किचिद् बामं प्रशंसन्ति वासिष्ठलैङ्गपुराणे केचिद् वामं प्रशंसन्ति वासिष्ठलैङ्गपुराणे केचित्लोकायतं ब्रह्मन् केनाऽपि हेतुना ज्ञात्वा कृष्ययैवाऽस्मान् केवलं कृपयैवाऽस्मान् केवां वार्षाध्यात् यहिनपुराणे को वा वर्णाश्रमाचारं वासिष्ठलैङ्गपुराणे केवलं कृपयैवाऽस्मान् केशान् स वापयित्वा तु को वा वर्णाश्रमाचारं वासिष्ठलैङ्गपुराणे व्यक्तिसद्ध्यर्थ साम्बपुराणे को हि मीमांसको वूयात् कृमेण श्रुतिसिद्ध्यर्थ साम्बपुराणे व्यक्तित्वायाम् व्यक्ति। यराणरोपपुराणे व्यक्तित्वानुरोधेन पराणरोपपुराणे व्यक्तित्वानुरोधेन पराणरोपपुराणे व्यक्तित्वानुरोधेन पराणरोपपुराणे व्यक्तित्वाम् स्त्रसंहितायाम्
कृष्णायुधाङ्कितं दृष्ट्वा विष्णुभिवतचन्द्रोदये ब्रह्मपुराणवचनम् ४८ कृष्णायुधीः क्ष्ती पस्तु विष्णुभिवतचन्द्रोदये ब्रह्मपुराणवचनम् ४८ कृष्णायुधैः कलौ नित्यं विष्णुभिवतचन्द्रोदये ब्रह्मपुराणवचनम् ४८ किवित् कापालिमच्छन्ति वासिष्ठलैङ्गपुराणे १ किविद् बामं प्रश्नंसन्ति वासिष्ठलैङ्गपुराणे २ किविद् वामं प्रश्नंसन्ति वासिष्ठलैङ्गपुराणे २ किविद् वामं प्रश्नंसन्ति वासिष्ठलैङ्गपुराणे २ किविद् वामं प्रश्नंसन्ति वासिष्ठलैङ्गपुराणे २ किवालं कृपयैवाऽस्मान् वृत्तर्भाहितायाम् २२ किशान् स वापयित्वा तु विह्नपुराणे ३७ को वा वर्णाश्रमाचारं वासिष्ठलैङ्गपुराणे १ व्यासिष्ठलैङ्गपुराणे १ व्यास्मान् व्याप्तित्वा तु विह्नपुराणे १ व्यास्मान् १ व्यासरोपपुराणे १ व्यासरोप्यापे १ व्यासरोपपुराणे
कृष्णायुधी ङ्किती यस्तु विष्णुभिक्तचन्द्रोदये ब्रह्मपुराणवचनम् ४८ कृष्णायुधी कली तित्यं विष्णुभिक्तचन्द्रोदये ब्रह्मपुराणवचनम् ४८ किवत् कापालमिच्छन्ति वासिष्ठलै ङ्गपुराणे १ किचिद् बौद्धं प्रशंसन्ति वासिष्ठलै ङ्गपुराणे २ किचिद् वामं प्रशंसन्ति वासिष्ठलै ङ्गपुराणे २ किचिद् वामं प्रशंसन्ति वासिष्ठलै ङ्गपुराणे २ किचिल्लोकायतं ब्रह्मन् वासिष्ठलै ङ्गपुराणे २ किचलं कृपयैवाऽस्मान् सूतसंहितायाम् २२ केशान् स वापयित्वा तु वहिनपुराणे ३७ को वा वर्णाश्रमाचारं वासिष्ठलै ङ्गपुराणे १४ को हि मीमांसको त्रूयात् भट्टपादाः ४७ को हि मीमांसको त्रूयात् भट्टपादाः ४७ को श्रीतिसद्धयर्थं साम्बपुराणे २६ कोधेन महता युक्तो पराशरोपपुराणे २६ किचित्त्वातुरोधेन पराशरोपपुराणे ३५ क्तुत्पीडा च महातीब्रा स्तृतसंहितायाम्
कृष्णायुधैः कलौ नित्यं विष्णुभिवतचन्द्रोदये ब्रह्मपुराणवचनम् ४६ केवित् कापालिमच्छित्ति वासिष्ठलै ज्ञपुराणे १ केविद् बौद्ध प्रशंसित्ति वासिष्ठलै ज्ञपुराणे २ केविद् वामं प्रशंसित्ता क्रूमंपुराणे २० केवलं कृपयैवाऽस्मान् सृतसंहितायाम् २२ केशान् स वापयित्वा तु विह्नपुराणे ३७ को वा वर्णाश्रमाचारं वासिष्ठलै ज्ञपुराणे १४ को हि मीमांसको त्रूयात् भट्टपादाः ४७ कमेण श्रुतिसिद्धयर्थं साम्बपुराणे २६ कोधेन महता युक्तो पराशरोपपुराणे २६ कोधेन महता युक्तो पराशरोपपुराणे ३६ क्विद् तत्त्वानुरोधेन पराशरोपपुराणे ३६ क्विद् तत्त्वानुरोधेन पराशरोपपुराणे ३६ क्विद् तत्त्वानुरोधेन पराशरोपपुराणे ३६ क्विद् तत्त्वानुरोधेन स्तर्तिहतायाम्
केवित् कापालमिच्छन्ति वासिष्ठलैङ्गपुराणे २ केविद् बौद्ध प्रशंसन्ति वासिष्ठलैङ्गपुराणे २ केविद् वामं प्रशंसन्ति वासिष्ठलैङ्गपुराणे २० केवलं कृपयैवाऽस्मान् सूतसंहितायाम् २२ केशान् स वापयित्वा तु वहिनपुराणे ३७ को वा वर्णाश्रमाचारं वासिष्ठलैङ्गपुराणे १४ को हि मीमांसको ब्रूयात् भहुपादाः ४७ कमेण श्रुतिसिद्ध्यर्थं साम्बपुराणे २६ कोधेन महता युक्तो पराशरोपपुराणे २६ कविद्तत्वात्तरस्मर्तारस् पराशरोपपुराणे ३५ कवित्तत्वानुरोधेन पराशरोपपुराणे ३५ क्रुत्पीडा च महातीक्रा स्तृतसंहितायाम्
केचिद् बौद्धं प्रशंसन्ति वासिष्ठलैङ्गपुराणे २ केचिद् वामं प्रशंसन्ति वासिष्ठलैङ्गपुराणे २ केचिल्लोकायतं ब्रह्मन् वासिष्ठलैङ्गपुराणे २ केनाऽपि हेतुना ज्ञात्वा कूर्मपुराणे २० केवलं क्रपयैवाऽस्मान् सूतसंहितायाम् २२ केशान् स वापियत्वा तु वहिनपुराणे ३७ को वा वर्णाश्रमाचारं वासिष्ठलैङ्गपुराणे १४ को हि मीमांसको बूयात् भट्टणादाः ४७ क्रमेण श्रुतिसिद्ध्यथँ साम्बपुराणे २६ क्रमेण श्रुतिसिद्ध्यथँ साम्बपुराणे २६ क्रमेण महता युक्तो पराशरोपपुराणे २६ ववचित्कदाचित्स्मर्तारस् पराशरोपपुराणे ३५ क्रमेण वित्तिह्न पराशरोपपुराणे ३५ क्रमेण वित्तिहन्न पराशरोपपुराणे ३५ क्रमे
केचिद् वामं प्रशंसन्ति वासिष्ठलैङ्गपुराणे २ केचिल्लोकायतं ब्रह्मन् वासिष्ठलैङ्गपुराणे २ केनाऽपि हेतुना ज्ञात्वा कूर्मपुराणे २० केवलं कृपयैवाऽस्मान् सूतसंहितायाम् २२ केशान् स वापियत्वा तु वहिनपुराणे वधिष्ठलैङ्गपुराणे १७ को वा वर्णाश्रमाचारं वासिष्ठलैङ्गपुराणे १४ को हि मीमांसको वूषात् भट्टपादाः ४७ क्रमेण श्रुतिसिद्ध्यर्थं साम्बपुराणे २६ कोधेन महता युक्तो परागरोपपुराणे २६ ववचित्कदाचित्स्मर्तारस् परागरोपपुराणे ३५ क्रमेण वित्तिह्नातुरोधेन परागरोपपुराणे ३५ क्रमेण वित्तिह्नातुरोधेन परागरोपपुराणे ३५ क्रमेण वित्तिह्नातुरोधेन सहतानुरोधेन सुतसंहितायाम् २१
केचिल्लोकायतं ब्रह्मन् वासिष्ठलैङ्गपुराणे २० केनाऽपि हेतुना ज्ञात्वा कूर्मपुराणे २० केवलं क्रपयैवाऽस्मान् सूतसंहितायाम् २२ केशान् स वापयित्वा तु वहिनपुराणे ३७ को वा वर्णाश्रमाचारं वासिष्ठलैङ्गपुराणे १४ को हि मीमांसको बूयात् भट्टपादाः ४७ क्रमेण श्रुतिसिद्ध्यथँ साम्बपुराणे २६ कोधेन महता युक्तो पराशरोपपुराणे २६ ववचित्कदाचित्स्मर्तारस् पराशरोपपुराणे ३५ क्रमेण तन्त्रानुरोधेन पराशरोपपुराणे ३५ क्रमेण वित्तिहा च महातीब्रा स्तर्तिहतायाम् २१
केनाऽपि हेतुना ज्ञात्वा कूर्मपुराणे २० केवल कृपयैवाऽस्मान् सूतसंहितायाम् २२ केशान् स वापियत्वा तु वहिनपुराणे ३७ को वा वर्णाश्रमाचारं वासिष्ठलैङ्गपुराणे १४ को हि मीमांसको वूषात् भट्टपादाः ४७ क्रमेण श्रुतिसिद्ध्यर्थं साम्बपुराणे २६ कोधेन महता युक्तो परागरोपपुराणे २६ ववचित्कदाचित्स्मर्तारस् परागरोपपुराणे ३५ क्युत्पीडा च महातीन्ना सूतसंहितायाम् २१
केवलं क्रपयैवाऽस्मान् स्तसंहितायाम् २२ विशान् स वापियत्वा तु विह्नपुराणे ३७ को वा वर्णाश्रमाचारं वासिष्ठलैङ्गपुराणे १४ को हि मीमांसको त्रूयात् भट्टपादाः ४७ क्रमेण श्रुतिसिद्ध्यर्थं साम्बपुराणे २६ कोधेन महता युक्तो पराग्ररोपपुराणे २६ ववचित्कदाचित्स्मर्तारस् पराग्ररोपपुराणे ३५ क्रत्यीदा च महातीन्ना स्ततां सुत्रसंहितायाम् २१
केशान् स वापियत्वा तु विह्नपुराणे विश्व कि वा वर्णाश्रमाचारं वासिष्ठलैङ्गपुराणे १४ को हि मीमांसको त्रूषात् भट्टपादाः ४७ क्रमेण श्रुतिसिद्ध्यर्थं साम्बपुराणे २६ क्रोधेन महता युक्तो पराग्ररोपपुराणे ३६ ववचित्कदाचित्स्मर्तारस् पराग्ररोपपुराणे ३५ क्रुत्पीडा च महातीन्ना सूतसंहितायाम् २१
को वा वर्णाश्रमाचारं वासिष्ठलैङ्गपुराणे १४ को हि मीमांसको त्रूषात् भट्टपादाः ४७ क्रमेण श्रुतिसिद्ध्यर्थं साम्बपुराणे २६ कोधेन महता युक्तो पराशरोपपुराणे २६ ववचित्कदाचित्स्मर्तारस् पराशरोपपुराणे ३५ ववचित् तन्त्रानुरोधेन पराशरोपपुराणे ३५ क्रुत्पीडा च महातीक्रा सूतसंहितायाम् २१
को हि मीमांसको त्रूयात् भट्टपादाः ४७ क्रमेण श्रुतिसिद्ध्यर्थं साम्बपुराणे २६ क्रोधेन महता युक्तो परागरोपपुराणे ३६ क्वचित्कदाचित्स्मर्तारस् परागरोपपुराणे ३६ क्वचित् तन्त्रानुरोधेन परागरोपपुराणे ३५ क्युत्पीडा च महातीक्रा सूतसंहितायाम् २१
क्रमेण श्रुतिसिद्ध्यर्थं साम्बपुराणे २६ कोधेन महता युक्तो पराशरोपपुराणे २६ ववचित्कदाचित्स्मर्तारस् पराशरोपपुराणे ३५ ववचित् तन्त्रानुरोधेन पराशरोपपुराणे ३५ क्रुत्पीडा च महातीक्रा सूतसंहितायाम् २१
कोधेन महता युक्तो परागरोपपुराणे २६ वविक्तिदाचित्स्मर्तारस् परागरोपपुराणे ३५ ववित् तन्त्रानुरोधेन परागरोपपुराणे ३५ क्षुत्पीडा च महातीका सूतसंहितायाम् २१
ववचित्कदाचित्स्मर्तारस् पराशरोपपुराणे ३५ ववचित् तन्त्रानुरोधेन पराशरोपपुराणे ३५ क्षुत्पीडा च महातीब्रा सूतसंहितायाम् २१
क्वचित् तन्त्रानुरोधेन पराशरोपपुराणे ३५ क्षुत्पीडा च महातीक्रा सूतसंहितायाम् २१
क्षुत्पीडा च महातीक्रा सूतसंहितायाम् २१
ग
ग
गङ्गास्नानरतो बाऽपि वृहन्नारदीयपुराणे ३६
गते तु ढादशे वर्षे कूर्मपुराणे १६
गरुत्मन्नविशेषेण सौपर्णे ४०
गर्भगोलात्समुद्धृत्य वहिनपुराणे ३७
गायन्ति लौकिकैर्गानैः कूर्मपुराणे २७
गोपतिः प्राह विप्रेन्द्रान् कूर्मपुराणे २०
गोबध्येयं द्विजश्रेष्ठ कूर्मपुराणे १६
गोष्ठे तां बन्धयामास कूर्मपुराणे १६
गौतमः सर्वविप्राणाम् स्तर्ताहितायाम् २२
गौतमस्य तपोयोगात् सूतसंहितायाम् २२
गौतमस्याश्रमं पुण्यं सूतसंहितायाम् २२
गौतमेन मुनीन्द्रेण स्तर्सहितायाम् २२
गीहंता गीतमेनेति सूतसंहितायाम् २३

र राष्ट्री किस्टिक्स

ではなるのがなくない。とうなるではないではないではないできる。

귝

च		
चकार मोहशास्त्राणि	कूर्मपुराणे	२०
चक्राङ्किततनुं दृष्ट्वा	वृहन्नारदीयपुराणे	३६
चक्राङ्किततनुं स्पृष्ट्वा	वृहन्नारदीयपुराणे	३६
चक्राङ्किततनुर्यत	वृहन्नारदीयपुराणे	३६
चक्राङ्किततनुर्यस्तु	पाराशर मा धवीये	३६
चक्राङ्किततनुर्वाऽपि	वृहस्रारदीयपुराणे	74
चकादिचिह्नितां भूप	ब्रह्माण्डपुराणे	80
चक्रुस्तेऽन्यानि शास्त्राणि	कूर्मपुराणे	29
चक्रेण तापनं देहे	विष्णुभक्तिचन्द्रोदये	85
चतुस्त्रिद्यङ्ग्लैः पुण्ड्रं .	त्रह्माण ्डपुरा णे	चे व
चरकाश्चीरकाश्चीक्षाः	हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तपुराणे	· 8
चरकास्तेऽपि विज्ञेया	हेमाद्री ब्रह्मवैवर्तपुराणे	35
चरध्वं तानुवाचेदं	हेमाद्री ब्रह्मवैवर्ते	3
चीराणि चैव नीलानि	हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तपुराणे	3
ज		
जग्मुः पापवशं नीताः	कूर्मपुराणे	98
जनेशपीरुषं सूनतं	वृहन्नारदीयपुराणे	३६
जपेच्व शतरुद्रीयम्	वृहन्नारदीयपुराणे	३६
जरयाऽऽक्रान्तदेहानां	विष्णुभक्तिचन्द्रोदये ?	85
जायन्तो मानुषे लोके	कूर्मपुराणे	२१
जीवका नाम ते जाताः	हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तपुराणे	*
ज्ञानं मद्विषयं लब्ध्वा	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	98
ज्ञानकर्मण्युपरते	कूर्मपुराणे	२७
ज्ञानेन सहितं धर्मं	हेमाद्री ब्रह्मवैवर्तपुराणे	7
त		
तं खण्डयन्ति यस्मात्ते	हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तपुराणे	5
	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	98
तं दृष्ट्वा यमराजोऽपि	., •	23
तज्ज्ञात्वा मुनिभिः श्रीमान्	सूतसंहितायाम् कूर्मपुराणे	98
ततः कदाचिन्महती		20
ततः स भगवान् विष्णुः	कूर्मपुराणे कर्मपुराणे	98
ततः सर्वे मुनिवराः	कूर्मपुराणे	75

तन्त्राधिकारिनिर्णय:		४८
ततस्ते कर्मणा बद्धाः	हेमाद्री ब्रह्मवैवर्तपुराणे	Ą
ततो मायामयीं सृष्ट्वा	कूर्म पुराणे	9.2
ततो मायी हरिबंहान्	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	98
ततो विश्वात्मको विष्णुः	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	98
तत्तत्तन्त्रेषु ये मर्त्या	सूतसंहितायाम्	58
तत्तत्त्वोक्तपूजा तु	सूतसंहितायाम्	3 2
तत्राश्रमं प्रकुर्वन्ति	विष्णुभक्तिचन्द्रोदये ब्रह्मपुराणवचनम्	85
तत्सम्बन्धिषु सर्वेषु	सूतसंहितायाम्	२५
तथा चक्राङ्कितो विप्रः	विष्णु:	३६
तथातिक्रान्तवेदोक्त	तन्त्रवार्तिके	9
तथा दहन्ति पापानि	विष्णुभक्तिचन्द्रोदये	85
तथाऽन्ये च दुरात्मानः	हेमाद्री ब्रह्मवैवर्तपुराणे	3
तथा पाग्रुपतं सोमं	यूतसंहितायाम्	99
तथापि भक्तवात्सल्यात्	कूर्मपुराणे	20
तथापि योंऽशो मार्गाणां	स्तसंहितायाम्	90
तथैव चकुः पापिष्ठम्	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	95
तदन्नं स्वयमश्नाति	विष्णुभक्तिचन्द्रोदये ब्रह्मपुराणवचनम्	85
तदा पार्श्वस्थितं विष्णुम्	कूर्मपुराणे	२०
तदाऽभवंस्तत्कुलजाश्च सर्वे	सूतसंहितायाम्	२५
तदुक्तमन्त्रेण सितेन भस्मना	सूतसंहितायाम्	₹9
तन्त्रावलम्बनेनैव	स्कान्दपुराणे	3 1
तन्त्रेषु दीक्षितो मत्यों	सूतसंहितायाम्	32
तन्त्रोक्तेन प्रकारेण	सूतसंहिताय।म्	32
तन्मुद्राङ्कितदेहस्य	अग्निपुराणे	89
तपश्चरत्सु सर्वेषु	हेमाब्री ब्रह्मवैवर्तपुराणे	2
तपसा केवलं भूमि:	सूतसंहितायाम्	22
तप्तचक्राङ्कितं दृष्ट्वा	पासपुराणे	४१
तप्तमुद्रा ह्यन्त्यजाय	ब्रह्मपुराणे	38
<mark>तप्तमुद्राश्चान्</mark> त्यजाय	ब्रह्मपुराणे	४८
तमसाविष्टमनसो	कूर्मपुराणे	२८
तयाऽहं प्रीतवानस्मि	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	9 ६
तक रेते हि मार्गास्तु	सूतसं हिताया म्	99
तस्मात्त्वं पाञ्चरात्रोक्त	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	१४, १५
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन	वासिष्ठलै ङ्गप्राणे	95

तस्मादेनं तु पापिष्ठम्	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	98
तस्मादेवार्चनं श्रीतं	मन्त्रराजानुष्टुब्विधाने	20
तस्माद्विद्वांस्तदिनाशाय साक्षाद्	सूतसंहितायाम्	२४
तस्माद्वै वेदबाह्यानां	कूर्मपुराणे	२०
तस्य दर्शनमान्नेण	आदित्यपुराणे	30
तस्य धर्मत्वभिष्येत	श्लोकवार्तिके	23
तस्य नाम्ना तु विख्यातं	कूर्मपुराणे	३३
तस्यां चकुमुँने दीक्षां	वासिष्ठलै ङ्गपुराणे	94
तस्याऽग्रे सोऽपि तं दृष्ट्वा	वासिन्ठलैङ्गपुराणे	98
तानि तेषां मुनिः श्रीमान्	सूतसहितायाम	२२
तानुवाचाईतेमं मे	हेमाद्री ब्रह्मवैवर्तपुराणे	2
तान्येव विस्तरेणैव	सूतसंहितायाम्	99
तान्येव श्रद्धया युक्ताः	वासिष्ठलै ज्ञपुराणे	२
तावत्तयोर्विरुद्धत्वे	तन्त्रवार्तिके	92
तावत्तेऽन्नं न भोक्तव्यं	कूर्मपुराणे	95
तिब्ये मायामसूयाञ्च	कूर्मपुराणे	20
तुरङ्गांश्च गजान् केचिद्	सूतसंहितायाम्	22
तेऽधिक्रियन्ते तन्वादी	वासिष्ठलै ज्जपुराणे ?	95
तेन ते मुदिताः सन्तो	कूर्मपुराणे	95
तेनोवतं सात्वतं तन्त्रं	भागवते	38
तेऽपि द्वीपान्तरापेतं	तन्त्रवार्तिके	¥
तेषां नाऽस्ति महाघोरे	वासिष्ठलै ङ्गपुराणे	98
तेषां भिन्नधियां किञ्चित्	आश्वलायनस्मृती	38
तेषामध्येतृविद्वेष:	सूतसंहितायाम्	90
तेषामर्थापहारश्च	सूतसंहितायाम्	90
तेषामेवाऽभिरक्षार्थं	साम्बपुराणे	२६
तेषामेवोपभेदांश्च	सूतसंहितायाम्	99
ते सम्भूय मुनिश्रेष्ठं	सूतसंहितायाम्	22
त्यक्तवैदिककर्माणो	आश्वलायनस्मृतौ	38
त्यक्त्वा वेदविरुद्धानि	वासिष्ठलै ङ्गपुराणे	95
त्यजन्ति धर्मं वेदोक्तं	पराशरोपपुराणे	२८
त्यागो दानं तपो होम:	ब्रह्मपुराणे	व्य
त्रयाणामी प्सितेनैव	भागवतपुराणे	40
त्रयीक्लेशं समुत्सृज्य	हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तपुराणे	3
3.8	एसाम्माम्मान्यस्य प्राप्त	4

तन्त्राधिकारिनिर्णयः		६१
वयीमार्गस्य सिद्धस्य	तन्त्रवातिके	x
विपुण्ड्रमुद्भूलनमास्तिकोत्तमः	सूतसंहितायाम्	२६
विपुण्ड्रेण विना येन	पारिजाते	33
त्रिशूलरूपं चतुरस्रमेव वा	सूतसंहितायाम्	39
त्रिशूले चतुरस्रे च	पराश्वरोपपुराणे	२६, ३२
त्वदीये पाञ्चरावे च	पराशरोपपुराणे	. २७
त्वद्भक्ता ब्राह्मणाः साक्षाद्	पराशरोपपुराणे	२६
स्वद्भक्ता विमुखा नित्यम्	परामरोपपुराणे	२६
त्वामेवाऽन्ये शिवोक्तेन	भागवतपुराणे	93
द		
ददौ धान्यं धनं वस्त्रं	सूतसंहितायाम्	२२
द्वा धान्य धन वस्त्र द्वधीचिशापनिदंग्धाः	कूर्मपुराणे	२न
	ब्रह्माण्डपुराणे	37
दशाङ्गुलप्रमाणं तु	यम:	म स
दहनाल्लेखनाद् विप्रः दान्तिशान्त्यादिविज्ञान	सूतसंहितायाम्	23
दीक्षितानां तु तन्त्रेपु	स्तसंहितायाम्	39
दीक्षिताश्च द्विजा नित्यं	पराश्वरोपपुराण	२७
दीक्षिताश्च भविष्यन्ति	पराशरीपपुराणे	२६
	हेमाद्री ब्रह्मवैवर्तपुराणे	3
दीर्घं चिरमिति प्रोक्तम्	नारदीये	89
दृष्ट्वा नरं तं नृपते सवासाः	वासिष्ठलँङ्गपुराणे	98
दृष्ट्वा शाण्डिल्यमनघं	वासञ्जल क्रमुराण कूर्म पुराणे	20
देवदेवी महादेवी	परिशिष्टे	80
देवासो यत्र विततेन बाहुना		30
देवेषु यज्ञभागेषु	आदित्यपुराणे	95
देशजातिकुलानां	वाशिष्ठलैङ्गपुराणे विष्णुभक्तिचन्द्रोदये ब्रह्मपुराणवचनम्	85
द्वादशाक्षरमन्त्रैस्तु		
द्वादमाब्दाजितं पुण्यं	विष्णुभक्तिचन्द्रोदये ब्रह्मपुराणवचनम् नारदीयपाञ्चरात्रे	80
द्वादशारं तु षट्कोणं	नारदायपाञ्चरात्र	8.0
Ð		
धत्ते भागवतो यस्तु	विष्णुभक्तिचन्द्रोदये ब्रह्मपुराणवचनम्	४८
धर्म चरध्वमित्युक्ता	हेमाद्री ब्रह्मवैवर्तपुराणे	*
धर्म: प्रीतिनिमत्तं स्यात्	श्लोकवा तिके	42'
•		

धर्मविक्रयिणस्तद्वत्	सूतसंहितायाम्	२५
·	साम्बपुराणे	२८
धर्मशास्त्रे पुराणे च धर्माऽधर्मादिविज्ञाने	पराशरोषपुराणे	23
	विष्णुभिवतचन्द्रोदये ब्रह्मपुराणवचनम्	४८
घात्रीफलकृता माला	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	३२
धारियष्यन्ति मोहेन	वायुपुराणे	80
धारयेत् सर्ववर्णानां	ब्रह्माण्डपुराणे	38
धारयेत् सर्ववर्णानां	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	98
धिग्धिक् शाण्डिल्य दुर्बुढे	443	
R		
न कर्माहीं भवेदज्ञः	हेमाद्री वायुपुराणवचनम्	स ६
नग्नांस्त्वं भगवन् सम्यक्	हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तपुराणे	7
न तद् ध्यानं न तज्ज्ञानं	पारिजाते	न न
न तस्य निष्कृतिद् ष्टा	वह्निपुराणे	३७
न दाहयेद् द्विजश्रेष्ठं	वरामरोपपुराणे	३८
न धारयेन् मतिमान्	आध्वलायनस्मृतौ	इप्र
न पश्यति स्म सहसा	कूर्मपुराणे	98
न ब्रमो हीनतामङ्गे	विष्णुभिवतचन्द्रोदये ?	85
न भवेत्तु कथं तेषां	विष्णुभक्तिचन्द्रोदये ?	85
नराणां नामरूपाभ्यां	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	9
नवाङ्गुलं मध्यमं स्यात्	ब्रह्माण्डपुराणे	22
न वेदबाह्ये पुरुषे	कूर्मपुराणे	२०
न हि स्वतन्त्रास्ते तेन	सूतसंहितायाम्	8
नाकुलं केचिदिच्छन्ति	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	२
नाङ्कनाय दहेद् गात्रं	यम:	38
नाङ्कनाय दहेद् देहं	बीघायनः	३८
नाधिकारी परिज्ञेयः	वृहन्नारदीये	३६
नाधिकुर्वन्ति दग्धाङ्गाः	बोधायन:	३८
नानाविधेषु यज्ञेषु	सूतसंहितायाम्	२३
नारायणायुधैर्युक्तं	विष्णुभिक्तचन्द्रोदये	80
नाशयन्ति ह्यतीतानि	कूर्मपुराणे	20
नित्यं सन्धारियष्यन्ति	सूतसंहितायाम्	85
निन्दन्ति च महादेवं	कूर्मपुराणे	२८
नित्यकर्माद्यनुष्ठाने	सूतसंहितायाम्	२३
144444	41	

तन्त्राधिकारिनिर्णयः		६३
निरयं प्राप्य तैरेव	हेमाद्री ब्रह्मवैवर्तपुराणे	व
निर्घणाः सततं ब्रह्मन्	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	94
निवारयामास च तान्	कूर्मपुराणे	98
निवारिता मुनीन्द्रेण	सूतसंहितायाम्	२२
नैरात्म्यवादिनश्चैव	हेमाद्री ब्रह्मवैवर्तपुराणे	૪
1 Contract C		
M		
पञ्च सप्त च वर्षाणि	सूतसंहितायाम्	२१
पतत्येव न सन्देहस्	सूतसंहितायाम्	३१
पतन्तो नरके घोरे	कूर्मपुराणे	२१
पतिव्रता या न करोति जारताम्	_	४२
परदारान् सदा गत्वा	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	98
पराङमुखस्तु युष्माकं	सौरपुराणे	२.व
परिगृह्य महाविष्णुं	वासिष्ठलैङ्ग पुराणे	94
पर्यायवाचका ह्येते		83
पवित्रं चरणं वक्त्रं		४३
पाखण्डाचारनिरताः	सौरपुराणे	२७
पाखण्डाधिकृताः सर्वे	हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तपुराणे	२
पाखण्डिनो विकर्मस्था	तन्त्रवातिके	Ę
पाखण्डिनो विकर्मस्थान्	कूर्मपुराणे	5
पाखण्डिनो विकर्मस्थान्	मनुस्मृतौ	55
पाखण्डेषु तथाऽन्येषु	सूतसंहितायाम्	२४
पाञ्चरात्रं पाशुपतं	कूर्मपुराणे	२१
पाञ्चरातं प्रशंसन्ति	बा सिष्ठलैङ्गपुराणे	٩
पाञ्चरात्रं भागवतं	साम्बपुराणे	35
पाञ्चरातादयं: सर्वे	परा श रोपपुराणे	52
पाञ्चरातादयो मार्गाः	सूतसंहितायाम्	25
पाञ्चरातादिमार्गागाम्	सूतसंहितायाम्	R
पाञ्चरात्रान् पाशुपतान्	कूर्मपुराणे	5
पाञ्चरात्राश्रयाश्चापि	सूतसंहितायाम्	90
पाञ्चरात्रे च कापाले	सूतसंहितायाम्	२५
पाञ्चरात्रे च कापाले	पराशरोपपुराणे	२द
पापानां फलमाश्चर्यम्	वासिष्ठलै ङ्गपुराणे	१६
पा-शब्देन त्रयीधर्मः	हेमाद्री ब्रह्मवैवर्तपुराणे	\$

	प्रजारं विकास स	३६
पाशाङ् कुशगदादण्ड	सूतसंहितायाम्	२ <i>४</i>
पितृमातृसुतभ्रातृ	सूतसंहितायाम्	
पीड्यान्धकूपे निक्षिप्य	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	94
पुण्ड्रान्तरस्य तन्त्रेषु	सूतसंहितायाम्	39
पुण्ड्रान्तरे रता नित्यं	पराशरोपपुराणे	२६, ३२
पुत्रभायवियुक्तानां	सूतसंहितायाम्	२२
पुनः स्नात्वा गृही भूत्वा	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	90
पुनर्दंष्ट्राकरालास्याः	वासिष्ठलै ङ्गप्राणे	9 %
पुनर्विष्णोः प्रसादेन	वासिष्ठलै ङ्गपुराणे	94
पुनक्चाह यमः ऋद्धः	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	94
पुनश्चैनं समादाय	वासिष्ठलै ङ्गपुराणे	१६
पुरा कालविपाकेन	सूतसंहितायाम्	२१
पुराणानाञ्च विद्वेषो	सूतसंहितायाम्	55
पुराणानि तथा सांख्यं	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	ঀৢৢ
पुराणे धर्मशास्त्रे च	पराशरोपपुराणे	37
पुरा दारुवने पुण्ये	कूर्मपुराणे	95
पुरा देवासुरे युद्धे	हेमाद्री ब्रह्मवैवर्तपुराणे	२
पुरा भाण्डिल्यसंजस्तु	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	98
पूर्वजाततनुं दग्ध्वा	विह्नपुराणे	30
प्रणब्टपापः शुद्धात्मा	वासिष्ठलै ङ्गपुराणे	99
प्रतप्तशङ्खचक्राभ्याम्	सीपर्णे	४व
प्रतिकञ्चुकरूपेण	तन्त्रवातिके	19
प्रयागे या गतिः प्रोक्ता	विष्णुमक्तिचन्द्रोदये ब्रह्मपुराणवचनम्	85
प्रवर्तते महाशास्त्रं	कूर्मपुराणे	३३
प्रवर्तन्ते मुनिश्रेष्ठाः	सूतसंहितायाम्	२९
प्रसादमकरोदस्य	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	१६
प्रह्लादेन समो ज्ञेयः	विष्णुभिवतचन्द्रोदये ब्रह्मपुराणवचनम्	85
प्राप्तये परिहाराय	वासिष्ठलै ङ्गपुराणे	१६
प्रायश्चित्तं मनुष्याणां	साम्बपुराणे	२=
प्रारब्धकर्मप्राबल्यात्	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	919
प्राहैतान् तीक्ष्णया वाचा	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	9%
प्रोचुः क्लेशेन संयुक्ताः	सूतसंहिता य ।म्	२२
a		
		0.11
बद्धाः (?) पाशेन शाण्डिल्यं	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	94

तन्त्राधिकारिनिर्णयः		६५
बन्धुविक्रयिणस्तद्वत्	सूतसंहितायाम्	२४
बभूव वृष्टिमंहती	कूर्मपुराणे	98
बभूवस्ते महाशापाज्	कूर्मपुराणे	२०
बहवोऽनेन मार्गेण	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	99
बहुनोक्तेन कि साक्षाच्	सूतसंहितायाम्	२४
बह्वाचार्यविभेदेन	भागवतपुराणे	92
वृद्धश्रावकनिर्ग्रन्थाः	हेमाद्री ब्रह्मवैवर्तपुराणे	र्
बुद्धागमे मुनिवरो यदि संस्कृतः स्यात्	मू तसं हितायाम्	३१
बुद्धिपूर्वं परित्यक्ता	वासिष्ठलै ङ्गपुराणे	१६
बौर्द्ध धर्म समास्थाय	हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तपुराणे	२
बौद्धश्रावकनिर्ग्रन्था	हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तपुराणे	8
बौद्धश्रावकनिर्प्रन्थाः	कूर्म पुराणे	5
बौद्धे चाऽर्हन्मते चैव	सूतसंहितायाम्	२५
ब्रह्मचर्याश्रमे स्थित्वा	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	9'9
ब्रह्मागमोक्ताश्चमनिष्ठमानवो	सूतसंहितायाम्	59
ब्राह्मणस्य तनुर्जेया	वृहन्नारदीये	३६
ब्राह्मणस्य विशेषेण	वाद्मपुराणे	80
ब्राह्मणाः केचिदालोड्य	सूतसंहितायाम्	२२
ब्राह्मणानां कुले शुद्धे	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	99
ब्राह्मणैश्च पुनः सर्वैः	सूतसंहितायाम्	53
ब्राह्मणो यदि मोहेन	हेमाद्री वायुपुराणवचनम्	₹ ६
बाह्मणो यदि मोहेन	आदित्यपुराणे	30
H		
भद्राऽभद्रं त्वया भुक्तं	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	१६
भयं दुर्बलिचतानां	साम्बपुराणे ।	58
भवत श्रद्धया सार्द	सूतसंहितायाम्	२४
भवतामुन्मुखा यूयं	सूतसंहितायाम्	२३, २४
भवन्तु वेदबाह्यास्ते	सीरपुराणे	२७
भविष्यन्ति कलौ तस्मिन्	कूर्मपुराणे	इ, इ७
भविष्यद्वं त्रयीबाह्याः	कूर्मपुराणे	२०
भवेयुविमुखा नित्यम्	पराशरोपपुराणे	२६
भस्मीभवति तत्सर्वं	ब्रह्मपुराणे	३३
भूत्वा वर्णाश्रमावारं	बासिष्ठलैङ्गपुराणे	98
0		

भूदेवस्तप्तमुद्रां तु	ब्रह्मपुंराणे	३४, ४८
भूयोऽपि मत्त्रसादेन	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	98
भोजियत्वा महादु:खा	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	१६
भ्रान्तिवज्ञानसम्पन्ना	सूतसंहितायाम्	58
म		
मत्तन्त्राश्रयेणैव	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	१६
मत्स्यविकयिणस्तद्वत्	सूतसंहितायाम्	२५
मदुक्तार्थप्रकारेण	सूतसंहितायाम्	२४
मद्भवत्याऽतीव संयुक्ती	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	१६
मनुष्याणां सुरश्रेष्ठाः	सूतसंहितायाम्	२१
मनुष्याश्चाऽसमाचाराः	सूतसंहितायाम्	२२
मया सृष्टानि शास्त्राणि	कूर्मपुराणे	٩
महर्षि गौतमं ब्रूयुः	कूर्मपुरागे	98
महाक्रोधेन संयुक्तः	सूतसंहितायाम्	२३
महाजन परिगृहीतत्वं	तन्त्रवातिके	x
महात्मा दाननिरतो	कूर्मपुराणे	३ ३
महादेवस्य चोत्कर्षे	सूतसंहितायाम्	२३
महादेवस्य भक्ती च	सूतसंहितायाम्	२३
महादेवस्य विज्ञाने	सूतसंहितायाम्	२३
महादेवस्य संस्थाने	सूतसंहितायाम्	२३
महादेवस्व रूपे	सूतसंहितायाम्	२३
महादेवाय दाने च	सूतसंहितायाम्	२३
मामपश्यदयत्नेन	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	99
मामाराधय शाण्डित्य	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	१४, १५
मीमांसामतिगम्भीरां	सूतसंहितायाम्	99
मुद्गरैः खड्गशूलादौः	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	9%
मुनयश्च मनुष्याश्च	सूतसंहितायाम्	99
मुनिगणमवलोक्य प्राह साक्षाद् घृणाब्धिः	सूतसंहितायाम्	25
मोहयामास योगात्मा	हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तपुराणे	२
मोहयन्ति जनान् सर्वान्	कूर्म पुराणे	२द
स		
यं द्विजं तप्तशङ्खादि	बृहन्नारदीये	3,4

तन्त्राधिकारिनिर्णयः		६७
य: करोति हरे: पूजां	ब्रह्मपुराणे (विष्णुभक्तिचन्द्रोदये)	४८
यज्ञोक्तपशुहिंसादि	तन्त्रवातिके	x
यतयश्च भविष्यन्ति	कूर्मपुराणे	२७
यव स्त्रीणूद्रदासानां	भागवतपुराणे	38
यथा कृतक कर्पूर	तन्त्रवातिके	9
यथाग्निदंहते कक्षं	विष्णु भवितचन्द्रोदये	४८
यथा श्मशानजं काष्ठम्	विष्णु:	३८
यथैवाऽन्यायविज्ञाताद्	तन्त्रवातिके	9
यदन्यत् क्रियते तस्य	तन्त्रवातिके	9
यदा तु चोदनागम्य:	प्रलोकवार्ति के	५२
यदा शास्त्रान्तरेणीव	तन्त्रवातिके	5
यदि तिष्ठेन् महापापी	वृहन्नारदीये	३६
यदि येनेष्टसिद्धिः स्यात्	प्रलोकवा तिके	५२
यदि ह्यनादरेणैवाम्	तन्त्रवार्तिके	x
यद् बीजं तदपि व्यक्तं	तन्त्रवातिके	9
यद्यत्तु रुद्रसम्बन्धि	सूतसंहितायाम्	२३
यस्तु सन्तप्तशंख।दि	वृहन्नारदीये	3×
यस्मिन् सम्निहिते दृष्टे	तन्त्रवातिके	Ę
यस्य नारायणी मुद्रा	विष्णुभक्तिचन्द्रोदये ब्रह्मपुराणवचनम्	४८
यान् भूत्वाऽऽदित्यवद् व्योम्नि	हेमाद्री ब्रह्मवैवर्तपुराणे	3
यावदेकं श्रुती कर्म	तन्त्रवातिके	92
या वेदबाह्याः स्मृतयो	मनुस्मृतौ	Ę
या वेदबाह्याः स्मृतयो	वासिष्ठलैङ् गपुराणे	20
युष्माकं वंशजातानां	सूतसंहितायाम्	२४
युष्माकं वंशजाताश्च	सूतसंहितायाम्	२४
ये गता वेदबाह्यत्वं	वासिष्ठलैङ् गपुराणे	95
येन कर्मविपाकेन	अग्निपुराणे	89
र		
रागसन्दग्धगानाणां	हारीत:	३८
राजा तु वैदिकान् सर्वान्	सूतसंहितायाम्	32
रुद्राक्षधारणे रुद्र	सूतसंहितायाम्	२३
रुद्राधिक्यमविज्ञाय	पराशरोपपुराणे	२६
र हालयदिद्क्षायां	सूतसंहितायाम्	२३
*		

रोगैराकान्तदेहानां	विष्णुभक्तिचन्द्रोदये ?	28
रौरवादिषु सर्वेषु	वासिष्ठलंङ ्गपुराणे	१६
ल		
ललाटे धारयेन्नित्यं	पराशरोपपुराणे	४७
ललाटे भस्मना तिर्यक्	सूतसंहितायाम्	३१
ललाटेऽर्हागमे निष्ठश्	सूतसंहितायाम्	३१
लिङ्गाङ्किततनुं दृष्ट्वा	वृहन्न।रदीय	-३६
लोकायतं तर्कशास्त्रं	सूतसंहितायाम्	99
लोभादिकारणं चाऽत्र	तन्त्रवातिके	Ę
व		
वज्रवकगद:दोनि	सूतसंहितायाम्	४२
वदन्ति तादृशोंऽशस्तु	पराश्वरोपपुराणे	३५
वयं क्षुत्पीडिताः सर्वे	सूतसंहितायाम्	22
वर्णाश्रमसमाचारं	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	98
वर्णाश्रमसमाचारात्	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	98
वर्तध्वमप्रमादेन	कूर्मपुराणे	79
वर्तमानास्त्वधर्मेषु	हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तपुराणे	8
वर्तुलाश्वत्थपत्नार्ध	सूतसंहितायाम्	28
वाञ्छन्ति मोक्षं ये मूढाः	वासिष्ठलं ङ्गपुराणे	१४
वामपाशुपताचारास्	कूर्मपुराणे	२७
वामपाशुपतादीनाम्	सूतसंहितायाम्	90
वामाः पाशुपताचारास्	कूर्मपुराणे	8
वासुदेवं कुमार्गेण	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	48
विचार्य कार्यं सम्भूय	सूतसंहितायाम्	२३
विड्भक्षाक्ष्वैव ये केचिद्	हेमाद्री ब्रह्मवैवर्तपुराणे	8
विधाय पीडां पार्वस्ते	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	94
विधिरपि मनुजानामाह वर्णाश्रमांश्च	सूतसंहितायाम्	३०
विधिहीनं तु सम्पूर्णं	विष्णुभ वितचन्द्रोदये	४८
विधीयते न शुद्धानाम्	पराशरोपपुराणे	३८
विना पुण्ड्रान्तरं मोहाद्	सूतसंहितायाम्	39
विनिन्दन्ति महादेवं	कूर्मपुराणे	२८
विप्रस्यैतद्विगह्यंत्वात्	हेमाद्रौ पद्मपुराणवचनम्	\$8

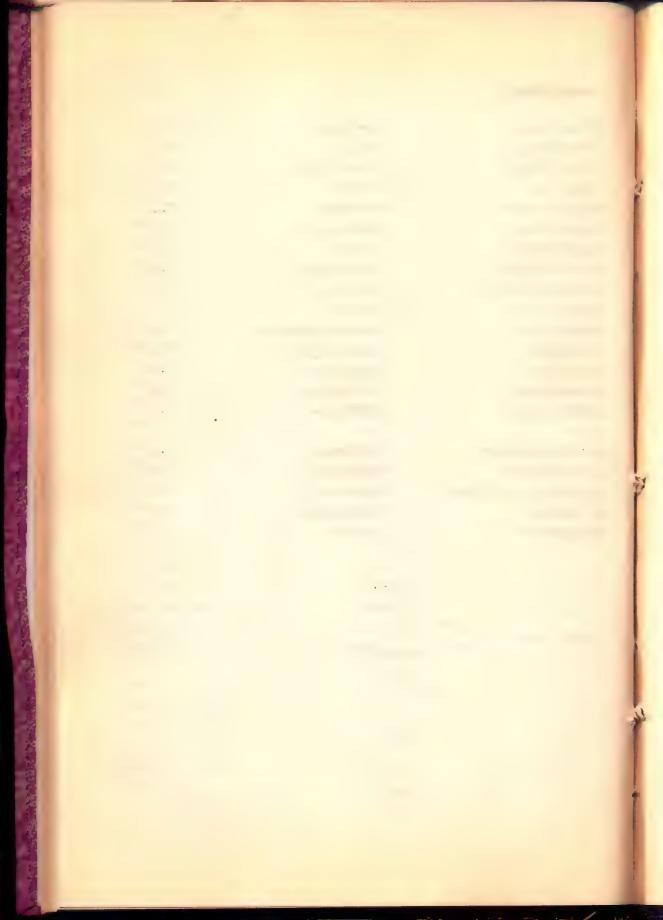
53 तन्त्राधिकारिनिर्णयः 80 सौपर्णे विप्रो वा यदि वा क्षत्रो २० कुर्मपुराणे विमोहनानि शास्त्राणि 919 वासिष्ठलैङ्गपुराणे विरक्तः सर्वलोकेभ्यः २६ विशेषतः शाङ्करवेदने रतो सूतसंहितायाम् 89 विष्णुभिवतचन्द्रोदये ? विष्चामतिवृद्धायां हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तपुराणे 2 विष्णुः सुदुस्तरां मायां 85 विष्णुभ वितचन्द्रोदये विष्णुनामाङ्कितां मुद्रां 99 सूतसंहितायाम् विष्णवागमांस्तथा बाह्मान् 39 सूतसंहितायाम् विच्वागमादितन्त्रेषु 39 सूतसंहितायाम् विष्णवागमोक्ताश्रमनिष्ठमानवस २४ सूतसंहितायाम् विष्णवादिदेवताः सर्वाः 38 आश्वलायनस्मृतौ विहितं धारणं नित्यं हेमाद्री ब्रह्मवैवर्तपुराणे 8 वृथा जटी वृथा मुण्डी २5 कूर्मपुराणे व्या धर्मं चरिष्यन्ति २८ कूर्मपुराणे वेदबाह्यवताचारा २४ सूतसंहितायाम् वेदभक्ती तथास्तिक्ये 25 साम्बपुराणे वेदभ्रष्टान् समुह्श्य 99 वासिष्ठलैङ गपुराणे वेदमागं विना ब्रहमन् 98 वासिष्ठलैङ्गपुराणे वेदमार्गपरित्याग 39 मूतसंहिताय। म् वेदमार्गैकनिष्ठस्त् 39 **सूतसंहितायाम्** वेदमार्गेकनिष्ठानां XF वराशरोवपुराणे वेदमुलतया नित्यं 99 वासिष्ठल जुपुराणे वेदवादं परित्यज्य 24 सूतसंहितायाम् वेदविक्रियणस्तद्वत् 99 **मूतसंहितायाम्** वेदांश्च धर्मशास्त्राणि 38 आश्वलायनस्मृती वेदाक्षरिवहीनानां 5 सृतसं हितायाम् वेदाङ्गानाञ्च विद्वेषः २5 वराशरोपपुराणे वेदाङ्गानि च मोहेन 92 **मृतसंहितायाम्** वेदाङ्गान्युपवेदांश्च २६ वराशरोपपुराणे वेदासिद्धेन मार्गेण 32 सूतसंहितायाम् वैदिकश्चापि तन्त्रेष् 40 भागवतपुराणे वैदिकस्तान्त्रिको मिश्र 94 वासिष्ठलै ज्जपुराणे शक्तः पापबलात् कर्तुम्

शक्या जेतुं सुराः सर्वे	हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तपुराणे	2
शङ्खचकं मृदा यस्तु	विष्णु:	३८
शङ्खचक्रगदापद्य	सूतसंहितायाम्	२४
शङ्ख वकगदापदा	पराश्वरोषपुराणे	२८
<mark>शङ्खचऋगदापूर्वेर्</mark>	सूतसंहितायाम्	३१
ग ङ्खचक्राङ्किततर्नुविप्रो	विष्णुभक्तिचन्द्रोदये ब्रह्मपुराणवचनम्	8=
शङ्खचक्राद्यङ्कनञ्च	विष्णु:	३८
शङ्खचके तापियत्वा	लिङ्गपुराणे	३७
शङ्खादिकाङ्कितो भक्त्या	विष्णुभक्तिचन्द्रोदये	85
शङ्खादिकायुधैर्युक्तां	विष्णुभक्तिचन्द्रोदये	85
शशाप विष्णुं गर्भस्थो	पराश्वरोपपुराणे	२६
शाक्ते च दीक्षिता यूयं	सूतसंहितायाम्	२५
शाण्डिल्यसंहितां चक्रे	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	१५
शाण्डिल्योऽपि पुनर्ब्रह्मन्	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	94
शाण्डिल्योऽपि विमुक्तोऽभूद्	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	99
शापाद् वा गौतमादीनाम्		95
शाम्भवं केचिदिच्छन्ति	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	२
शाम्भवे दीक्षिता यूयं	सूतसंहिताय।म्	२४
शास्त्रं प्रवर्तयामास	कूर्मपुराणे	33
शिलाबुद्धिः कृता कि वा	अग्निपुराणे	४१
शिवकेशवयोश्चिह्नं	आश्वलायनस्मृतौ	38
शिवागमेषु निष्ठानां	सूतसंहितायाम्	39
शिवागमोक्ताश्रमनिष्ठमानवस्	सूतसंहितायाम्	३०
शिष्टानामसदारोपः	सूतसंहितायाम्	90
शिष्यान ह्यापयामासुः	कूर्मपुराणे	29
शुद्धमेव हि सवंत	सूतसंहितायाम्	३२
शूद्रधर्मरतानां हि	हेमा द्रौ पद्मपुराणवचनम्	38
<u>शूद्रेणाऽधिगताच्चाऽपि</u>	तन्त्रवातिके	9
शूलहस्ता महाकूर	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	94
श्रुणु राम महाबाहो	हेमाद्रौ पद्मपुराणवचनम्	38
शैवाः पाशुपताश्चाऽन्ये	हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तपुराणे	3
योभासौकर्य हेतूक्ति	तन्त्रवातिके	X
श्रद्धया दीक्षिता यूयं	सूतसंहितायाम्	२४
श्रद्भया मत्प्रसादार्थम्	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	98

तन्त्राधिकारिनिर्णयः		७१
श्रद्धया सहिता यूयम्	सूतसंहितायाम्	99
श्रद्धाभावः सदैवाऽस्तु	सूतसंहितायाम्	२५
श्रद्धाभावस्तेन जातो नराणां	सूतसंहितायाम्	२४
श्रीकृष्णशस्त्राङ्कविहीनगातः	नारदीये	89
श्रुतिपथगिनतानां मानुषाणां तु तन्त्रं	सूतसंहितायाम्	30
श्रुतिपथगलितानां वर्णधर्मं घृणाच्छिः	सूतसंहितायाम्	śо
श्रुतिपथगलितानां सर्वतन्त्रेषु लिङ्गम्	सूतसंहितायाम्	३०
श्रुतिपथगिनतानामेव तन्त्रोक्तपूजा	सूतसं हिताय। म्	३०
श्रुतिपथनिरतानां तत्सदा नैव धार्यम्	सूतसंहितायाम्	90
श्रुतिपयनिरतानां ते न संसेवनीयाः	सूतसंहितायाम्	३०
श्रुतिवद्यनिरतानामाश्रमा यद्वदुक्ताः	सूतसंहितायाम्	30
श्रुतिभ्रष्टः श्रुतिप्रोक्त	साम्बपुराणे	२८
श्रुतिरिप मनुजानां वर्णधर्मं बभाषे	सूतसंहितायाम्	३०
श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त	सूतसहितायाम्	२४
श्रुतिस्मृती न पश्यामो	विष्णुभक्तिचन्द्रोदये ?	85
श्रुतिस्मृती श्रुणुध्वं वै	विष्णुभक्तिचन्द्रोदये ?	8ड़े.
श्रुतिहृदयं प्रणिपत्य महेशं	वासिष्टलै ङ्गपुराणे	95
श्रीतस्मार्तसदाचारे	पराश्वरोपपुराणे	२७
श्रीतस्मार्तसमाचारा	सूतसंहितायाम्	२२
श्रीतस्मार्ताऽऽगमञ्चेति	मन्त्रराजानुष्टुब्विधानोक्तिः	Xo
श्रीतार्चनं तु विप्राणां	मन्त्र राजानुष्टु व्विधानो क्तिः	५०
ų		
षष्ठ्यावृत्त्यैव कुच्छाणां	विह्नपुराणे	३७, ४७
स		
संवादिष्वपि वाक्येषु	तन्त्रवार्तिके	9
सङ्गच्छते महादेव	कूर्मपुराणे	२०
स जीवन् कुणपस्त्याज्यः	लिङ्गपुराणे	30
स तन्त्रार्थस्तु विज्ञेयः	पराशरोपपुराणे	. ३४
स तापियत्वा चक्रादीन्	आदित्यपुराणे	30
स तेभ्यः प्रददावन्नं	कूर्मपुराणे	9&
स तेषां मायया जातां	कूर्मपुराणे	2.0
सत्यबोधसुखानन्त	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	90

सत्त्वं सर्वेषु भूतेषु	हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तपुराणे	7
स नारदस्य वचनाद्	कूर्मपुराणे	33
स पुनः कर्मणामन्ते	वासिष्ठलैङ्ग पुराणे	90
स पुनर्वासुदेवस्य	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	90
सप्त-षट्-पञ्चिभः पुण्ड्रं	व्रह्माण्डपुराणे	32
समीपं प्रापयामासुः	कूर्मपुराणे	98
स मुक्तो भुक्तवान् भोगान्	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	90
समेत्य सर्वे मुनयो	कूर्मपुराणे	98
सम्भाषणे च सम्बन्धे	पराशरोपपुराणे	3 5
सम्भाष्य रौरवं याति	बृहन्नारदीयपुराणे	38
सर्वलोक विधातारं	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	99
सर्वस्मादधिको रुद्र:	सीरपुराणे	२७
सर्वागमेषु निष्ठानां	सूतसंहितायाम्	39
सर्वाणि चैव शास्त्राणि	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	96
सर्वास्ता निष्फला ज्ञेयाः	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	95
सर्वस्ता निष्फला प्रेत्य	मनुस्मृतौ	Ę
सर्वे ते च भविष्यन्ति	कूर्मपुराणे	२८
सर्वे बुभुजिरे विप्रा	कूमंपुराणे	92
सर्वे वेदाऽविरोधेन	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	9=
सर्वे सम्प्राप्य देवेशं	कूर्मपुराणे	20
स शूद्रवद् बहिष्कार्यः	विष्णु:	35
स शूद्रवद् बहिष्कार्यः	पाराशरमाधवीये	25
स शोकेनाऽभिसन्तप्तः	कूर्मपुराणे	98
स सर्वयातनाभोगी	वृहन्नारदीयपुराणे	34
साक्षाद् ब्रह्मैक्यविज्ञानम्	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	99
साक्षाद् वेदविरुद्धार्थं	स्कान्दपुराणे	34
सांख्यं योगः पाञ्चरात्रम्	महाभारते	90
सा चेत् सन्तापिता राजन्	वृहन्नारदीयपुराणे	२६
सास्वतास्तेऽपि विज्ञेया	हेमाद्री ब्रह्मवैवर्तपुराणे	3
साधयन्ति नरा नित्यं	सौरपुराणे	२७
साऽपि वन्द्या सुसेव्या च	सूतसंहितायाम्	39
सा व्याधयोनि नियतम्		85
सितेन भस्मना तिर्यक्	सूतसंहितायाम्	39
सुमूढान् बुद्ररूपेण	हेमाद्री ब्रह्मवैवर्तपुराणे	2
		,

तन्त्राधिकारिनिर्णयः		६७
मुराविक्रयिणस्तद्वत्	सूतसंहितायाम्	হ্ ধ
सुवर्णमावसंग्राही	कूर्मपुराणे	३७
सूत्राणि चैव वेदाङ्गा "	वासिष्ठलै ज्ञपुराणे	99
सृष्ट्वा तानूचतुर्	कूर्मपुराणे	२ १
सोंऽशः प्रमाणमित्युक्तं	मूतसंहितायाम्	90
सोंऽशस्तैरेव संग्राह्यः	सूतसंहितायाम्	79
सोऽनुवीक्ष्य कृपाविष्टः	कूर्मं पुराणे	१६
सोऽपि तं प्रेक्ष्य दुर्बुद्धि	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	94
स्थापितायान्तु शाण्डिल्यः	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	94
स्मर्यन्ते च पुराणेषु	तन्त्रवातिके	७
स्मार्तागमार्चनं क्षत्रे	मन्त्रराजानुष्टुब्विधानोक्तिः	५०
स्वतःप्रमाणभूतेन	वासिष्ठलै ङ्गपुराणे	2
स्वदारगमने चैव	सूतसंहितायाम्	२४
स्वस्तिमञ्जलसंयुक्तः	वासिष्ठलैङ्गपुराणे	95
स्वाध्याये च जये चैव	सूतसंहितायाम्	२३
6		
हत्वा केचित् पशून् मोहात्	सूतसंहितायाम्	२४
हत्वा केचिन्मनुष्यांश्च	सूतसंहितायाम्	२२
हरिहरविधिपूजा कीर्तिता सर्वतन्त्रे	सूतसंहितायाम्	३०
हरे: सुदर्शनं तप्तं	नारदीयपाञ्चरात्रे	४०
हैतकान वकवत्तींश्च	मन्स्मृतौ	25

उदाहृतवेदवचनानामनुक्रमणिका

'अतप्ततनूर्न तदामो अश्नुते शृतास इद्वहन्तस्तत्समाशत'	35, 83
(ऋग् ०, ६. ५३.१)	
'अनुदिते जुहोति' (आप० श्रौ०)	94
'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' (बृह०, ४.३.१५, १६)	. 93
आदित्यो यूपः' (तै॰ जा॰, २.१.५.२)	५१
'इमे ये नार्वाङ् न परश्चरन्ति न बाह्मणासो न सुकेतरासः । त एते वाचमभिषद्य पापया सिरीस्तन्त्रं तन्वते अप्रजज्ञयः ॥' (ऋग्०, १०.७१.९)	ક્ષ
'उदिते जुहोति' (तै० ब्रा०, २.१.२.८)	94
'गोघ्नात् तस्करत्वात् स्त्रीवधाद् यच्च किल्विषम् । पापकं च चरणेभ्यस्तत् पावमानीभिरहं पुनामि ॥' (ऋग्०, खिल०, ६४६, पृ०)	४६
'चक्रं विभित्त वपुषाऽभितप्तं बलं देवानाममृतस्य विष्णोः । स एति नाकं दुरिता विधूय विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ॥'	es.
'तरित <mark>ब्रह्मविद्यां</mark> योऽश्वमेधेन यजते' (वृहदा०, ३. ६ .२६)	५०
'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि (माध्य० शत०, १३.३.१.१)	વક
'तस्मिन्नुदीचीनदर्शनपवित्रं वितन्वन्ति पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते वितन्यमानमभिमन्त्रयते यजमानः । (आपस्तम्बसूत्र)	83

'नावेदविन्मनुते तं वृहन्तम्' (तै० ब्रा०, ३.१२.६.७)	98
'पवित्रं ते त्रिततं ब्रह्मणस्पते प्रभुगीत्राणि पर्येषि विश्वतः । अतप्ततनूर्ने तदामो अश्नुते श्रृतास इद्वहन्तस्तत्समाशत ॥' (ऋग्०, ६.८३.९)	83
'प्र ते विष्णो अब्जनके सुतप्ते जन्माम्भोधि ततेवे चर्पणीन्द्राः । मूले बाह्बोर्दधतेऽन्ये पुराणलिङ्गान्यङ्गे तप्तायुधान्यर्पयन्तः ।। (यजुः)	U.V.
'प्रत्नान्मानादघ्या ये समस्वरञ्छ्लोकयन्त्रासो रभसस्य मन्तवः । अपानक्षासो बधिरा अहासत ऋतस्य पन्था न तरन्ति दुष्कृतः ॥' (ऋग्०, ६.७३.६)	8 ñ
'यो ह वै सुश्लोकमौलेर्धर्माननुतिष्ठमानोऽग्निना चक्रं घत्तेऽग्निर्वे सहस्रारः । सहस्रारो नेमिर्नेमिना तप्ततनूः सायुज्यं सलोकतामाप्नोतीति ।'	AU 513
मोमस्य धारा प्रवते (कर्मा० ९ ६० ९	XX

उदाह<mark>तसूत्रवार्तिकादीनामनुक्रमणिका</mark>

अर्धर्चाः पुंसि (अष्टा०, २.४.३१)	४६
उत्पत्त्यसम्भवात् (ज॰ सू॰ २.२.४२)	92
एकतिङ् वाक्यम् (अष्टा॰, ८.३.२३, वार्तिकम्)	५०
एतेन योगः प्रत्युक्तः (ब्र० सू०, २.१.३)	93
किममिनिजनिगाभाहिक्यक्व (सि० कौ०, उणादि०, ७२)	४६
चिर-परुत्-परारिभ्यस्तनः (अष्टा०, ४.३.२३, वार्तिकम्)	४४
चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः (जै० सू०, १.१.२)	ধ্ব
तदधीते तद्वेद (अष्टा०, ४.२.५९)	४४
धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यात् (जै० सू०, १.३.१)	ধঀ
न च कर्तुः करणम् (ब० सू०, २.२.४३)	93
न शास्त्रपरिमाणत्वात् (जै० सू०, १.३.६)	Ę
नश्च पुराणे प्रात् (अष्टा०, ५.४.२५, वार्तिकम्)	४४
नात्माऽश्रुतेनित्यत्वाच्च ताभ्यः (ब्र॰ सू॰, २.३.१७)	१३
विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः (ब्र॰ सू॰, २.२.४४)	93
विप्रतिषेधाच्च (ब्र० सू०, २.२.४५)	9 =
विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसित ह्यनुमानम् (जै० सू०, १.३.३)	1

श्रास्त्रयोनित्वाधिकरणम् (त्र० स्०, १.१.३) श्रिष्टाकोपेऽविरुद्धमिति चेत् (जै० स्०, १.३.४) श्रिष्ठ् बन्धने (सि० कौ०, क्यादि०, १४७७) समानवाक्ये निघातयुष्पदादेशाः (अष्टा०, द.१.२३, वार्तिकम्) स्वृ शब्दोपतापयोः (सि० कौ०, क्वादि०, ६३२) हेतुदर्शनाच्च (जै० स्०, १.३.४)

